

К

ЮСТЕНДИЛСКИ ЧЕТЕНИЯ

2007

ЗАЕДНО ИЛИ РАЗДЕЛЕНИ



ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ – СУ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – КЮСТЕНДИЛ
„ИФ-94“

КЮСТЕНДИЛСКИ ЧЕТЕНИЯ
2007



ЗАЕДНО ИЛИ РАЗДЕЛЕНИ
ЕВРОПА НА СЪЮЗИТЕ, ЛИЧНОСТИТЕ И РЕГИОНИТЕ

**КЮСТЕНДИЛСКИ ЧЕТЕНИЯ
2007**

**ЗАЕДНО ИЛИ РАЗДЕЛЕНИ
ЕВРОПА НА СЪЮЗИТЕ,
ЛИЧНОСТИТЕ И
РЕГИОНИТЕ**

ИФ-94

**Регионален исторически музей – Кюстендил
София • 2012**

© 2012 Алена Тенчова, Георги Н. Николов, Деяна Кръстева, Иванка Стайкова, Искра Баева, Йорданка Янчева, Камен Станев, Костадин Иванов, Красимир Йорданов, Миляна Алексиева, Мирослав Издимирски, Надя Манолова-Николова, Ненад Стошич, Пламена Стоянова, Полина Цокова, Радослав Спасов, Руслан Иванов, Силвия В. Аризанова, Стоян Николов, Таня Бонева Теодор Талев, Aleksandar Uzelas.

ISBN 978-954-9445-10-7

СЪДЪРЖАНИЕ

Мирослав Издимирски Мегабаз. Един персийски военачалник в Тракия	7
Алена Тенчова Антимакедонското движение на Агис III в Пелопонес и Мемнон в Тракия през втората половина на IV в. пр.Хр.	11
Иванка Стайкова Епитети на богове от Пауталия и нейната територия	20
Камен Станев Съдбата на ромейски войници, пленени при разгрома на император Никифор I	25
Aleksandar Uzelac Europe as Seen Through the Eyes of a Late XIII Century Nestorian Traveller	34
Георги Н. Николов Българският деспот Алексий Слав и латините (началото на XIII век)	40
Силвия В. Аризанова Българската владетелка по данни на агиографската книжнина от XIII–XV век – идеален образ и реална личност	51
Радослав Спасов Природна среда и влиянието ѝ върху бита на българите католици в земите между Стара планина и река Дунав (XVIII–XIX век)	60
Руслан Иванов Екологични характеристики и поминък в българските градове през Възраждането	67
Йорданка Янчева Стоян Йовев – кюстендилец с европейски размах	79
Надя Манолова-Николова Йордан Иванов в Испания	84
Стоян Николов Международното военно право и пленниците от Сръбско-българската война 1885 г.	90

Ненад Стошич Балканските съюзи 1912–1913 – 1934–1954 в белградския печат	98
Таня Бонева Писмен документ и (или) устен разказ	105
Костадин Иванов Забраната на ВМРО от деветнадесетомайския режим през 1934 г.	111
Красимир Йорданов Българо-югославските отношения в първите следвоенни години (1944–1956)	126
Миляна Алексиева Трудностите в българо-румънските преговори при изграждането на Дунав мост I (1881–1954)	136
Полина Цокова Регионални срещи на българите в Македония 1953–1970 г.	144
Теодор Талев Действие „деление“: мястото на България в американската политика на диференциран подход (1959–1975)	158
Пламена Стоянова „Циганският национализъм“ (1945–1989) – реален проблем или превантивна мярка на властта?	167
Деяна Кръстева Да се родиш отново. Децата като заложник в българо-турските двустранни отношения (1986–1988)	176
Искра Баева Заедно или отделно към Европейския съюз: Източна Европа след 1989 г.	183

МЕГАБАЗ. ЕДИН ПЕРСИЙСКИ ВОЕНАЧАЛНИК В ТРАКИЯ

Мирослав Издимирски

За първи път името на персийския военачалник Мегабаз се споменава в Херодотовото съчинение във връзка с похода на цар Дарий (521–486 г. пр. Хр.) срещу скитите. След като се върнал през Тракия до Тракийски Херсонес, Дарий преминал с армията си в Мала Азия при Сестос с помощта на кораби (Hdt. 4, 143, 1). В този контекст Дарий оставил персицеца Мегабаз като стратег на Европа (στρατηγὸν +νὸ τῆς Ε-ρῆς Μεγυβαζου Ἰνδρα Περσην) с 80-хилядна армия (Hdt. 4, 143–144). От текста можем да направим извода, че Мегабаз е взел участие в скитската експедиция на цар Дарий. В рамките на тези си думи Херодот поставя и два анекдота за Мегабаз. Единият касае Великия цар и се отнася за желанието му да има толкова мегабазовци, колкото семки в един нар (Hdt. 4, 143). Това е притча от персийския двор, която се е разпространявала сред хелеспонтийските елини. Относно втората притча Херодот изрично твърди, че я представя според думите на „хелеспонтийците“ – Мегабаз нарекъл калхедонците слепи, защото, заселвайки се 17 години по-рано от византийците в своя град, са пропуснали да го основат на мястото на Бизантион (Hdt. 4, 144).

В качеството си на стратег на Европа Мегабаз имал за задача първо да покори „онези хелеспонтийци, които не били настроени приятелски към мидийците“ (Hdt. 4, 144). Тези събития могат да се обозначат като първи етап от операциите на Мегабаз на Балканите. Най-напред от всички хелеспонтийци персийският военачалник имал за задача да подчини Перинт (Hdt. 5, 1). Макар че се съпротивлявали храбро, по думите на Херодот, перинтийците били подчинени от Мегабаз и неговата армия (Hdt. 5, 2). За останалите завоевания на Мегабаз в рамките на Хелеспонтийския район Херодот не казва нищо повече. Следва вторият етап от операцията на персийския стратег на Европа, а именно – овладяването на Тракия. Херодот твърди, че Мегабаз повел армията си през Тракия, като покорявал под властта на Великия цар „всеки град и всяко племе от живеещите там“ (Hdt. 5, 2; Justin, 7, 1, 3). Това му било заповядано от Дарий. Твърде общото твърдение може да се отнесе към цяла Тракия, но

в един следващ пасаж Херодот прецизира собствените си думи. В него той твърди изрично, че Мегабаз успял да покори под властта на персите само „областта покрай морето“ (Hdt. 5, 10). В този смисъл твърдението, че персийската власт се е простирила до планината Хемус са несъстоятелни¹.

Херодот не проследява детайлно пътя на Мегабаз през крайбрежна Тракия. Следващият епизод, в който виждаме Мегабаз като основно действащо лице, е свързан с пеоните и тяхното преселение от Европа в Азия. Тези събития се разполагат в контекста на притчата за работливата пеонка, която накарала Дарий да заповяда на стратега на Тракия да завладее и пресели пеони в Азия (Hdt. 5, 12–17)². Историята с работливата пеонка довела до това, Дарий да изпрати писмо до Мегабаз с нареждането да покори пеоните и да ги пресели в Азия (Hdt. 5, 14). В този пасаж Мегабаз е наречен стратег на Тракия, а не на Европа, както дотогава твърди Бащата на историята. До този епизод очевидно персийската експанзия не е била достигнала до пеонските земи, защото тепърва Мегабаз се отправил на поход срещу тях, взимайки водачи от Тракия (Hdt. 5, 14). От пеонските племена Мегабаз успял да завладее сириопеоните, пеоплите, както и тези, които обитавали земите до езерото Прасиада (Hdt. 5, 15)³. Тези, които обаче били в земите около планината Пангей, доберите, агрианите, одомантите и тези, които обитавали при самото езеро Прасиада, не били покорени от Мегабаз (Hdt. 5, 16). Част от покорените със сила пеонски племена били преселени в Мала Азия, така както бил заповядал цар Дарий.

След военната операция срещу пеоните Мегабаз отправил поглед към Македония. Той изпратил 7-членна делегация в двора на Аминта, царят на Македония⁴. Тези седем най-знатни перси след него във войската трябвало да поискат от македонския владетел „земя и вода“ за персийския цар (Hdt. 5, 17; Justin 7, 1, 3). Персийските пратеници били приети първоначално добре от Аминта, но след това били погубени от сина му Александър, бъдещия, Филелин (Hdt. 5, 20). В този текст Александър, обръщайки се към персите, твърди, че баща му Аминта е хипарх на Македония. Този израз води до заключението, че Аминта вече се явява подчинен на цар Дарий управител на Македония. Впоследствие, за да успокои ситуацията, Александър дал собствената си сестра Гигая за жена на издирващия персите Бубарес, син на Мегабаз (Hdt. 5, 21).

Веднага след скитския си поход Дарий, вече в Сарди, дарил на Хистиай едонската област Миркин, която той трябвало да засели и да основе град (Hdt. 5, 11)⁵. Хистиай, тиранът на Милет, получил това заселище в благодарност, че спасил понтонния мост през Дунав по време на скитската експедиция на Великия цар. Скоро след това Хистиай започнал да укрепва мястото на поселището в Миркин (Hdt. 5, 23). Докато Хистиай основавал новото селище, Мегабаз пристигнал в Сарди. Научавайки за тези съ-

бития, той се противопоставил успешно на плановете на Хистиай и на решението на Дарий. Според него Хистиай представлявал заплаха и можел да предизвика „вътрешна война“, като укрепвал Миркин. Великият цар приел доводите на Мегабаз и върнал обратно Хистиай в Мала Азия, като му предложил да стане негов съветник (Hdt. 5, 23–24). С тези събития, разиграли се в Сарди, кариерата на Мегабаз като стратег на Европа (Тракия) приключва. Още в Сарди цар Дарий заменил Мегабаз с Отанес, син на Сисамнес, като „стратег на войските от крайморските области“ (Hdt. 5, 25). Отанес завладял повторно Бизантион и Калхедон, както и Антандрос в Трояда, и Лампонион. С помощта на кораби от Лесбос той овладял и Лемнос, и Имброс (Hdt. 5, 26–27).

За кариерата на Мегабаз, преди да стане стратег на Европа, не знаем нищо, но по косвени сведения в Херодотовото съчинение можем да направим определени изводи за неговото положение в рамките на персийската администрация. Много е вероятно Мегабаз, син на Мегабатес от Hdt. 7, 97, като командващ във флота на цар Ксеркс при операцията му срещу Гърция през 480 г. пр. Хр. да е друго лице, защото след като бил отзован от командването на персийската армия в Европа, Мегабаз вероятно прекратява военно-политическата си кариера. За това заключение могат да ни подсказат данните за кариерата и делата на членове на неговото семейство, по-точно неговите синове, които го наследили като активни персийски администратори и военни. Още в операцията му по тракийското Егейско крайбрежие участвал и един негов син, Бубарес (Hdt. 5, 21). Той се оженил за сестрата на Александър, Гигая. Същият този Бубарес участва по-късно, към 483 г. пр. Хр., в прокопаването на канала през Агон (Hdt. 7, 22).

Един друг син на Мегабаз, Ойбарес, е засвидетелстван като сатрап на Хелеспонтийска Фригия с център Даскилейон⁶ към края на Йонийското въстание, т.е. към края на 90-те години на V в. пр. Хр. (Hdt. 6, 33)⁷. Фактът, че представител на семейството на Мегабаз е сатрап в Хелеспонтийска Фригия, според мен, може да ни отведе до предположението, че самият Мегабаз вероятно е бил сатрап в тази провинция преди своя син⁸. Това е нормална практика в рамките на Ахеменидската монархия. Вероятно до 90-те години на V в. пр. Хр. Мегабаз е бил сатрап в Даскилейон. Изглежда по време на своите операции на Балканите той действа като сатрап на Хелеспонтийска Фригия и стратег на Европа (Тракия). Началото на неговото сатрапство в Даскилейон може да се постави веднага след като сатрапа на Сарди Оройтес убил Митробатес, който бил сатрап на Даскилейон към края на 20-те години на VI в. пр. Хр. (Hdt. 3, 120–128).

Трети син на Мегабаз, Мегабатес, участвал в морската операция срещу остров Наксос към 500/499 г. пр. Хр. (Hdt. 5, 32–35; 7, 97) и е сатрап в Даскилейон в началото на 70-те години на V в. пр. Хр. (Thuc. 1, 129).

От всичко казано могат да се направят определени изводи за характера на персийската власт на Балканите и нейното структуриране по отношение на Тракия. В началния етап от завоеванието по-скоро персийският владетел Дарий управлява пряко новоприсъединените територии от Балканска Тракия. Това е видно добре от неговите заповеди да бъдат преселени пеоните в Мала Азия (Hdt. 5, 12–17). В подкрепа на това становище може да се изтъкне и, че Дарий назначава Хистиай за хипарх на Миркин (Hdt. 5, 11)⁹. Ново доказателство за тази теза представлява и стореното от цар Ксеркс в контекста на балканската му експедиция. Той поставя нови управители в персийските опорни пунктове на Балканите. Първоначално управителите били назначени лично от Дарий (Hdt. 7, 106–107), а след това новите управители – от цар Ксеркс. Едновременно с това съществувала и длъжността „стратег на Европа“, която била поета от Мегабаз. Той разполагал с пълното военно командване на персийските сили в Тракия.

БЕЛЕЖКИ

¹ *Hammond, N. G. L.* The Extent of Persian Occupation in Thrace. – Chiron, 1980, No 10, 53–61.

² *Delev, P.* The Deportation of the Paeonians in Herodotus. – In: Thracia 13. Studia in memoriam Velizari Velkov. Serdicae, 2000, 49–53; *Hirsch, St.* The deportation of the Paeonians: Persian imperial Strategies and the experiences of the Thracian deportees. – In: VI Symposium Internazionale di Tracologia. I Traci nel Mediterraneo. Roma, 1992, 230–239.

³ *Delev, P.* Tribes, Poleis and Imperial Aggression in the Lower Strymon Area during the 5-th century BC. – In: 10-th International Congress of Thracology. Komotini – Alexandroupoli, 18–23 October, 2005.

⁴ *Ботева-Боянова, Д.* Проблеми на тракийската история и култура. С., 2000, 135–137.

⁵ *Badian, E.* Persians and Milesians in Thrace c. 510 BC. – In: 10-th International Congress of Thracology...

⁶ *Weiskopf, M.* Daskylium. – Encyclopedia Iranica, 2, 753–756.

⁷ За персийската сатрапия Хелеспонтийска Фригия вж.: *Schmitt, R.* Die achämenidische Satrapie *tayaiy drayahya*. – Historia 21, 1972, 522–527; *Sekunda, N.* Persian Settlement in Hellespontine Phrygia. – In: A. Kuhrt and H. Sancisi-Weerdenburg (eds). Achaemenid History III. Method and Theory. Leiden, 1988, 175–96.

⁸ *Weiskopf, M.* Цит. съч.

⁹ Това не е изрично заявено от Херодот, но се подкрепя от логиката на Херодотовия разказ.

АНТИМАКЕДОНСКОТО ДВИЖЕНИЕ НА АГИС III В ПЕЛОПОНЕС И МЕМНОН В ТРАКИЯ ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА IV ВЕК ПР.ХР.

Алена Тенчова

Антимакедонското движение в Пелопонес през 331 г. пр. Хр. достигнало своята кулминация в битката при Мегалополис, е известно в научната литература като „въстанието на Агис III“. През последните години събитията от този период са обект на няколко големи изследвания¹. В повечето случаи се разглежда проблемът от гледна точка на Александър Велики или гръцките полиси Спарта и Атина, или се разисква въпросът за хронологията на събитията². Целта на настоящото изследване е да постави някои въпроси, възникващи покрай тълкуването на изворите и да представи една по-пълна картина на антимакедонското движение в този регион, като обхване и възникналите брожения срещу македонската власт в Тракия под водачеството на Мемнон – тракийският стратег на Александър.

За активността на Спарта през 338 г. пр. Хр.³ и последвалите години изворите не дават особено подробна информация⁴. Възможно е Агис III да изчаква възстановяване на полиса след битката при Лефктра през 371 г. пр. Хр., когато тиванците чрез новата военна тактика на Епаминонд нанасят поражение на Спарта, с което доказват, че отдавна лакедемонците са загубили своето водачество в егейския свят. Бедиан изказва идеята, че Агис изчаква вероятни действия срещу Александър от страна на гръците или варварите⁵. Но през 334 г. пр. Хр., когато Александър вече е концентрирал силите си в Азия, Спарта не променя пасивната си политика. Чак на следващата година, когато Дарий подготвя своята контраатака, Агис изпраща пратеник до персийския дворец. Според Ариан⁶ това е Еутюклес – човек, чийто род е познат в Суза и който може да използва старите спартански контакти, изградени по време на Пелопонеската война (431–404 г. пр. Хр.), а именно: сключеният таен договор с Персия (412–410 г. пр. Хр.) под влияние на Алкивиад, а след това и последвалите няколко дипломатически мисии на спартанеца Анталкид, завършили с подписването през зимата на 387/386 г. пр. Хр. на т.нар. Царски мир (Xen. Hell. V 1, 30–36). Така или иначе преговорите се забавят заради Дариевата подго-

товка за война. Интересно е, че при персийския владетел Еутюклес пристига заедно с пратеници от Атина и Тива. Тази информация, представена от Ариан⁷, буди известно съмнение, защото по това време Тива трябва да е унищожена от македонците. Като възможно обяснение може да се приеме фактът, че част от спасилите се тиванци са приютени от атиняните. Независимо от това, налице остава възможността и други гръцки полиси да са имали подобни на спартанските антимакедонски намерения и да са се надявали на подкрепа от страна на Дарий. В крайна сметка Еутюклес е заловен, но, имайки предвид последвалите действия на Агис, може да се предположи, че дипломатическата мисия до някаква степен довежда до положителен резултат за лакедемонския цар. Резултат, достатъчен да вдъхне увереност у Агис да поиска подкрепа от персийските сатрапи Фарнабаз и Афтофрадат.

По това време те контролират Хелеспонта и прилежащите острови⁸. Агис сам отива при тях в Сифнос с една триера. Но по средата на преговорите идва вест за края на битката при Исос. С това надеждата за надмощие над македонската армия по море умира. Каквито и да са плановете за съвместни действия с персите – те стават невъзможни, докато ситуацията не се проясни. Агис получава само 30 таланта и 10 кораба, които изпраща на брат си Агезилай в Тенарон. Явно е, че парите не са достатъчни за подготовката на плановете мащабни военни действия.

През зимата на 333/332 г. пр. Хр. Агис отново се присъединява към Афтофрадат на Халикарнас. Вероятно лакедемонците получават още пари и кораби, с които, според Диодор, успява да наеме 8000 войници, оцелели след битката при Исос⁹.

Очевидно, въпреки това, Александър не взема на сериозно действията на спартанеца, защото вече е постигнал забележителни победи в Мала Азия. Но в началото на 331 г. пр. Хр., използвайки заетостта на Александър, Агис пристъпва открито към военни действия.

Трудно е да се каже дали по това време Агис и Мемнон¹⁰, стратегът на Тракия, са планирали съвместни действия. Според Диодор през есента на 334 г. пр. Хр. Мемнон вече заема тази длъжност¹¹. Името му се появява на още едно място в изворите¹² – в един атински декрет, датиран от Тод 327/6 г. пр. Хр. Надписът се отнася за честването от страна на Атина на Мемнон, като не е ясно, защо е бил почетен с тази чест. Според Тод декретът се отнася именно за стратега на Тракия.

Ако Мемнон наистина поддържа връзки с Атина, може да се предположи, че лесно би разбрал за плановете на Агис. Търсейки съюзници за кампанията си, лакедемонският цар вероятно е изпратил пратеници до повечето гръцки полиси.

През пролетта на 331 г. пр. Хр. и Мемнон, и Агис въстават. Според Диодор¹³ военните действия на стратега на Тракия предхождат тези на

лакедемонския цар. Според Дройзен катастрофалната експедиция на Зопирион срещу скитите подтиква стратега на Тракия към бунт¹⁴. Мемнон, набирайки голяма войска, „разбунтува“ варварите¹⁵. Диодор съобщава, че в отговор на тези действия наместникът на Александър III в Македония и Гърция – Антипатър, нахлува в Тракия с всичката си войска¹⁶. Тази информация, предоставена от Диодор, който е основният писмен извор за бунта на Мемнон, дава съвсем бегла представа за разигралите се в Тракия събития. Изникват няколко въпроса: кои от траките са били привлечени от Мемнон; по кой път войската на Антипатър прониква в Тракия; на кои места има стълкновения и какви са последствията за привържениците на разбунтувалия се стратег на Тракия.

Като своеобразен извор за събитията в Тракия могат да се приемат няколко монетни съкровища, укрита по това време вероятно поради надвисналата опасност¹⁷. Цялостната картина на находките, които могат да се свържат със събитията от 331 г. пр. Хр., показва, че те са концентрирани в няколко района – долината по горното течение на Тонзос, околностите на Филипопол и горното поречие на Хеброс и Ихтиманска Средна гора. Очертанятия съвпадат с ядрото на Одриската държава, следователно един от главните удари на Антипатър е бил насочен срещу Севт III. Това се потвърждава и от едно друго монетно съкровище, намерено около долината на река Сазлийка¹⁸. Този път вероятно е използван от войските на Антипатър в проникването им на северозапад към владенията на Севт III.

Силно повреденият атински декрет от 331/330 г. пр. Хр.¹⁹, съвременен на антимакедонските вълнения в Тракия и Гърция, хвърля светлина върху участието на одрисите в бунта на Мемнон²⁰. За преговори в Атина е изпратен Ребулас, „син на Севт и брат на Котис“, идентифициран като „син на одриския цар Севт III от някакъв ранен негов брак“²¹. Целта на мисията е да се възстанови антимакедонският съюз от времето на царете Керсеблепт и Кетрипор. Като високият ранг на Ребулас показва значението, което одрисите отдават на очакваната от Атина политическа подкрепа. Ето защо атинският декрет се разглежда като сполучлив дипломатически ход на Севт III с антимакедонска насоченост²². Очевидно в този момент политическите и стратегическите интереси на Мемнон и Севт III съвпадат, което се потвърждава и от съвместните им действия срещу наместника на Александър Велики в Европа – Антипатър²³. Над надписа има барелеф с изобразена мъжка фигура, която държи в ръката си фиала. Сцената още веднъж потвърждава съюза между атиняните и Севт III²⁴.

Находките около горното течение на Хеброс и склоновете на Ихтиманска Средна гора, намерени в съвсем ограничен по размери периметър в земите на бесите, могат да се свържат със следващия етап от воен-

ната кампания на Антипатър в Тракия – сраженията му с тетрахоритите²⁵ – име, което, според Страбон²⁶, са носели бесите, „наричани още тетракоми“²⁷. Оттам, при вестта за избухналото в Пелопонес въстание на Агис III, Антипатър започва да се изтегля към Македония. Вероятно той поема по пътя, който върви от долината по горното течение на Хеброс, покрай северните склонове на Родопите и Рила, и се спуска към поречието на Стримон²⁸. Три монетни съкровища маркират този важен стратегически път²⁹.

Антимакедонските настроения определят одрисите и бесите като потенциални съюзници на Мемнон. Макар че описаните от Полиен военни действия на Антипатър срещу траките-тетрахорити могат да се свържат и с друго политическо събитие – обсадата на Бизантион и Перинт през 340/339 г. пр. Хр. Така че не може да се каже точно кои варвари са се присъединили към „голямата войска“ на Мемнон³⁰. Но със сигурност вълната от масово укрити съкровища и намерените следи през този период от опожаряването на тракийско селище, разположено на завоя на Тонзос, са преки свидетелства за военен сблъсък между Антипатър и одрисите.

Някъде по това време избухва и въстанието на Агис III. За този момент информацията у Диодор е много кратка и се вмества в едно изречение. Антипатър, като разбра за подготовката на елините, приключва по някакъв начин войната в Тракия и с цялата си армия се отправя към Пелопонес, за да насочи целия си военен потенциал срещу възникналата гръцка опасност³¹.

За военната си кампания през 331 г. пр. Хр. Агис III успява да осигури само съюза на гърците от Елис, Ахая и част от Аркадия. Мегалополис, Месения и Аргос остават верни на македонската политика³².

В това време Александър изпраща Амфотерес с повече от 100 кораба да подсигури Пелопонес. От Ариан става ясно, че скоро след това Антипатър също се намесва в конфликта с Агис³³.

През лятото на 331 г. пр. Хр. лакедемонският цар се придвижва на север с армия от 22 000 души – спартанци, наемници и съюзници. Междувременно Александър изпраща от Суза Менес със сумата от 3000 таланта сребро за Антипатър³⁴. Това е достатъчно голяма подкрепа, съпоставяйки сумата, която Агис получава на Сифнос – очевидно по това време Александър започва да взема на сериозно заплахата, породена от действията на спартанеца.

Парите позволяват на Антипатър да започне да укрепва военните си сили и, докато Атина остава безучастна, той събира повече от 40 000 души – доста над възможностите на Агис. До есента е готов и навлиза в Пелопонес.

Антипатър настъпва в Аркадия през късната есен на 331 г. пр. Хр. и

среща Агис край Мегалополис³⁵. Сблъсъкът между двете армии става близо до македонското укрепление Корхаг. Спартанците искат да посрещнат нападателя в разположения наблизо естествен проход, защото на македонците е трудно да навлязат в него поради числеността си³⁶. В провелоето се сражение, което се датира август или септември 331 г. пр. Хр.³⁷, лакедемонският цар загива³⁸. Антипатър успява да залови 50 видни спартанци, които изпраща на Александър. Последствията за Спарта са малко, но полисът трябва да плати на Мегалополис 120 таланта компенсации³⁹ и да се присъедини към Коринтския съюз⁴⁰.

Вероятно Александър още в Екбатана узнава от Сократ вестта за приключилата битка между Антипатър и Агис III в Европа⁴¹. Заплахата от нова спартанска хегемония е преодоляна след победата над лакедемонския цар, като е очевидно, че Спарта вече няма достатъчно сили за повторно въстание⁴². На база сведенията у Павзаний⁴³ става ясно, че при царуването на Евдамид (син на Архидам, наследил Агис III) нещата се успокояват и лакедемонците имат възможност да се възстановят от тежкия конфликт.

Случка, представена от Плутарх в един от неговите животописи, разкрива отношенията между Александър Велики и Спарта⁴⁴. Веднъж той изпраща на атиняните 300 щита от плячката, а на останалата плячка нарежда да направят следния надпис: „Александър, син на Филип, и гърците с изключение на лакедемонците (взеха всичко това) от варварите, населяващи Азия“.

Отново Плутарх споменава и за даденото от Александър определение „война на мишки“ на стълкновението между Антипатър и Агис III⁴⁵.

Необходимо е да се разгледа и проблемът около датировката на въстанието на Мемнон и Агис III. Основен извор за събитията се явява трудът на Диодор⁴⁶, който разказва за антимакедонското движение в Елада и Тракия след победата на Александър над Дарий III при Арбела на 1 октомври 331 г. пр. Хр. Според Курций Руф действията на Мемнон и Агис III се отнасят преди тази дата, но Александър разбира за бунта едва когато е в Бактрия през 329 г. пр. Хр. Но в случая трябва да имаме предвид, че когато Александър изпраща пролетта на 331 г. пр. Хр., Амфотерес да спре Агис – явно вече знае за надигането на Мемнон и заетостта на Антипатър в Тракия. Сведения за антимакедонските действия дават още Помпей Трог, както и два кратки пасажа в речта на Есхин срещу Ктесифон. Въз основа на тях гореизложените събития отново се отнасят през пролетта и лятото на 331 г. пр. Хр.⁴⁷

Тук е моментът да се постави под съмнение възприемането на атинския декрет от 330 г. пр. Хр. като потвърждаване на сведението на Диодор за бунта на Мемнон и антимакедонската коалиция начело с Агис III в Гърция. Гръцкото въстание всъщност е смазано от Антипатър цяла го-

дина преди датата на декрета, а и Атина изобщо не взима участие в него⁴⁸. Следователно вероятно мисията на Ребулас в Атина е била наистина с цел политическо възстановяване на Одриския династически дом, но по друг повод.

Често се приема и по-късна датировка на похода на Зопирион, в такъв случай партньорите на Мемнон остават анонимни⁴⁹. При това положение въстанието на Севт идва няколко години след подкрепения от тракийците бунт на Мемнон – в първата половина на 20-те години, и то вероятно чак в 326–325 г. пр. Хр.⁵⁰

При така представената ситуация изникват няколко въпроса. Интересен е проблемът защо Атина не взима пряко участие в антимакедонското движение – как така един от водещите полиси, носещ славата от победите при Маратон и Саламин, не се включва явно в действията, целящи извоюването на независимост. Възможно ли е да се предположи, че атиняните не са очаквали такава мащабност на действията на Агис. Това отпада, ако се приеме, че Мемнон (сам или чрез Ребулас) поддържа връзка с Атинския полис, теза, сама по себе си твърде съмнителна. Все пак тогава би трябвало да се очаква, че атиняните са напълно наясно с плановете на лакедемонския цар. Би било така, ако се допусне, че действията на Мемнон и Агис са съгласувани. Вероятно Атина избира изчаквателна политика. До някаква степен този ход се предопределя от факта, че Александър Велики разполага с атински граждани, заловени след битката при Граник, и предвидливо обещава на Атина да ги върне при едно съдържано от нейна страна поведение⁵¹. Трябва да се има предвид и това, че вече полисът е предоставил на Александър 20 кораба.

Възниква и въпросът дали Атина има и достатъчен военен потенциал за участие в подобни действия. Спарта все пак разчита за пореден път на персийските пари. Според Бедиан⁵² това не е проблем за полиса. Причината трябва да се търси в залегналия стар конфликт между двата водещи гръцки града. За конкретен повод може да се приеме отказът на Спарта да се присъедини към създадения от Демостен съюз от 338 г. пр. Хр.⁵³

Безспорна е ключовата роля на Атина – в крайна сметка, ако тя участва на страната на Агис, това би накарало и много други гръцки полиси да се присъединят. С тази алтернатива вероятно е наясно и Агис, който полага усилия за спечелването на Атина.

Следващият проблем, който е налице, е защо не успяват съвместните действия между Мемнон и Агис III, ако има уговорка за такива. Съществува възможност тракийският стратег да не е подготвен да се изправи пред цялата армия на Антипатър. Но според Диодор⁵⁴ сам Мемнон разполага с голям военен потенциал. От анализа на писмените изворите човек остава с впечатление, че стълкновение между Антипатър и Мемнон почти няма. Факт е, че дипломатическите ходове на Мемнон го измъкват

успешно от ситуацията, защото Курций Руф⁵⁵ говори по-късно за негово участие на страната на Александър във военните действия в Мала Азия⁵⁶. Той отбелязва, че когато през 326 г. пр. Хр. Александър достига една от крайните източни точки на похода в Индия – река Акесин, получава подкрепления от Мемнон, който пристига от Тракия с 5000 конници и 7000 пехота от Харпал, а също така и с 25 000 шлема и щита, злато и сребро, които Александър раздава на войниците. Малко вероятно е да става дума за същия Мемнон, защото едва ли е възможно да се повери на един бунтовник командването на толкова голяма военна сила. Това обяснява и липсата на информация за стратега на Тракия за периода от лятото на 331 г. до лятото или есента на 326 г. пр. Хр. Археологическите данни също говорят за мащабност на конфликта или поне що се отнася до траките.

Интересно е и колко сериозно взема Александър Велики въстанието на Мемнон в Тракия. Броженето е представено сравнително подробно само от Диодор, бегла информация дава и Курций Руф, но другите писмени извори мълчат. Това е странно, имайки предвид изключително важната стратегическа позиция на тракийските земи – те са естествената сухопътна връзка между Македония и Мала Азия.

Едно по-задълбочено тълкуване на изворите или нови археологически находки биха дали в бъдеще отговори на някои от поставените въпроси.

БЕЛЕЖКИ

¹ *Badian, E.* Agis III. – *Hermes*, 95, 1967, 170–192; *McQueen, E.* Some Notes on the Anti-Macedonian Movement in the Peloponnese in 331 B.C. – *Historia*, XXVII, 1978, 40–64; *Wirth, G.* Alexander zwischen Gaugamela und Persepolis. – *Historia*, XX, 1971, 617–632

² *McQueen, E.* Цит. съч., 40–41.

³ Според сведенията, дадени ни от Диодор (*Diod.* XVII 63), Агис III е бил на власт 9 години, а спартанското въстание е продължило и в 330 г. пр. Хр, от което следва, че управлението на Агис трябва да се разположи в периода между 339/8–331/0. За проблемите покрай датировката на антимакедонското движение вж. изложението.

⁴ Основните писмени извори, отнасящи се до антимакедонското движение на Мемнон в Тракия и Агис III в Пелопонес през втората половина на IV в. пр. Хр., са трудовете на Диодор Сицилийски (XVII 48, 62, 63), Курций Руф (IV, VI), Ариан (*Anab.* II 13. 4–6, III 6. 3), Плутарх (Agis 3, Ages. 15, Demosth. 24) и Павсаний (III 10. 6).

⁵ *Badian, E.* Цит. съч., с. 171.

⁶ *Arr. Anab.* II 15.

⁷ *Arr. Anab.* II 15.

⁸ *Arr. Anab.* II 13, 4–6.

⁹ *Diod.* XVII 48.

¹⁰ За личността на Мемнон вж.: *Diod.* XVII 62. 63; *Curt.* IX, 3.

¹¹ *Йорданов, К.* Политическите отношения между Македония и тракийските държави (359–281 г. пр. Хр.). – Във: *Studia Thracica*, 7. С., 2000, с. 135 сл.

¹² *Tod, M. et. al.* Greek Historical Inscriptions. Chicago, 1985, 281–284.

¹³ *Diod.* XVII 62. 63.

¹⁴ *Йорданов, К.* Цит. съч., с. 136.

¹⁵ *Diod.* XVII 62 .

¹⁶ Пак там.

¹⁷ *Юркова, Й.* Монетите на тракийските племена и владетели. Т. 1. С., 1992, 80–84; срв. *Юркова, Й.* Монетните находки, открити в България през 1975 и 1976 г. – *Археология*, 1978, № 4, с. 58.

¹⁸ *Юркова, Й.* Монетите... Т. 1, с. 82 и цит. там библиография.

¹⁹ *Tod, M. et. al.* Цит. съч., 267–269.

Става въпрос за надпис, запазен частично, върху горната част на стела, намерена в Атина между Дионисовия театър и Одеона на Херод. Над надписа има релеф, изобразяващ мъж с фиала в ръката, а зад него два коня. Тод го датира 330 г. пр. Хр., Хр. Данов – месец юни същата година.

²⁰ *Юркова, Й.* Монетите... Т. 1, с. 82.

²¹ *Фол, Ал.* Тракия и Балканите през ранноелинистическата епоха. С., 1975, с. 108, 188; срв.: *Бешевлиев, В.* Проучвания върху личните имена у траките. С., 1965, с. 6; *Казанджиева, Ем.* Ребулас – Във: *Попов, Д. et. al.* Кратка енциклопедия тракийска древност. С., 1993, с. 229.

²² Според Бедиан епиграфският паметник, представен от Тод, относно честването на Ребулас – 331/330г. пр. Хр., не е свързан с тракийското въстание. *Badian, E.* Цит. съч., с. 192.

²³ *Йорданов, К.* Цит. съч., с. 137.

²⁴ Пак там, с. 137.

²⁵ *Polyen IV*, 4-n.v.

²⁶ *Strabo VII frg.* 58a-n.v.

²⁷ Според проф. К. Йорданов (*Йорданов, К.* *Studia Thracica*, 7, с. 139) „описаната от Полиен военна хитрост, която Антипатър приложил, когато воювал в земите на траките-тетрахорити, може по-скоро да се свърже със събитията около обсадата на Бизантион и Перинт през 340/339 г. пр. Хр., отколкото с войната срещу Мемнон в 331 г. пр. Хр.

²⁸ *Юркова, Й.* Монетите... Т. 1, с. 82.

²⁹ Първото от тях е съкровището от Костенец с хемидрахми на Тракийски Херсонес и тетрадрахми на Филип II (последните са отсечени в Пела между 342/341 – 337/336 г. пр. Хр.) и третото от град Станке Димитров, съдържащо също отсечени в Пела Филипови тетрадрахми (*Юркова, Й.* Монетите... Т. 1, с. 82).

³⁰ *Йорданов, К.* Цит. съч., с. 139.

³¹ *Diod.* XVII 63, 1.

³² *McQueen, E.* Цит. съч., 51–52.

³³ *Arr. Anab.* 3, 16, 9.

³⁴ *Arr. Anab.* 3, 16, 10; *Diod.* 17, 64, 5; *Curt.* 5, I, 43. Срв.: *Badian, E.* Цит. съч., с.188.

³⁵ *Paulys Real-Encyclopaedie der classischen Altertumswissenschaft.* Bd. 1. Stuttgart, 1931, S. 819.

³⁶ *Curt.* VI.

- ³⁷ *McQueen, E.* Цит. съч., с. 55.
- ³⁸ *Plut. Agis 3; Diod. XVII 63; Curt. VI.*
- ³⁹ *Cook, S. (ed.) The Cambridge Ancient History v. VI. Cambridge, 1927, 443–446.*
- ⁴⁰ *Clauss, M. SPARTA. Eine Einfuehrung in seine Geschichte und Zivilisation. Muenchen, 1983 S. 75.*
- ⁴¹ *Badian, E.* Цит. съч., с. 190.
- ⁴² *Errington, M. Geschichte Makedoniens. Muenchen, 1986, S. 152.*
- ⁴³ *Paus. III 10, 6.*
- ⁴⁴ *Plut. Alex. 16, 8.*
- ⁴⁵ *Plut. Ages. 15.*
- ⁴⁶ *Diod. XVII 62. 63.*
- ⁴⁷ *Йорданов, К.* Цит. съч., с. 139.
- ⁴⁸ *Делев, П. Лизимах. С., 2004, с. 118.*
- ⁴⁹ Пак там, с. 119.
- ⁵⁰ Пак там.
- ⁵¹ *Агг. Anab. III, 6, 2.*
- ⁵² *Badian, E.* Цит. съч., с. 182.
- ⁵³ Пак там, с. 183.
- ⁵⁴ *Diod. XVII 62.*
- ⁵⁵ *Diod. XVII 95, 4; Агг. Anab. V 20, 7.*
- ⁵⁶ *Йорданов, К.* Цит. съч., с. 141.

ЕПИТЕТИ НА БОГОВЕ ОТ ПАУТАЛИЯ И НЕЙНАТА ТЕРИТОРИЯ

Иванка Стайкова

Епитетите на богове, известни от Пауталия и нейната територия, могат да бъдат разделени в три групи¹. Първата включва рангови епитети – *господар, бог, велик*. Във втората група влизат функционалните епитети – *спасител, всечуваш, създател*. Третата група епитети са топонимичните. Те са: *Спинтопуренос, Скалпенос, Таденос, Скопей...*, *Бюайпаренос, Кейлайден, Кудос, Бейсайлетенес, Сторенойс, Суйтуленойс, Сонкетене, Каристореной, Мюторгенос, Скокеленойс*.

Особен по своя характер е епитетът *Адрастея*, отнесен към Немезида, в единствения оброк, посветен на тази богиня, известен от днешна Югозападна България (IGB IV 2140). Самата уникалност на този епиграфски паметник предизвиква интерес. Теонимът *Адрастея* се среща в пролога на химните на Орфей². Тя е единствената богиня, спомената там, на която няма посветен химн. По мнението на Ал. Фол „теонимът е стар, вероятно малоазийски, и от Aesch. Pers. 936 Murray получава основното си значение *Неизбежност* на старогръцки език. В орфическата версия на критския мит за Зевс, нимфите – хранителки са Адрастея и Ида. Теонимът е понятизиран в орфико-питагорейски смисъл още от Платон и е изравнен с Ананке, поради което в стих 36 тя е *anassa*, т.е. владчица“. Следователно посвещението трябва да се схваща като на *Неизбежната Възмездителка*.

Внимание ще бъде отделено и на четирите надписа от Пауталия и територията ѝ, в които не са споменати имена на богове, а посветителната формула е съставена само от епитети.

От първата група епитети най-често се среща *господар* – в 5 посвещения от града и в 34 от градската територия.

В Пауталия епитетът *господар/господари* е отнесен към двете най-популярни божески диади – Зевс и Хера (IGB IV 2075) и Асклепий и Хигия (IGB IV 2059), както и само към Асклепий (IGB IV 2062), и на Херакъл (IGB IV 2069) и Аполон (IGB IV 2102).

В градската територия епитетът *господар* самостоятелно се среща най-често в светилището на Асклепий Кейлайден в Даскалово (Перник) – 11 пъти (IGB V 5853, 5843, 5842, 5839, 5837, 5821, 5806, 5807, 5813, 5808,

5841).

По три пъти този епитет е използван самостоятелно в светилището на Зевс и Хера Каристоренски при с. Копиловци (IGB IV 2163, 2170, 2169). В три от четирите посвещения от територията на Пауталия Аполон е *господар* (IGB IV 2110, 2198, 2223). Трикратно за *господарка* е посочена Хера (IGB IV 2132, 2145, 2146), а по два пъти – Асклепий (IGB IV 2207, 2209), Херакъл (IGB IV 2136, 2225), Зевс (IGB IV 2215, 2232) и Зевс – Сбелсурд (IGB IV 2216, 2217). Еднократно епитетът е използван по отношение на Сабазий (IGB IV 2233), Артемида (IGB IV 2113), Нимфите (IGB IV 2148), Митра (IGB IV 2115 bis), Зевс и Хера (IGB IV 2204), Дионис (IGB IV 2195), както и в общото посвещение от с. Бараково на Зевс, Хера, Хермес, Херакъл, Дионис и Афродита (IGB IV 2230).

Епитетът *господар* в комбинация с *топонимични* такива се среща в два надписа от Пауталия и в 27 от територията ѝ.

В двата случая от града се отнася за посвещения на Асклепий, който е дефиниран още като *Спинтопюрен* (IGB IV 2065) и *Скалпен* (IGB IV 2100). Интерес представлява първият от двата топонимични епитета, който е изведен от Д. Дечев, чието мнение е подкрепено от Г. Михайлов, от Спинто – Спинтопюра – Спинтопара – Спинопара. По този начин епитетът се свързва с предполагаемия емпорион при с. Коняво, Кюстендилско (IGB IV 2065)³.

Епитетът *господар*, в комбинация с топоним, в градската територия на Пауталия се среща най-често, разбира се, в светилището на Асклепий Кейлайден в Даскалово (квартал на Перник), което се отличава с най-богатия епиграфски архив. В посветителните надписи от Даскалово 15 пъти освен *господар* Асклепий е и *Кейлайден* (IGB V 5787, 5788, 5790, 5793, 5795, 5796, 5797, 5799, 5800, 5801, 5803, 5804, 5838).

В два от случаите единствено в това светилище по отношение на бога-патрон е използван и втори топонимичен епитет – *Кулкусен* (IGB V 5785, 5786).

Особено интересен е единият от двата надписа. Изсечен върху стела (IGB V 5785=IV 2125), той е посвещение на Асклепий *Кулкусен Кейлайден* от булевта на Сердика Аврелий Хераген Херан и е датиран в 231 г. Епитетът *Кулкусен* намира успоредница в един епиграфски паметник от Сердика (IGB IV 1934)⁴. Посветителната формула гласи: „той *кюриой* кай *простатей* Асклепийой *Кулкусеной*, т.е. „на *господаря* и *защитника* Асклепий *Кулкусен*“. Текстът, изсечен също върху стела, както и този от Даскалово, показва един епитет, характерен явно повече за Сердика, отколкото за градската територия на Пауталия.

Другото посвещение (IGB V 5786), в което е вписан и епитетът *Кулкусен*, е от сигниферът от VII (или XI) Клавдиев легион Флавий Юлиан, датиран в 241 г.

От градската територия на Пауталия са известни още комбинация на *господар* и топонимичните епитети *Каристоренски* в с. Копиловци – 7 пъти (IGB IV 2156, 2158, 2161, 2162, 2163, 2169), и по един път Аполон *Таден* (IGB IV 2110), Хера *Сонкетене* (IGB IV 2142), Херос *Суйтулен* (IGB IV 2139), Дионис *Мютюрген* (IGB IV 2195), Зевс, Хера и Афродита *Скоkelенски* (IGB IV 2213).

От горепосочените епитети интерес представляват два – *Таден* и *Сонкетене*. Епитетът *Таден* се среща в надпис от Тесалия, но особено важен с оглед градската територия на Пауталия е един надпис от Ямбол⁵. Той е посвещение на Аполон *Таденски* от тракиеца Елий Тарсас, центурион от II Луkenзийска кохорта, докато тя е станувала в Кабиле, преди да бъде предислоцирана в началото на управлението на Северите в Германия.

Епитетът *Сонкетене*, отнесен към Хера, е твърде важен във връзка с проблема за стратегиите в провинция Тракия, съществували във втората половина на I в. сл. Хр.⁶ Този епитет на богинята откриваме в надпис върху оброчна плочка от нейното светилище при с. Байкалско, в полите на Конявската планина (IGB IV 2142)⁷. На Хера *Сонкетене* е посветена и една оброчна плочка, поръчана от стратега на Полска Дентелетика Диудзиес, син на Демостен⁸. Въпросната стратегия ни е известна и от надпис от Свърлиг⁹. Това, което буди недоумение, е посоченото местонамиране на мраморната плочка – град Кресна. Вероятно колекционерът собственик, е бил излъган. Невъзможно е този оброк, на тази богиня, с този епитет, направен при това по поръчка на стратег на Полска Дентелетика, да бъде намерен толкова на юг по р. Струма, в земите на стратегия Медика. За мен плочката е била предназначена за светилището на Хера при с. Байкалско, Радомирско.

Освен господар, други рангови епитети, които се срещат в градската територия на Пауталия, са в един случай *теос*, отнесен към Хюпсис и свързан с фамилията Ауфидии (IGB IV 2111), както и два надписа от светилището на Асклепий *Кейлайден* (IGB V 5814, 5846). В единия текст (IGB V 5814) епитетът *теос* е в комбинация с функционалния *епекоос*, а в другия (IGB V 5846) – ранговите *теос* и *мегалос* са в комбинация с *епекоос*.

В градската територия на Пауталия се срещат и други топонимични епитети – *Бюайпурен* (IGB IV 2117), *Скопей...* (IGB IV 2115), *Куйд* (IGB IV 2120), *Бейсайлетен* (IGB IV 2121) и *Сторенойс* (IGB IV 2122). Сред тези епитети впечатление прави *Сторенойс*, отнесен към Зевс и Хера. Посвещението е открито при с. Расник, Брезнишко (IGB IV 2122). Този епитет е много сходен с популярния от светилището на Зевс и Хера при с. Копиловци – *Каристоренойс*.

Специфична група формират надписите, в началото на чиято посветителна формула стоят само епитети, без да са посочени имена на богове.

В Пауталия е открит един такъв епиграфски паметник (IGB IV 2053). Той

е посвещени на *боговете спасители*. Относно това, на кои богове е оставен този оброк, са изказани две становища. Първият издател на надписа В. Бешевлиев и Г. Михайлов са на мнение, че под *боговете спасители* трябва да се разбират Асклепий и Хигия¹⁰. Според Б. Геров обаче боговете, визирани в текста, са Зевс и Хера¹¹. Като се има предвид местонамирането на надписа на хълма Хисарлък, където е било светилището на Зевс и Хера, по-вероятно е той да е посветен на посочената от Б. Геров божеска двойца.

Един оброк от тази група е открит в светилището на *Асклепий Кейлайден*. Той е посветен на *всечуващите богове*, които в случая са разпознаваеми поради изображението върху плочката на Асклепий и Хигия (IGB V 5814). Между другото, това е един от шестте оброка, оставени от булевта Аврелий Хераген Херан, явно проявяващ слабост към това обиталище на Асклепий (IGB V 5785, 5790, 5792, 5803, 5814, 5815). На второ място в класацията на фенклуба на Асклепий е Поплий Калпурний Милон (IGB V 5806–5808).

Единствено в това светилище се среща епитетът *мегалос*. Това е обичаен епитет за Пюрмерула, Сабазий, Дарзала и Асклепий. Дарзала веднага може да се изключи, тъй като култът му не е характерен за югозападните тракийски земи. Вероятността да е Сабазий е нищожна. Пюрмерула все пак трябва да се има предвид, защото от светилището е известен оброк, посветен на него (IGB V 5805). Безспорен фаворит за носител на епитета обаче е Асклепий като патрон.

В групата на формулираните само чрез епитети посвещения влизат още два епиграфски паметника от градската територия на Пауталия – единият от с. Каменик (IGB IV 2220), а другият – от град Кочериново (IGB IV 2231).

При с. Каменик единият от трите открити оброка е посветен на *патриой теой епекоой*, т.е. на *родните (бащините) всечуващи богове* (IGB IV 2220). Предполага се, че надписът е съпътстван от изображение на Хероса, нещо, което е трудно доказуемо, като се има предвид степента на съхраненост на мраморната плочка. Оброкът е поръчан от тракиец Аврелий Мукиан.

В Кочериново е открита ара с посвещението *анемойс сотерсин*, т.е. на *бързите като вятъра спасители* (IGB IV 2231). Поради характера на епиграфския паметник, лишен от изображение, е трудно да се правят каквито и да било опити за идентификация на боговете, за които се отнася надписът.

Посветителните надписи от градската територия на Пауталия очертават четири района, които имат свои специфики.

В северната част на градската територия на Пауталия се забелязва най-голямо разнообразие на застъпените култове – на Хероса (само тук), Артемида, Хигия, Зевс и Хера, Херакъл, Немезида и др. Друга характе-

ристика на северната част от градската територия на Паутолия е липсата на сведения за голямо светилище, като оставим настрана това в Даскалово.

В Кюстендилско също се забелязва почитането на повече богове. Освен археологически проученото светилище на Зевс и Хера Каристоренски при с. Копиловци, предполагаеми светилища има още в непосредствения хинтерланд на античния град – в селата Слокощица, Радловци и Коняво.

В Дупнишкия район се очертават три значителни култови средища. В Разметаница доминира светилището на Зевс – Сбелсурд. Има сведения за светилище на Асклепий при Германия, сега Сапарева баня, свързано с топлите минерални извори. Подобна е ситуацията в най-южната част от градската територия на Паутолия, т.е. земите по р. Струма от Бобошево на юг, където безспорно най-популярното светилище е на Зевс – Сабазий при с. Пороминово.

БЕЛЕЖКИ

¹ Номерата на надписите по: *Mihailov, G.* Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. IV, S., 1966 и V, S., 1970 и бележките към статията са добавени от Л. Стайкова-Александрова.

² *Фол, Ал.* Химните на Орфей. – Боруна. С., 1995, 158–159.

³ *Mihailov, G.* Цит. съч., IV 2065, 122–123.

⁴ Пак там, IV 1934, 46.

⁵ *Велков, В.* Надписи от Кабиле. – Във: Кабиле. Т. 2. С., 1992, 18, 23–24.

⁶ За стратегиите последно: *Тачева, М.* Тракийските стратегии и Траяновата урбанизация. – Във: Власт и социум в римска Тракия и Мизия. С., 2000, 32–47 и цитираната там литература.

⁷ *Дечев, Д.* Светилището в Чокльовското блато. – ИБАИ, VII, 1932–1933, 383–386.

⁸ *Иванов, М.* Надпис на стратега Диудзиес, син на Демостен. – Археология, 2004, № 1–2, 83–86.

⁹ *Тачева, М.* За римските провинции Долна Мизия и Тракия I–III в. – Във: Власт и социум в римска Тракия и Мизия. 2. С., 2004, с. 34, бел. № 27.

¹⁰ *Бешевлиев, В.* Епиграфски приноси. С., 1952, 106, 47, 1; *Mihailov, G.* Цит. съч., IV 2053, 116–117.

¹¹ *Геров, Б.* Проучвания върху западнотракийските земи през римско време. – ГСУ, ФФ, 54, 1959–1960, 3, № 73, 270–271, 274, 277, 350.

СЪДБАТА НА РОМЕЙСКИ ВОЙНИЦИ, ПЛЕНЕНИ ПРИ РАЗГРОМА НА ИМПЕРАТОР НИКИФОР I

Камен Станев

Походът на Никифор I през 811 г. е едно от най-важните събития в средновековната българска история. След последователния разгром на две български армии и превземането на столицата българската държава получила най-тежкия си удар от 680 г. до този момент. В опожарената Плиска, сред труповете на избитите българи, Никифор триумфирал. Дните на България изглеждали преброени. Само няколко дена по-късно обаче канът сьобиги Крум вдигал наздравници с обкования със сребро череп на Никифор, а от огромната ромейска армия останали жалки остатъци.

Битката, в която била разгромена византийската войска през 811 г., е добре описана в изворите, но въпреки това някои въпроси имат нужда от доизясняване¹. Един от тях е въпросът за византийските военнопленници, който, доколкото ми е известно, не е бил обект на специално изследване. Добре известни са думите на Теофан Изповедник, че при битката в старопланинския проход „[...] цялата християнска красота загинала“². Същото се казва и в т.нар. Анонимен ватикански разказ³. Попадналата в капан византийска войска била обречена на пълно закление. Предвид жестокостта, с която ромеите действали в завладенията от тях български земи, е логично да се предположи, че българите се сражавали с особено желание за отмъщение – за извършени жестокости, предизвикали възмущението дори на византийските хронисти⁴. При това положение едва ли може да има място за някакво морално обвинение, ако българите наистина са изклали ромеите до крак. Това обаче не станало, защото начело на държавата и войската стоял един изключително способен владетел. Това, което отличава истинския държавник и военачалник от обикновения човек, е, че той не се води от моментната емоция. А канът сьобиги Крум, без съмнение, е бил един от най-добрите държавници, които България е имала. Запазвайки самообладание, той заповядал в битката византийската армия да не бъде напълно избита. Напротив, вземайки на първо място държавните интереси, една от заповедите на българския владетел в навечерието на боя била да бъдат взети колкото се може повече пленници. Това може да изглежда странно, но се потвърждава от

няколко извора, в които изрично се споменава за наличието на голям брой пленени Никифорови войници⁵. В тези, свързани с църковната пропаганда, извори за пленените ромейски войници се говори дотолкова, доколкото те станали жертва на предприетите от българите антихристиянски гонения. Имайки предвид естеството на изворите, в които истината е съзнателно изопачена, за да бъде постигнат търсеният пропаганден ефект, могат да се изкажат сериозни съмнения относно достоверността на сведенията за антихристиянските репресии. На първо място в някои от самите извори има, тъй да се каже, „пробойни“, които поставят под съмнение тези данни. Така например в Анонимния ватикански разказ се казва, че насилвани да се отрекат от християнството били „Мнозина от заробените ромеи [...]“⁶, от което напълно логично следва, че на такива репресии били подложени далеч не всички пленници. Тук възниква въпросът защо една част от пленниците били принуждавани да се отричат от християнството, а други – не, при положение че били пленени при еднакви обстоятелства, в един и същи ден. От друга страна, тези репресии на религиозна основа трудно се вписват в общата картина в страната по това време. Точно по времето на кана сьубиги Крум има много и при това сигурни данни, че на най-високи постове в българската държава имало голям брой ромеи, за които няма абсолютно никакви данни да са се отричали от християнството, било то доброволно или насилствено. Нещо повече, дори зетят на българския владетел – Константин Пацик, бил ромей и се ползвал с изключителното доверие на Крум. В интерес на истината броят на известните ни ромеи, които заемали ръководни постове в българската държава и армия по времето на Крум и сина му Омуртаг, е несравнимо по-голям от този на лицата от славянски произход⁷.

Два рядко използвани извора, свързани със съдбата на пленените през 811 г. ромеи, са доста интересни и, макар също да са свързани с църковната пропаганда, дават много интересна информация за събитията. В житието на патриций Петър, доместик на схолите, който бил един от пленените ромейски военачалници, се казва „Те претърпели поражение и блаженият бил пленен заедно с петдесет първенци. Затворен от българите, той бил оставен, за да бъде наказан. Когато всички се молели, евангелистът и богослов Йоан им се явил през нощта: той бил освободен от оковите и се върнал в ромейската земя“⁸. В този текст са интересни няколко момента. На първо място едва ли може да има съмнение, че св. Йоан Богослов в случая се явил под формата на крупна сума злато, дадена от семейството на пленения военачалник⁹. За съжаление не може да се каже колко дълго патрицият Петър е стоял в български плен, нито защо българите, ако са искали наистина да го накажат, не са направили това веднага. Освобождаването на Петър разкрива един от мотивите за пленяването на колкото се може повече ромейски войници¹⁰. Те били един вид

търговска стока, срещу която се получавали значителни количества злато и добитък, нещо, което дори било регламентирано в един мирен договор, сключен между България и Византия само няколко години по-късно¹¹. Другото, което е интересно в случая с патриция Петър и останалите петдесет знатни ромеи, е, че в житието няма и намек за това да били подлагани на някакви репресии по време на пленничеството им, за да се откажат от християнството. Запазването на вярата, въпреки мъченията от страна на другOVERCI, е един от основните християнски подвизи и няма нищо по-естествено от това то да бъде споменато в житието на един светец. Фактът, че такова сведение няма, показва, че и репресии не е имало. Логично е да се допусне, че ако българите са искали да принудят пленниците да се отрекат от християнството, то те са щели да почнат репресиите именно от първенците. В едно друго житие, това на Йоаникий, се казва, че години по-късно въпросният Йоаникий посещавал пленените ромейски войници в България, „за да ги наглеждава“¹², под което очевидно трябва да се разбира, че е изпълнявал църковни служби сред тях, т.е. пленените войници останали християни. Насилия над отделни личности със сигурност е имало, но те по-скоро били изолирани случаи и не били плод на целенасочена политика, предприета от централната власт. Тези отделни екзекуции (най-вероятно предизвикани от желанието за отмъщение) били използвани по-късно за целите на християнската пропаганда в изворите от църковен характер. Най-вероятно в случая те са смесени с известните репресии, предприети през първите години на Омуртаг, срещу отделни представители на депортираните в България ромеи. Към това насочват и самите думи на Анонимния ватикански разказ: „Мнозина от заробените ромеи след прекратяването на войната били принуждавани от безбожните българи – тогава още непокръстени – да се отрекат от Христа и да приемат езическата и скитска заблуда“¹³. Според този основен за събитията извор антихристиянските гонения били предприети очевидно след прекратяването на войната. Тук възниква въпросът: кога е било това? Войната с Византия в никакъв случай не била прекратена с разгрома от 26 юли 811 г. Напротив, през следващите години военните действия се прехвърлили южно от Стара планина, като българите на свой ред достигнали византийската столица. Едва през 816 г. със сключването на мирния договор, запазен в Сюлейманкьойския надпис, военните действия между българи и ромеи за дълги години били прекратени. При това положение за периода до 816 г. за някакви антихристиянски гонения не може да се говори. От друга страна, за тези няколко години в България попаднали други огромни групи ромеи – военнопленници и депортирано цивилно население, като с последните са свързани и най-сериозните данни за антихристиянски гонения от времето на Омуртаг. Предвид това, в сравнително късните извори е станало смесване на раз-

личните групи пленени ромей, които попаднали в България в сравнително кратко време, но при различни обстоятелства, и съответно имали различна съдба. Фактът, че до 816 г. пленените Никифорови войници със сигурност не били подлагани на антихристиянски репресии, е много показателен. Без съмнение именно в първите дни след битката българите – и простите войници и военачалниците, били възможно най-озлобени срещу пленените ромейски войници, които донесли толкова страдания на България и, ако е имало някакви насилствени действия срещу тях, то би трябвало да бъдат извършени именно тогава, а не години по-късно, когато първоначалното озлобление е било вече отминало, а българската държава имала много по-сериозни проблеми за решаване от това, каква е религията на тези отдавна пленени войници. И накрая е нужно да се зададе съвсем уместният въпрос за идеологическия мотив за тези антихристиянски гонения. Каква била ползата на държавата от подобни действия и доколко религиозният фанатизъм бил присъщ на българите? Не трябва да се забравя, че езичниците по принцип били далеч по-толерантни към другочерците от представителите на световните монотеистични религии (християнство, ислям и юдаизъм). Това с пълна сила се отнася за степните народи, от чиято среда произлизали българите¹⁴.

Следващият въпрос, свързан с пленените през 811 г. византийски войници, е докога те останали в България. Според В. Златарски те би били държани до сключването на 30-годишния мирен договор през 816 г.¹⁵, който е запазен в Сюлейманкьойския надпис. В един друг извор, споменатото по-горе житие на Йоаникий, обаче изрично се казва, че пленените ромей били освободени „в петата година от царуването на Михаил и сина му Теофил и в четеринадесетата, откакто Никифор паднал в България“¹⁶, като по-долу в извора е повторена същата датировка. Като към 811 г. се прибавят 14 години се получава 825 г., същата е петата от управлението на Михаил II Балба. На пръв поглед има противоречие между двата извора, което обаче отпада, ако се приеме, че или българите не изпълнили частта от договора, отнасяща се за пленените ромей, или че тази клауза на мирния договор не се отнасяла за пленените през 811 г. В изворите няма данни, които да показват този договор, сключен след толкова човешки и материални загуби и от българска, и от ромейска страна да не е бил спазен. Фактът, че две десетилетия след сключването му отношения между България и Византия се запазили мирни, като дори България оказала военна помощ на империята в много труден за нея момент – при потушаването на въстанието на Тома Славянина, показва, че мирният договор бил коректно спазван. За това изрично свидетелства и един надпис от времето на кана събиги Маламир: „Баща ми Омуртаг архонтът, като сключи тридесет годишен мир, добре живя с гърците и отначало и аз добре живеех [...]“¹⁷. От това единствено може да се направи заключение

нието, че клаузите на този договор не се отнасяли до пленените през 811 г. и тяхното освобождаване не било договорено. Към този извод навежда и фактът, че във въпросното житие на Йоаникий никъде не се споменава, че тяхното задържане в България в продължение на близо 10 години (след 816 г.) влизало в някакво противоречие със сключения мирен договор. Само за няколко години (811–816) в България попаднали по различни пъщица и обстоятелства големи групи ромеи и именно тяхната предистория е причината да бъдат третирани по-различно и да имат друга съдба.

В същия извор се казва, че ромейските войници били държани в тъмница, където били пазени от пазачи. Това показва, че от депортираните в периода 812–814 г. ромеи от Одринска Тракия, които като хора били свободни, а като общност се ползвали с широка автономия¹⁸, за разлика от избягалите и преминали на българска служба ромеи, някои от които се издигнали в българското общество, пленените Никифорови войници през целия им престой в България били държани като пленници, чийто статут едва ли се различавал от този на робите. Предвид естеството на българската архитектура от това време, която не познавала сгради с дълбоко вкопани основи, в които да била въпросната тъмница¹⁹, толкова голяма, че да побере многото пленени ромейски войници²⁰, то това сведение трябва да се разбира по-общо като „затворени на определено място“, а не буквално.

От приведените дотук данни може да се заключи, че по време на битката на 26 юли 811 г., значителна част от Никифоровите войници били пленени. Те били държани в България до 825 г. и тяхното освобождаване не било договорено в мирния договор от 816 г., а статутът им бил много по-различен от този на останалите пленени византийски войници и депортирано население и бил близък до този на робите. Сведенията за планирани от централната власт антихристиянски репресии точно за тази група не могат да се приемат и най-вероятно става въпрос за отделни актове на отмъщения, а също и за смесване със събития, станали малко по-късно и с други групи пленени ромеи.

Отново във въпросното житие на Йоаникий се казва, че ромейските войници били освободени от светеца по чудодееен начин, т.е. и тук, както при споменатия по-горе случай с патриций Петър, истинската причина не е упомената. За разлика от патриций Петър, тези ромеи едва ли били откупени. Самият факт, че били държани в България цели 14 години, при положение че откупуването като практика било отдавна познато и приложено за други групи пленени ромейски войници през 816 г., идва да подсказва, че зад това освобождаване имало други мотиви. Но преди да се видят те, трябва да се зададе въпросът: какво са правили тези ромеи цели 14 години в България?

Българската държава едва ли ги е държала и хранила толкова дълго време, без да оползотвори тяхното задържане тук. Годишите след 811 г.

са свързани с активни военни действия в Тракия срещу ромеите до 816 г., а след сключването на мир с империята канъг сюбиги Омуртаг се захванал с проблемите по североизточната и северозападната граница, като водел войни срещу хазарите, славяните и франките. През този период в състава на българската армия имало отряди, съставени от депортирани ромеи и от ромеи избягали доброволно в България, но пленените Никифорови войници, които имали съвсем друг статут, със сигурност не били използвани за тези цели. По същото време в България се развивала мащабна строителна дейност, която, от една страна, била свързана с възстановяването на земите и най-вече столицата, опустошени през 811 г., а от друга – с нарасналия авторитет на държавата и нейните икономически възможности, които изисквали и съответните обществени сгради, необходими да олицетворят нейното могъщество. Това най-добре се вижда в столицата Плиска, а също в крепостите при Чаталар (дн. Хан Крум), Преслав и Дръстър. Няма нищо по-логично от това да се предположи, че пленените ромейски войници били използвани именно за груба физическа дейност, която не изисквала никакви особени умения²¹. Така например в Плиска е трябвало първо да бъдат разчистени руините от опожарените сгради. След това само при строежа на новите крепостни стени (без другите сгради) били изкопани над 13 000 м³ пръст²² за основите, където били набити над 105 000 дъбови кола, а за строежа на стената били използвани над 88 000 м³ строителни материали²³ – квадрци, камъни за пълнеж и хоросан. Ако за дялането на квадратите и зидането се искали определени умения и били използвани майстори, то за останалите работи най-вероятно били използвани пленените ромейски войници. Те, освен че разчистили руините и изкопали основите, добивали и транспортирали камъните от кариерите²⁴ до строежа, копаели и превозвали пясък, събирали и трошели стари тухли за пълнежа на хоросана, бъркали и пренасяли готовия хоросан, сечели, обработвали и транспортирали дървен материал – колове, набити под основите, греди, талпи и дъски, нужни за строежа, дърва за горене при производството на вар и т.н. Едва ли може да има съмнение, че именно ромейски военнопленници били използвани за изкопаването на т.нар. Еркесия²⁵. При направата на този дълъг 131 км ров и вал били изкопани и след това насипани няколко милиона кубически метра пръст. Пленените ромейски войници били използвани и в подготовката на военните кампании през 812–815 г. Както е добре известно, през зимата на 813–814 г. във връзка с готвената обсада на Константинопол българите приготвили много обсадни машини и 5000 обковани в желязо коли²⁶. За това бил нужен огромно количество дървен материал – както за тяхната направа, така и за горене при обработката на метала. Всъщност именно ромейски пленници, избягали от България, съобщили за смъртта на кана сюбиги Крум²⁷. Като се има предвид, че всички бое-

способни мъже били включени във военните кампании 812–815 г., може да се предположи, че пленниците ромеи работели и в селското стопанство. Пленените през 811 г. ромейски войници 14 години били използвани подобаващо за възстановяването и укрепването на същата тази държава, която е трябвало да ликвидират. Тук обаче възниква следващият въпрос – защо били пуснати, след като, както се видя по-горе, относно тяхното освобождаване България не е била поела никакви ангажменти и е можела да ги държи в плен до тяхното постепенно измиране?

Може да се приеме, че освобождаването на пленените Никифорови войници през 825 г. е било изцяло по благоволението на кана сюбиги Омуртаг. Това може да се обясни по няколко начина. На първо място те вече били остарели. Така например, ако един пленен през 811 г. войник е бил на 25–30 години, то през 825 г. бил вече на 40–45 години²⁸. На тази възраст, след дълги години на тежка физическа работа и лоши условия на живот, военнопленниците били много по-малко годни за работа. От друга страна, големите строежи, които изисквали много общи работници, вероятно били приключени и държането на тези ромеи в България вече било икономически неизгодно, още повече че те нямали семейства, които да поемат грижите за тях с напредването на възрастта. Същевременно на тази възраст и изтощени от тежката работа, тези бивши византийски войници можело да бъдат пуснати, тъй като вече били изгубили боеспособността си и не били сериозен потенциал за попълване на византийската войска, т.е. връщането им във Византия не криело опасност те отново да бъдат използвани срещу България при евентуална война. Не бива да се забравя и това, че през 825 г. започва десетата година от сключването на мира между България и Византия, мир, коректно спазван и от двете страни, поради което канът сюбиги Омуртаг може би е пуснал тези вече ненужни му пленени византийци в знак на добра воля.

Съдбата на пленените Никифорови войници е един интересен епизод от българо-византийските отношения през Ранното средновековие. За разлика от византийските войници, пленени през следващите няколко години, които били освободени по силата на сключения през 816 г. мирен договор, тези били задържани цели 14 години, без това да било считано за някакво нарушение на същия този мир. Очевидно обстоятелствата, при които били пленени, предопределяли и значително по-тежката им съдба. Въпреки че България можела да получи голям откуп в злато и добитък за тях, канът сюбиги Крум, а след това и Омуртаг предпочели да ги задържат – от една страна, поради възникналата в този момент нужда от безплатна работна ръка, а от друга страна – като наказание за похода, в който участвали и който донесъл толкова злини на българите. Същевременно тези пленени Никифорови войници били най-добрият символ на една изстрадана победа, която имала ключово значение за историята на българската държава.

БЕЛЕЖКИ

¹ Сериозен въпрос в това отношение е за мястото, където се е провела. Напоследък се изказаха сериозни аргументи за това, че тя не е била във Върбишкия проход или някой от съседните му проходи, а доста по на запад. По въпроса: *Дерменджиев, Е.* Една хипотеза за похода на Никифор I в България през 811 г. – Във: *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia*. В чест на проф. В. Бешевлиев. С., 2003.

² *Геофан Изповедник*. Хронография. – Във: ГИБИ. Т. 3. С., 1960, с. 283.

³ Анонимен ватикански разказ. – Във: ГИБИ, Т. 4. С., 1961, с. 14: „Всички загинали там: едни – погубени от меча, други – удавени в реката, трети паднали от преградата, а някои изгорели в огъня на изкопа. Спасили се само малцина, но и те, след като пристигнали по домовете си, почти всички измрели“.

⁴ *Геофан Изповедник*. Хронография, с. 282: „Той заповядал да се избиват безжалостно безсловестните животни, децата-кърмачета и хора от всякаква възраст [...]“; Анонимен ватикански разказ, с. 12: „И тъй войската, като намерила удобен случай, разграбвала безпощадно, опожарявала непожънатите още ниви, прерязвала жилите на воловете и одирала ремъци от слабините им – животните мучели със силен глас и издъхвали, – изколвала овцете и свинете и вършела непозволеното“; *Михаил Сирийски*. Хроника. – Във: *Петров, П., В. Гюзелев*. Христоматия по история на България. Т. 1. С., 1978, с. 102: „Дивацината му стигнала чак до там, че той заповядал да докарват техните малки деца, да ги поставят на земята и да ги прегазват с кремъчни дикани за вършеене“.

⁵ Анонимен ватикански разказ, с. 14: „Мнозина от заробените ромеи след прекратяването на войната били принуждавани от безбожните българи – тогава още непокръстени – да се отрекат от Христа[...]“; Месецослов на Василий II. – Във: ГИБИ. Т. 6. С., 1965, с. 60: „Но подбутнати от дявола, останалите българи, заловили и убили самия император, а от хората му едни убили, а други пленили [...]“; Синаксар на цариградската църква. – Във: ГИБИ. Т. 5. С., 1965, с. 292: „Някои били заловени живи и тъй като не приели да се отрекат от Христа, тъй като безбожниците ги насилвали за това, били подложени на безброй мъки и различни изтезания“.

⁶ Анонимен ватикански разказ, с. 14.

⁷ Единият е българският пратеник в Константинопол от 813 г. Драгомир, за който безусловно се приема, че е славянин, без това изрично да е казано в изворите. Всъщност начинът, по който е изписано името му – *Даруацѣр* (*Геофан Изповедник*. Хронография, с. 285), поставя под съмнение категоричността на това твърдение. Другият, който въз основа на името се приема за славянин, е заемащият сравнително нисък пост багатур багаин Славна.

⁸ *Житие на Петър Патриций*. – Във: ГИБИ. Т. 4, с. 118. Според В. Златарски (*История на българската държава*. Т. 1, ч. 1. С., 1918, с. 258, бел. № 3) този патриций Петър е идентичен с патриций Петър, споменат от Геофан Изповедник сред загиналите по време на битката видни ромеи.

⁹ Кога точно е станало това – не може да се каже точно. В. Златарски (цит. съч, с. 258, бел. № 3 и с. 302, бел. № 3) приема, че патриций Петър и останалите петдесет видни военачалници били освободени през 815 г., съгласно сключения тридесетгодишен мирен договор. Някои обстоятелства около този договор показват, че той се е отнасял до пленените при по-късните кампании ромеи (за това по-долу).

¹⁰ Това се отнася не само за тази битка. Именно с желанието да се вземат колкото се може повече пленници е свързано и използването на ласа от българите по време на битки.

¹¹ Сюлейманкьойски надпис. – Във: *Бешевлиев, В.* Първобългарски надписи. С., 1992, с. 165.

¹² Житие на Йоаникий. – Във: ГИБИ. Т. 4, с. 135.

¹³ Анонимен ватикански разказ, с. 14.

¹⁴ Не трябва да се забравя, че канът сюбиги Омуртаг, който е представян като най-големият гонител на християните, не само бил обкръжен от християни ромеи, ползвал християнски изрази в надписите си, които понякога започвали с кръст, на медальоните е изобразяван с християнски символи, а при сключването на 30-годишния мир се заклел по християнски. Само тези факти са достатъчни да се постави въпросът за нуждата от сериозно преразглеждане на тезата за антихристиянските гонения в България.

¹⁵ *Златарски, В.* Цит. съч., с. 302.

¹⁶ Житие на Йоаникий, с. 135. Интересно е, че този толкова важен извор е останал почти без внимание от страна на историците. На него се спира *Николова, Б.* Неназован българо-византийски конфликт при хан Омуртаг. – *Епохи*, 1997, № 1–2, 67–68.

¹⁷ *Бешевлиев, В.* Цит. съч., с. 136, надпис № 13.

¹⁸ Статутът на тези ромеи като цяло не се отличавал от този на подвластните на българската държава славянски племена.

¹⁹ Всъщност единствената по-голяма сграда с достатъчно обширни помещения, които биха могли да се използват за затварянето на много хора, е т.нар. Крумов дворец, но той е унищожен именно при превземането на Плиска през 811 г.

²⁰ За съжаление за техния брой няма дори приблизителна информация.

²¹ *Рашев, Р.* Старобългарски укрепления на Долния Дунав. Варна, 1982, с. 65; *Георгиев, П.* Мартириумът в Плиска и началото на християнството в България. С., 1993, 104–105; *Гюзелев, В.* История на България VII–XIV в. С., 1999, с. 137.

²² Дадените тук числа за обема на извършената работа са получени въз основа на размерите и устройството на крепостните стени, публикувани от: *Петкова, Л.* Западна крепостна стена. – Във: Плиска (проучвания на южния сектор през 1973–1974 г.). – Във: Плиска – Преслав. Т. 1. С., 1979, 81–82 и *Димитров, Я.* Фортификационни съоръжения. – Във: Плиска – Преслав. Т. 7. С., 1995, с. 247.

²³ Това е обемът само на стените без четирите порти и 12-те кули.

²⁴ В случая няма значение дали строителните материали са били добивани от кариери или от изоставени антични обекти.

²⁵ *Рашев, Р.* Цит. съч., с. 65.

²⁶ *Scriptor incertus* – Повествование за Лъв, син на Варда Арменец. – Във: ГИБИ. Т. 4, 23–24.

²⁷ Пак там, с. 24.

²⁸ Трябва да се има предвид и това, че средната продължителност на живота тогава е била значително по-малка.

EUROPE AS SEEN THROUGH THE EYES OF A LATE XIII CENTURY NESTORIAN TRAVELLER

Aleksandar Uzelac

The Mongol advance in the first half of the XIII century deeply affected medieval western world. Their invasion of Hungary, Poland and Southeastern Europe in the years of 1241–1242. was a temporary menace, but Chingisid Empire became the giant neighbour on the eastern fringes of the Old continent. Fear and interest for “Tartar nation”, their appearance, customs, and their vast dominions marked the beginning of the first period of geographical explorations. Numerous missionaries and merchants of the XIII–XIV century, among them John of Plano-Carpini, William Rubruk, Marco Polo, Ricold of Monte Croce, Odoric of Pordenone, and their reports of remote exotic countries led to the interest of Far East in the Far West of Eurasia. However, no such curiosity existed in the opposite direction and rare were the oriental travellers who visited western countries and left in written form their view of Europe. One notable exception was the Nestorian cleric and diplomat Rabban Bar Sauma.

Very little is known of him, except from the text about his travels that he wrote in Persian language. Although original text had not survived, this work one of his disciples translated into Syrian and merged with the biography of Sauma’s friend and companion, Nestorian Patriarch Mar Yahballaha.¹ Bar Sauma was born at Khanbaliq (modern Beijing) around the middle of the 13th century. According to syriac chronicler Gregory Bar Hebraeus, he was of Uyghur origin.² His name means “son of the fast” i.e. signifies that he was born during the Lent.³

While still young, despite wishes of his parents, Bar Sauma decided to become a monk. He lived for several years in seclusion as a hermit, when another young Nestorian joined him, named Marcos. On one occasion they decided to go on a pilgrimage to Jerusalem, travelling by way of the western China, Khotan, Kashgar, Talas in the Syr Darya valley, Khorasan, Maragha and Mosul (The same way but in opposite direction was used by Polos several years earlier), and arrived at Ani in Armenia. Warnings of danger and war between Mongols and Mamluks, on the routes to southern Syria turned them from this aim.⁴ Meanwhile, two companions became acquainted with Nestorian patriarch who lived in Baghdad. When this noble man, named Mar Denha I, soon died, Marcos has been chosen to take his place and in 1281. he became the new patriarch under the name Mar

Yahballaha III ('God has given'). Several years later, he recommended Bar Sauma to the Ilkhanid⁵ ruler Arghun (1284–1291) for an embassy to Europe.

The purpose of this mission was to conclude an alliance with the chief states of Christendom against their mutual Muslim enemies, especially Mamluk lords of Egypt. Bar Sauma's mission set out in 1287, with Arghun's letters to the Byzantine emperor, the Pope and the Kings of France and England. The first station on his long trip was Constantinople. There he was received with pomp and honour, and emperor Andronicus II (1282–1328) allotted him a mansion in which to dwell. After some time he took the sea route to the Southern Italy and then to Rome. Unfortunately for his mission, in that moment the papacy was vacant, since Pope Honorius IV (1285–1287) died and a definite reply to his proposals for an alliance was postponed. Bar Sauma then passed on to Paris, where he had an audience with the king of France, Philip IV the Fair (1285–1314). From there he proceeded southwards and in Gascony, probably in Bordeaux, he met the king of England, Edward I (1272–1309).⁶ On returning to Rome, he was cordially received by the newly elected Pope Nicholas IV (1288–1292). After this last audience, Rabban Bar Sauma returned to the East, laden with gifts, money and letters, after having been in Europe for more than one year.

He spent the rest of his days "ministering and praying", first in the ordu (camp) of khan Arghun, then in Nestorian church in Maragha. He died on the way to Baghdad in 1294, to the sore of his closest friends, among them Patriarch Mar Yahballaha III to whom he had been bound by the closest ties.⁷

In Europe, Bar Sauma was very well received and this was mainly due to the significance of his mission and the power of his Mongol patron. For western monarchs and Popes interested in Reconquest of Jerusalem, Mongol assistance was of utmost importance. Arghun's attempt to conclude alliance was neither the first nor the last of that kind. For Westerners, the Mongols were unbelievers, but they fought the worst oppressors of the Christians in the Holy Land and so, the cooperation between Christians and the heathens was acceptable in order to defeat Islam.⁸ These hopes were strengthened with belief that they would be eventually converted, which was nourished by the widely spread legend of "Prester John", mysterious and strong Christian ruler of the East who would come with overwhelming army at the crucial time to help Christians in Palestine. In this picture, mysterious horsemen from the *Asia Profunda* fitted very well. Irregular exchange of emissaries and letters between East and West was carried during the second half of the XIII up to the beginning of the XIV century.⁹ Even after the fall of Acre in 1291, which signified the end of Christian possessions in the East, Mongols were considered as a divine weapon for punishing the Saracens and liberation of the Holy Land. When Ilkhan Ghazan (1295–1304) started a war with the Mamluks in 1300, his action was seen in the west as a "Work of God through the Mongols" (*Gesta Dei per Mongolos*). It was the irony that Ghazan's accession to the throne marked the definite triumph of Islam among the Mongols in

Persia. Passionate convertite, Ghazan, not only abandoned the traditional Mongol policy of tolerance but persecuted Christians, and his biographer, Persian encyclopaedist Rashid al Din tells that he invaded Syria in the mood of religious zeal.¹⁰

Bar Sauma's narrative is of exclusive interest as giving a picture of medieval Europe, at the close of the Crusading period, as a land steeped in Christian traditions and relics, ruled by powerful and benevolent sovereigns. He was mostly interested for Christian shrines and relics and his exalted commentary on Hagia Sophia is a striking example:

"First of all he went unto the great church which has three hundred and sixty doors [in fact, pillars or columns¹¹] all made of marble. *As for the dome of the altar it is impossible for a man to describe it adequately to one who hath not seen it and to say how high and how spacious it is.*"¹² Full of enthusiasm he was when relating magnificent icons and relics he saw at Hagia Sophia and elsewhere in Constantinople such as the picture of "holy Mary which Luke the Evangelist, painted", hand of John the Baptist, and portions of the bodies of St. Lazarus and Mary Magdalene, stone bowl in which "our Lord changed the water into wine at Cana of Galilee", the coffer of John Chrysostom and tombs of Constantine the Great, Justinian and of the Three Hundred and Eighteen orthodox Bishops "who were all laid in one great church". For all he had seen there he had saluted Byzantine emperor "May the king live for ever! I give thanks unto our Lord that I have been held worthy to see these things."¹³

In Paris, he was excited to catch sight of Cathedral of St. Denis: "one Great Church wherein the funerary coffers of dead kings were and statues of them in gold and in silver were upon their tombs. And five hundred monks were engaged in performing commemoration services in the burial-place [mausoleum] of the kings."¹⁴

Residing in Rome, Bar Sauma also occupied himself in visit of the churches and places of worship, but also in numerous conversations with the roman-catholic prelates relating the oriental church practice and conditions of the Christians in the east. For Roman Catholics, Nestorianism as a doctrine that Jesus exists as two persons, the man Jesus and the divine Son of God, or Logos, rather than as a unified person, had to be considered as a heresy. This view of Christ was condemned at the Council of Ephesus in 431, and the conflict over this view led to the Nestorian schism, separating the "Church of the East" from the rest of Christian world. Somehow, cardinals didn't pay much attention to his "heretical" views. Despite the differences of opinion, "They held him in high esteem because of his power of argument" emphasizes Bar Sauma's biographer.¹⁵

Bar Sauma also considered distinctions in religious practice of "fellow Christians" irrelevant. During his second visit to Rome, he declared his wish to celebrate Easter with Roman Catholics. He rejoiced greatly in receiving the Eucharistic Mystery from the hand of Nicholas IV on Palm Sunday and concluded:

“*The language is different, but the use is the same.*”¹⁶ From Pope he even asked quite unusual favour, to bestow him some of the relics of the saints. Surprised, Pope, because he came from a far country, reluctantly decided to “give him a small piece of the apparel of our Lord Christ, and a piece of the cape, that is to say kerchief of Lady Mary, and some small fragments of the bodies of the saints that were there”.¹⁷ In addition, among other objects Pope sent to Mar Yabballaha, were “golden crown, sacred vestments and a Bull which authorized him to exercise Patriarchal dominion over all the Children of the East”¹⁸.

Nevertheless, not only matters of Religion and Church were objects of the traveler’s attention. Though Bar Sauma’s relation was preserved through an intermediary, one may clearly see that it was painted by a sensible, broadminded and statesmanlike commentator. In Genoa traveller from the East was delighted to see “a garden which resembled Paradise; its winter was not cold, and its summer is not hot. Green foliage is found therein all the year round, and trees, the leaves of which do not fall, and which are not stripped of their fruit.”¹⁹

He also left a vivid description of the university in Paris, which even modern readers might find quite familiar: “*There were in it thirty thousand pupils who were engaged in the study of ecclesiastical books of instruction, that is to say of commentaries and exegesis of all the Holy Scriptures, and also of profane learning; and they studied wisdom, that is to say philosophy and the art of speaking [rhetoric], and the art of healing, geometry, arithmetic, and the science of the planets and the stars; and they engaged constantly in writing theses, and all these pupils received money for subsistence from the king.*”²⁰

In Southern Italy he had the opportunity to watch from the coast a battle that waged in the sea between Angevin and Aragonian fleet: “And the troops of the one had come in many ships, and the troops of the other were ready, and they began to fight each other, and the King of Aragon conquered King Charles II [of Anjou], and slew twelve thousand his men, and sunk their ships in the sea.”²¹ Meanwhile Rabban Sauma and his companions sat upon the roof of the mansion in which they lived, and *they admired the way in which the Franks waged war for they attacked none of the people except those who were actually combatants.*”²² Rather appealing observation, although not strange for a man who had been accustomed to the Mongol military practice.

His travels came just prior to return of Marco Polo and give a reverse viewpoint of the East looking to the West. However, regarding the effect they produced, it should be noted that this work, contrary to “*Il Milione*”, is an isolated document. It is a Christian minority report and represents, as one of the leading scholars on the field D. Morgan putted out, a point of view of a part of the Persian society, which, for a brief time, was enjoying a degree of influence, and royal fervour that it had never known before and never to see again.²³ During the Mongol domination, Nestorian church flourished in Middle East, Central Asia and China, mainly due to the support of mighty khans, warlords and chieftains. First

Ilkhans, although Buddhists, were protectors of Nestorians while the founder of the dynasty, Hulegu (1258–1265), and his wife Dokhuz-khatun, were even hailed by eastern Christians as new Konstantin and Helene. Fortunes and misfortunes of the Nestorian Church were too intimately connected with the Chingisid dynasty and precarious position of its adherents, scattered in the Muslim sea was too dependent on the attitudes of Mongol ruling military elite. In China, Bar Sauma's native country, after the fall of the Mongol rule Nestorian Church lost its importance and sunk into obscurity. In Persia, his new homeland, not long after his death, Arghun's successors, who embraced Islam, adopted policy of suppressing Christians and Nestorian communities which, although gradually, in the end virtually disappeared.²⁴

Unlike Rabban Bar Sauma, his Muslim contemporaries, if mention Europe at all, give only meagre fragmented data and a murky picture of a barbarian world of many nations and countries constantly at war with each other. Even learned Rashid al Din tells that "Franks" have 25 different languages and no people understand the language of the other. Moreover, they have in common "Calendar, script and numerical system, but nothing else".²⁵ One may say that the narrative of Bar Sauma's mission stands alone in medieval literature and exactly in this uniqueness, apart from the fact that it is shrewd, eyewitness and to a high extent trustworthy account, lays the everlasting value of the Nestorian monk's travels.

NOTES

¹ Several translations of this text have been made into western languages: P. Bedjan, *Histoire de Mar Jab-alaha, Patriarche, et de Rabban Sauma*. 1st ed. Paris 1883; 2nd ed. Paris 1895; J. Chabot, "Histoire de Mar Jabalaha III et du moine Rabban Cauma", *Revue de l'Orient latin* 1 (1893) 567–610; 2 (1894) 73–142, 235–300; James A. Montgomery, *The History of Yaballaha III, Nestorian Patriarch and of his Vicar Bar Sauma, Mongol Ambassador to the Frankish Courts at the end of the 13th century*, New York 1927; E. A. Wallis - Budge, *The Monk of Kublai Khan, Emperor of China; or The History of the Life and Travels of Rabban Sawma, Envoy and Plenipotentiary of the Mongol Khans to the Kings of Europe and Markos who as Yahbh-Allaha III Became Patriarch of the Nestorian Church in Asia*. London 1928. P. Borbone, *Storia di Mar Yahballaha e di Rabban Sauma. Un orientale in Occidente ai tempi di Marco Polo*, Torino 2000. Citations in this report are made according to Wallis-Budge's translation. (= Bar Sauma/Budge).

² E. A. Wallis-Budge, *The Chronography of Gregory Abu'l Faraj commonly known as Bar Hebraeus*, vol. I, London 1932, 492.

³ N. McLean, "An Eastern Embassy to Europe", *The English Historical Review* 14 (1899) 302. (=McLean, *Eastern Embassy*).

⁴ This war which led to the Mongol defeat at Homs in 1281. discussed in detail R. Amitai-Preiss in *Mongols and Mamluks*, Cambridge 1995, 179–201.

⁵ Ilkhan was a title of Mongol rulers in Persia. It means "subordinate khan", and refers to their initial subordination to the Great khans in China.

⁶ “King *Alanguitar* in *Kasonia*”, i.e. “King of England in Gascony” cf. *Revue de l’Orient latin* 2 (1894) 109–110.

⁷ McLean, *Eastern Embassy*, 318.

⁸ Cf. F. Schmieder, “‘Nota sectam maometricam atterendam a Thartaris e Christianis.’ The Mongols as non believing apocalyptic friends around the Year 1260”, *Journal of Millennial Studies* 1 (1998).

⁹ P. Jackson, *The Mongols and the West*, Harlow 2005, 165–186; A. Mostaert/F. Woodman-Cleaves, “Trois documents mongols des Archives secretes vaticanes”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 15 (1952), 419–506; E. Voegelin, “The Mongol Orders of Submission to European Powers 1245–1255.”, *Byzantion* 15 (1940–1941) 378–413.

¹⁰ S. Schein, “‘Gesta Dei per Mongolos.’ The Genesis of a Non-Event”, *The English Historical Review* 94 (1979) 805–819; Рашид-ад-Дин, *Сборник Лемонусей*, т. III, перев. А. К. Арендс, Москва – Ленинград 1946, 182.

¹¹ *Revue de l’Orient latin* 2 (1894) 83–84; McLean, *Eastern Embassy*, 306.

¹² Bar Sauma/Budge, 167–168.

¹³ Bar Sauma/Budge, 170.

¹⁴ Bar Sauma/Budge, 184.

¹⁵ Bar Sauma/Budge, 177.

¹⁶ Bar Sauma/Budge, 190.

¹⁷ Bar Sauma/Budge, 195.

¹⁸ Bar Sauma/Budge, 196.

¹⁹ Bar Sauma/Budge, 187.

²⁰ Bar Sauma/Budge, 183–184.

²¹ This naval engagement took place in the bay of Sorrento six miles of Naples on June 23, 1287. Aragonese fleet under the command of admiral Roger de Loria, though numerically weaker, was victorious. Cf. Chabot’s remarks in *Revue de l’Orient latin* 2 (1894) 88–89.

²² Bar Sauma/Budge, 171.

²³ D. Morgan, *The Mongols*, Oxford 1986, 189.

²⁴ General literature: D. Winkler, W. Baum, *The Church of the East: A Concise History*, London – New York 2003, 84–111; A. Khanbaghi, *The Fire, the Star And the Cross: Minority Religions in Medieval and Early Modern Iran*, London – New York 2006, 59–87.

²⁵ K. Jahn, *Die Frankengeschichte des Rašid ad-Din*, Wien 1977, 54.

БЪЛГАРСКИЯТ ДЕСПОТ АЛЕКСИЙ СЛАВ И ЛАТИНИТЕ (НАЧАЛОТО НА XIII ВЕК)

Георги Н. Николов

За българския деспот Алексий Слав и неговото владение от първите три десетилетия на XIII в. е натрупана сравнително голяма по обем научна литература¹. През последните десетилетия бяха открити и публикувани нови исторически писмени извори и археологически материал². Те дават възможност за доуточняване и прецизиране на някои факти от живота и политическата дейност на българския деспот.

Отношенията на Алексий Слав с латините от Латинската цариградска империя са само частично проучени в някои от цитираните изследвания. Тези отношения заемат важно място в политическия живот на Балканския полуостров през първите три десетилетия на XIII в.

Като племенник на българския цар Калоян (1197–1207) Алексий Слав неизвестно кога преди октомври 1207 г. получил от търновския владетел титлата *деспот* и управлението на Родопската област. Той се укрепил в Западните Родопи, в крепостта Цепина (при дн. с. Дорково, Пазарджишко), която станала негова резиденция. Този район имал стратегическо значение за Калоян във войните му с латините в Цариград, със солунския владетел Бонифаций Монфератски и обърналата се срещу него гръцка аристокрация в Тракия. Българският цар е разчитал на помощта на своя роднина деспот Алексий Слав.

Като самостоятелен владетел на политическата сцена обаче Алексий Слав се появил едва подир смъртта на Калоян и възцаряването в Търново на цар Борил (1207–1218). Участието на Борил в заговора за убийството на цар Калоян, от една страна, и близките отношения на Алексий Слав приживе с убития владетел, от друга, изправили един срещу друг деспота и новия търновски владетел. Предмет на съперничество между тях била владяната от Алексий Слав земя: планината Родопи и нейните крепости, а по-късно и Мелник³. Очевидно Борил очаквал да наследи териториите на цялото Калояново царство. Изглежда, че деспотът имал своето владение във форма близка до апанажа⁴ и след смъртта на цар Калоян открито се обявил за независим владетел. През продължителното си гос-

подство в своето владение деспот Алексий Слав натрупал значително богатство. Той имал на разположение поне две добре укрепени резиденции, поддържал собствена войска и данъчно-съдебна система. Достатъчно самоуверен и ловък човек, деспотът водел самостоятелна външна политика. Първите му прояви в това отношение били свързани с Латинската цариградска империя.

След един антилатински поход на Бориловата войска в Тракия на връх Петдесетница (25 май 1208 г.) латинският цариградски император Хенрих (1206–1216) организира контрадействия. Първоначално (вероятно през юни с.г.) той съсредоточил латинските сили на лагер в крепостта Селимврия (дн. Силиври, в Турция), а след това се отправил към Одрин. Латинската армия се разположила на бивак в полето отвъд Одрин. Тук за пръв път изворите съобщават за отношенията на латините с деспот Алексий Слав. В Цариград било известно от по-рано, че Алексий Слав се намирал във война с цар Борил. Император Хенрих и придружаващите го военачалници взели решение да се отиде в България и да се потърси помощта и подкрепата на „един виден човек, който се наричаше Слав“ (d'un haut hom ki avoit nom Esclas) и се намирал във война с неговия първи братовчед Борил. Според достигналите в Цариград сведения причината за военните действия между двамата била, че Борил взел земята на Алексий Слав с измама⁵.

Всъщност цар Борил се опитвал да отнеме владението на деспот Алексий Слав и изглежда имал частичен успех в тези свои действия, но без да постигне целта си. Деспотът разполагал с достатъчно военни сили, за да стане желан съюзник за латините от Цариград срещу общия им враг – българският цар в Търново, Борил. Френският хронист Анри дьо Валансиен (XIII в.) съобщава за решението на латинските военачалници, а именно: ако латините могли да имат Алексий Слав в тяхна помощ, те биха атакували успешно Борил (Et s'il pooient avoir de celui l'aide, il envairoient Burle seurement)⁶. Така превратът от октомври 1207 г. положил началото не само на нов етап в децентрализационните процеси във възобновеното Българско царство, но предизвикал и вътрешни междуособици, които били използвани от враждебно настроени към България сили.

В последвалите сблъсъци в края на юли и началото на август 1208 г. при Боруи (дн. Стара Загора) и Филипопол (дн. Пловдив) латинската армия, съставени от латини (французи) и одрински гърци, успяла да надвие 33-хилядната войска на цар Борил от българи и кумани⁷. Няма сведения в сраженията да са взели участие войски на Слав. Въсъщност, както се вижда от по-нататъшното му поведение, деспот Алексий Слав изчаквал развоя на събитията, за да предприеме каквото и да било. Междувременно при деспота пристигнали латински пратеници и той им дал съгласие за сключване на съюз с императора.

Като се възползвали от отстъплението на Бориловата войска, латините завладели изоставената крепост и селището Кричим ([...] *Crucemont et assurerent le ville et le caste.*). Тогава, според Анри дьо Валансиен, Слав (*Esclas*), понеже искал да има на своя страна силите и помощта на император Хенрих, изпратил предложение да сключат мир⁸. Френският хронист се опитва да представи така нещата след победата над Борил, сякаш Слав има нужда от помощ, а не латинският владетел. В действителност българският деспот изпратил свои хора в Кричим, за да уреди предварително уговорената среща с императора. Чак подир това, през август 1208 г. в лагера на латинския император Хенрих дошъл самият Слав – „един високопоставен човек, който воюваше с Борил, макар че беше негов едноутробен братовчед“ (*Esclas, uns haus hom qui Buriles guerrioit, et si estoit ses cousins germains*). Самата среща между двамата била организирана според обичая на западноевропейските традиции, с показ на присъщата надменост на сюзерена и унизително поведение на васала. Алексей Слав целунал ръцете и краката на императора, след което между тях бил сключен съюзът. Българският аристократ обещал да признае латинския император за свой законен господар. По съвета на опитния латински дипломат маршал Жофроя дьо Вилардуен Алексей Слав поискал от императора една негова (незаконна) дъщеря за своя съпруга. Този начин съюзни отношения се вписвал и в балканските маниери на сродяване. За да изтъкне своето положение сред българите, с известно самохвалство деспотът казал: „Аз съм човек богат със съкровища от злато и сребро и в моята страна ме смятат за благородник“. Тази фраза обаче не била празна проява на горделивост, а искрено заявление за икономическото положение на българския първенец. От своя страна император Хенрих снизходително дал съгласието за предвидения династичен брак между Алексей Слав и една от незаконородените си, малолетна на възраст дъщеря, „както и цялото завоевание, което ние (латините) направихме, при условие, че ще бъдете мой човек“. В действителност направеното завоевание (западно от Филипопол до Кричим)⁹ трудно би могло да бъде защитено от западноевропейските пришълци. По тази причина император Хенрих бил така щедър спрямо българския деспот. В заключение латинският владетел благосклонно добавил: „И освен това аз ви обещавам Голяма [Велика] Влахия (*Blakie la Grant*), ако е Богу угодно и ако съм жив“. Плачейки, по думите на Валансиен, българинът горещо му благодарил и се завърнал във владението си¹⁰.

Очевидно всеки разбрал посвоему резултата от тази среща. Според латинския император и неговото обкръжение Алексей Слав станал васал на Хенрих и занапред щял да управлява от негово име „завладените“ български територии. Обещано било и още, ако Бог даде!

Деспот Алексей Слав гледал на станалото по-прагматично. Той прег-

лъгнал унизителните елементи на договорната церемония. Без да разчита на помощта на латинския император, той бил уверен, че ще може да защити земята си от нападенията на Борил, а латините няма да се месят в отношенията помежду им.

Няколко дни (или седмици) по-късно били доуточнени останалите подробности за брака на Алексий Слав и императорската дъщеря. От Кричим латинската войска се изтеглила на юг и се установила в Станимака (дн. Асенова крепост, край Асеновград). Българският деспот (Esclas) отново пристигнал при латините. Присъстващите барони водели разговор за времето и мястото на бъдещата сватба. След проведените преговори император Хенрих дарил Алексий Слав със своя любим кон и заедно с него по обратния път изпратил брат си Евстахий (Wistasse) и два бойни отряда – единият съставен от одрински гърци, а другият – от французи¹¹. Тази внушителна свита трябвало на първо време да гарантира васалните задължения на българина и да се увери напълно в неговата лоялност спрямо латините. Наистина след няколко месеца, в края на 1208 г. Евстахий, заедно с двата отряда се оттеглил в Драма.

В началото на ноември 1208 г. за трети път Алексий Слав се отправил при латините. На път за Цариград той се срещнал с Жофроа дьо Вилардуен, който го осведомил с подробности за бъдещата сватба и изпратил Алексий Слав в Селимврия, за да вземе оттам императорската дъщеря и да я отведе в Цариград. По думите на Вилардуен тази девойка била „красива, мъдра, вежлива, кротка, търпелива и надарена с всички добри качества, които трябва да притежава една жена“. Французинът още един път напомнил на Алексий Слав за задълженията му към императора: „Знайте, че в лицето на императора, вие ще имате много добър баща, ако се постараете да запазите неговата любов!“¹². Това „отческо“ отношение българите добре познавали доста векове, преди латините да се настанят в Цариград.

Алексий Слав отвел бъдещата си съпруга от Селимврия в Цариград. Тук в края на ноември 1208 г. била вдигната пищна сватба, която продължила цяла седмица. Император Хенрих дарил зетя си с много почести и го изпратил заедно със съпругата му и голяма свита. На изпроводяк латинският владетел казал на дъщеря си: „Мила дъще, бъдете мъдра и вежлива. Вие взехте мъж, с който заминавате; той е малко див (il est auques sauvages). Пазете се в никой случай да не изоставите вашите добри навици заради лошите на другите [...]“¹³. Латинското лицемерие едва ли останало незабелязано от българина, но в този момент и двете страни били доволни от сключеното споразумение и брак.

Византийският историк Георги Акрополит (1217–1282) съобщава, че Алексий Слав получил титлата си *деспот* от латинският император Хенрих¹⁴. Всъщност титлата *деспот* българският първенец получил заедно с

владението си в Родопската област още от цар Калоян като негов близък сродник, а император Хенрих по-скоро потвърдил деспотското достойнство на Алексей Слав¹⁵. Българският деспот използвал и характерния за титлата си хералдичен знак – двуглавият орел. Запазена е мраморна плоча от Мелник с красиво релефно изображение на двуглав орел, която несъмнено е свързана с присъствието на деспот Алексей Слав¹⁶. Макар и заимствана от Комнинова Византия, през XIII в. деспотската титла в Българското царство е заемала по-вероятно трето място в йерархията на властта (след царя и севастократора), а не второ, както това било в империята.

Три години по-късно, през октомври 1211 г., деспот Алексей Слав открито се проявил като латински съюзник в битката при Солун срещу войските на цар Борил. По това време градът бил отбраняван от войските, командвани от немския благородник граф Бертолд Катцеленбоген и брата на император Хенрих – Евстахий. Към тях се присъединил със своя войска и деспот Алексей Слав, когото император Хенрих нарича „нашия роднина“ (*Sclavo, genero nostro*). Обединените сили на тримата довели до голямо поражение на цар Борил. Последният напуснал бойното поле с бягство, като изоставил 24 пехотни и два конни отряда. Според латинските сведения българите били избити до един¹⁷.

Историкът на Никейската византийска империя Георги Акрополит характеризира деспот Алексей Слав като човек, който не се покорявал на никой от околните владетели. Понякога бил съюзник на италиейците, т.е. латините, свързвайки се с тях поради роднинство, понякога държал страната на българите заради родство, а понякога – на Теодор Комнин. И никога никому не бил подчинен, нито се свързвал истински във вяроност и съгласие¹⁸. Това хамелеонско поведение на деспот Алексей Слав му осигурило дълъг политически живот и той надживял политическата и физическата смърт на не един от своите противници и покровители.

През управлението на цар Борил и в съюз с Латинската цариградска империя деспот Алексей Слав разширил владението си на запад, като в неговите предели попаднала Източна Македония, вкл. и земите при днешния град Кюстендил. В периода 1211–1216 г. той завладял Мелник и тук установил новата си резиденция (*terminus ante quem* – май 1216 г.)¹⁹.

На 11 юни 1216 г. умрял латинският император Хенрих. Политическата ситуация след неговата смърт насочила българския деспот към нови съюзници. Скоро подир това той намерил друг съюзник и покровител, новият силен човек на полуострова – епирският владетел Теодор Ангел Дука Комнин (1215–1230). Сякаш, за да улесни своя съпруг, след 1217 г. умряла и латинската съпруга на Алексей Слав. Като вдовец той бил свободен да сключи нов брак – с дъщерята на Йоан Петралифа, шурей на Теодор Комнин²⁰.

През следващите години отношенията между Алексий Слав и Латинската цариградска империя се обтегнаха. Възкачването на Иван Асен II (1218–1241) за български цар не променило положението на деспот Алексий Слав като самостоятелен владетел. Той продължил да упражнява пълновластни права в своето владение, както това добре се вижда от неговия сигилий в полза на мелнишкия манастир „Св. Богородица Спилеотиса“ от 1220 г.²¹ В изворите липсват каквито и да е сведения за отношенията между деспота и новия цар в Търново. Вероятно Алексий Слав бил лоялен към Иван Асен II и така продължил господство си в Родопската област и Източна Македония.

Както е известно, българският деспот се споменава за последен път през 1228–1229 г. в латински документи и отношението към него е като към враг на Латинската цариградска империя. Предвиждало се новият господар на Босфора Йоан дьо Бриен (1231–1237) да завладее земята на Алексий Слав (*totam terram Sclave*)²². Тези намерения на бароните в Цариград съвпаднали с унгарски походи в Българския северозапад и антибългарската политика на латините спрямо Търново. Не трябва да се забравя фактът, че по пътя към Клокотница Теодор Комнин водел със себе си и латински отряди, но за присъствие на хора на Слав изворите не споменават нищо.

Един интересен елемент за латинско влияние в двора на българския деспот са откритите напоследък камбани с надписи, произхождащи от Мелник. Както е добре известно, появата на камбаната се свързва още с епохата на ранното християнство²³. С установяването на Латинската цариградска империя и присъствието на католическо духовенство на Балканите камбаната и камбанарията постепенно се налагат като неотменен елемент в църковната архитектура. В това отношение деспот Алексий Слав не пропуснал да въведе тази нова мода и в църквите на Мелник. Близките му отношения с император Хенрих, както и посещението на деспота в Цариград през 1208 г. очевидно оказали влияние върху българския първенец. Към мелнишката църква „Св. Никола“ била построена кула-камбанария²⁴. Една от откритите мелнишки камбани съдържа следния надпис: „† Камбаната [е] изкована от мед, дар на деспот Алексий, благочестивият Слав, за свети Никола този, който е от Мира“²⁵.

Още един знак за латинското влияние във владението на деспот Алексий Слав са изображенията на лилия. Такива се откриват върху пръстени, печати, монети, каменни релефи и др.²⁶ (вж. приложенията тук). Част от тях произхождат от района на Западните Родопи и имат, макар и косвена, връзка с личността на деспот Алексий Слав и отношенията му с латините.

БЕЛЕЖКИ

¹ *Иванова-Мавродинова, В.* Град Мелник, Славовата столица. – Родина, II, 1939, № 4, 110–112; *Златарски, В. Н.* История на българската държава през средните векове. Т. 3. С., 1940, 272–280, 284–285, 307, 321–322, 334, 351, 357; *Жуглев, К.* Принос към историята на средновековна България въз основа на хрониката на Хенрих Валансиен. – ГСУ, ИФФ, XLVI, 2, 1949–1950, 1–118; *Дуйчев, Ив.* Мелник през средновековието. – Във: *Дуйчев, Ив.* Българско средновековие. Проучвания върху политическата и културната история на средновековна България. С., 1972, 386–399; *Ациевски, К.* Деспот Алексий Слав – самостоен феудален владетел во Македонија. – Годишен зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот во Скопие, 3 (29), 1977, 79–91; *Божилков, Ив.* Фамилията на Асеновци (1186–1460). Генеалогия и просопография. С., 1985, 95–98; *Данчева-Василева, А.* България и Латинската империя (1204–1261). С., 1985, 87–96, 98–99, 103–104, 126; *Радић, Р.* Обласни господари у Византији крајем XII и у првим деценијама XIII века. – Зборник радова Визнтолошког института, XXIV–XXV, 1986, 235–245; Мелник. Т. 1. Градът в подножието на Славова крепост. С., 1989; *Pljokov, Z.* The City of Melnik. – Bulgarian Historical Review, 23, 4, 1995, 84–86; *Ράντιτς, Ρ.* Αλέξιος Σ(θ)λάβος. – In: Εγκυκλοπαιδικό προσωπογραφικό λεξικό βυζαντινής ιστορίας και πολιτισμού. Ed. Α. Σαββίδης. Τομ. Α΄ Αθήνα 1996, σελ. 254–255; *Билярски, Ив.* Институциите на средновековна България. Второ българско царство (XII–XIV век). С., 1998, 48–50; *Kaimakamova, M.* Territorial Fortunes of the Rhodopes Region in the Period of the Second Bulgarian Kingdom (end of 12th – end of 14th c.). – Rhodopica, II, 1, 1999, 122–123; *Чешимеджиев, Д.* Доспат. Страници от миналото. Пловдив, 2001, 123–128; *Божилков, Ив.* Деспот Алексий Слав и Мелник. – Във: Българските земи през Средновековието (VII–XVIII в.). Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев. Варна, 12–14 септември 2002 г. Варна, 2005 (=Acta musei Varnaensis III-1), 79–85; *Костова, Е.* Мелнишките манастири „Света Богородица Спелиотиса“ и „Света Богородица Пантанаса“ в светлината на две средновековни грамоти. – ГСУ, ЦСВП, 93 (12), 2003 (= Международна научна конференция „Манастирската култура на Балканите“ по случай 230-годишнината от основаването на Девическия манастир „Покров Богородичен“ в град Самоков. Самоков, Боровец, 29 септември – 1 октомври 2002 г.) С., 2005, 193–202.

² *Стоянова-Серафимова, Д.* Археологически разкопки и проучвания на Славова крепост в гр. Мелник. – Във: Първи международен конгрес по българистика. С., 23 май – 3 юни 1981. Доклади. Българската държава през вековете. 1. С., 1982, 101–109; *Пенчев, Вл.* Монети. – Във: Мелник. Т. 1, 208–240; *Нешева, В.* Етапи в историческото развитие на Мелник до края на XIV в. (по археологически данни). – Във: Българските земи през Средновековието (VII–XVIII в.), 313–321; Деспот-Славовата кула-камбанария на църквата „Св. Никола“ в Мелник. – Археология, XLIV, 2003, № 3, 33–40.

³ *Georgius Acropolita.* Historia. Recensuit Augustus Heisenberg. Lipsiae, 1903, 38–39.

⁴ *Николов, Г. Н.* Бележки за появата и началното развитие на апанажни владения в Българското царство (края на XII – средата на XIII в.). – Във: България на Балканите и с Европа. Минало, настояще и бъдеще. Т. 1. С., 2007, 19–20.

⁵ *Henri de Valenciennes.* Histoire de l'empereur Henri de Constantinople. Publiée par Jean Longnon. Paris, 1948, § 504–505, p. 29–30; *Златарски, В. Н.* Цит. съч., 272–275.

⁶ *Henri de Valenciennes.* Histoire de l'empereur Henri de Constantinople, § 505, p. 30.

⁷ *Henri de Valenciennes*. Histoire de l'empereur Henri de Constantinople, § 506–544, p. 30–47; Litterae Henrici Constantinopolitani imperatoris ad dominum papam de debellatione Voullae apud Philipopolim. – PL, CCXV, coll. 1522–1523. По-подробно за станалите сблъсъци вж. у: *Златарски, В. Н.* Цит. съч., 274–277; *Жуглев, К.* Цит. съч., 27–72.

⁸ *Henri de Valenciennes*. Histoire de l'empereur Henri de Constantinople, § 545, p. 48.

⁹ *Henri de Valenciennes*. Histoire de l'empereur Henri de Constantinople, § 545–548, p. 47–49. Според К. Ациевски (Цит. съч., с. 82) и Р. Радић (Цит. съч., с. 238) Алексий Слав получил като зестра само земите западно от Филипопол до Кричим, а не цялото завоевание на латините от лятото на 1208 г.

¹⁰ *Henri de Valenciennes*. Histoire de l'empereur Henri de Constantinople, § 548, p. 49. Според П. Мутафчиев (Владетелите на Просек. Страници из историята на българите в края на XII и началото на XIII век. – Сборник на БАН I, 1, 1913, с. 46, бел. № 1) „Хенрих [...] обещал на бъдещия си зет да го направи *господар на България*, ако сполучи да изгони от там Борила“. Това мнение е разкритикувано от В. Н. Златарски (Цит. съч., 278–279, бел. № 2), който е на мнение, че под „Велика Влахия“ трябва да се разбира Северна Тесалия. К. Жуглев (Цит. съч., 24–26), без да цитира Мутафчиев, смята, че Blakie la Grant означава обединена България (т.е. Славова и Борилова България взети заедно). Почти всички останали изследователи приемат, че под Blakie la Grant трябва да се разбира България: вж. посочената литература у: *Радић, Р.* Цит. съч., с. 238, бел. № 16.

¹¹ *Henri de Valenciennes*. Histoire de l'empereur Henri de Constantinople, § 549, p. 49–50.

¹² *Henri de Valenciennes*. Histoire de l'empereur Henri de Constantinople, § 555, p. 53.

¹³ *Henri de Valenciennes*. Histoire de l'empereur Henri de Constantinople, § 558, p. 54.

¹⁴ *Georgius Acropolita*. Historia, p. 39: ἡ Σθλάβος...δεσπότης τετιμημένος ὑπὲρ τοῦ βασιλέως τῆς Κωνσταντινίου Ἐρῆ.

¹⁵ Почти всички изследователи се доверяват на думите на Георги Акрополит. Вж. напр.: *Златарски, В. Н.* Цит. съч., с. 280; *Жуглев, К.* Цит. съч., 88–93; *Ферjanчић, Б.* Деспоти у Византији и јужнословенским земљама. Београд, 1960, 33–34; *Радић, Р.* Цит. съч., 238–239; *Билярски, Ив.* Цит. съч., с. 50. П. Мутафчиев (Владетелите на Просек. Страници из историята на българите в края на XII и началото на XIII век, с. 46, бел. № 1) застъпва мнението, че титлата *деспот* Алексий Слав получил от цар Калоян. В по-ново време това мнение бе допълнително аргументирано от А. Данчева-Василева (Цит. съч., 90–92). Напоследък това се приема и от *Kaimakova, M.* Цит. съч. с. 122.

¹⁶ Публикация на *Нешева, В.* Мраморен релеф на двуглав орел от Мелник. – Археология, XXVI, 1984, № 2–3, 109–119. За изображенията на двуглав орел в хералдиката на славяно-византийския свят вж.: *Solovjev, A. V.* Les emblèmes héraldiques de Byzance et les Slaves. – Seminarium Kondakovianum, VII, 1935, 119–164.

¹⁷ *Prinzling, G.* Der Brief Kaiser Heinrichs vom Konstantinopel von 13. Januar 1212. Überlieferungsgeschichte, Neuedition und Kommentar. – Byzantion 43, 1973, 417–418.

¹⁸ *Georgius Acropolita*. Historia, 38–39.

¹⁹ Actes de Vatopédi. I. Des origines à 1329. Édition diplomatique par J. Vompaire, J. Lefort, V. Kravari, Ch. Giros. Paris, 2001, No 12, 122–123. Анализ на документа у: *Божилков, Ив.*, Цит. съч., с. 81.

²⁰ *Georgius Acropolita*. Historia, p. 39. Вж. и *Радић, Р.* Цит. съч., с. 242.

²¹ Actes de Vatopédi. I. Des origines à 1329, No 13, 127–128.

²² Венециански документи за историята на България и българите от XII–XV в. Издава В. Гюзелев. С., 2001, с. 31, 35.

²³ Янкулов, И. За камбаните през Средновековието. – ГСУ, Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“. 84–85 (4), 1990–1991, 113–124.

²⁴ Нешева, В. Деспот-Славовата кула-камбанария на църквата „Св. Никола“ в Мелник, 33–40.

²⁵ Герасимова, В. Две камбани от Мелник с надписи от XIII в. – Археология, XLIV, 2003, № 3, 42–44. Всъщност тази камбана е направена от бронз.

²⁶ За изображенията на лилия вж. Христова, З. Лилията – декоративен мотив и емблема върху византийски и български монети. – Нумизматика, XIII, 1979, № 1, 13–17.

ПРИЛОЖЕНИЯ

1. Златен пръстен-печат на Слав, столник царев



Литература:

Иванов, Й. Старобългарски и византийски пръстен-печати. – Изв. на Българското археологическо дружество, II, 1911, 6–8, табл. I, 4; Иванов, Й. Корпус на печатите на средновековна България. С., 2001, 141–142, табл. XIII, № 182.

2. Златен пръстен-печат от Царевец с изображение на лилия



Литература:

Totev, C. Two Byzantine Signet Rings from Bulgaria. – In: Studies in Byzantine Sigillography VII, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, 2002, p. 15.

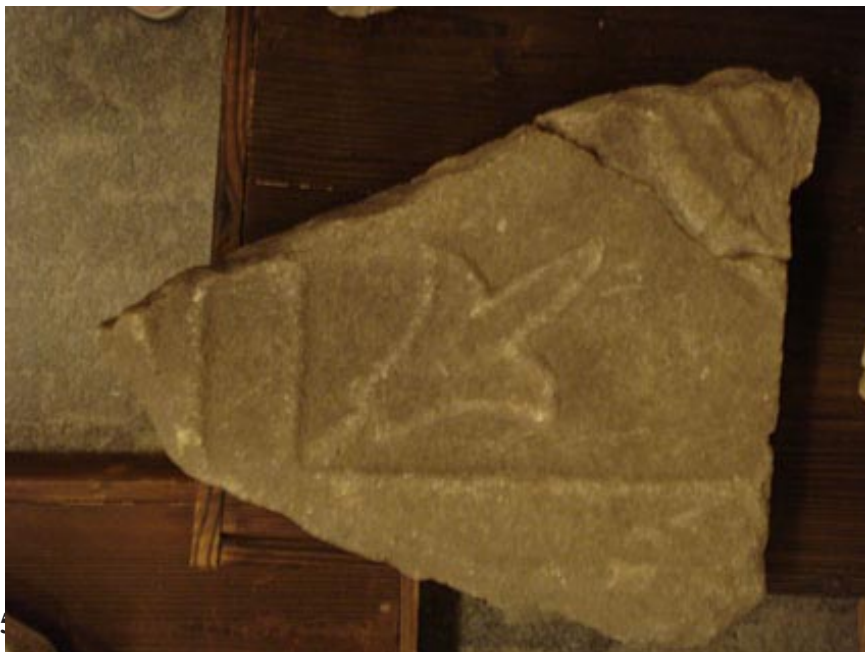
3. Златен, Доброславов, пръстен с изображение на лилия



Литература:

Вълов, В. Новите разкопки на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново (предварително съобщение). — *Археология*, XVI, 1974, № 2, 46–47, обр. 12б, 13б; *Попов, Ат.* Средновековни надписи, монограми, букви и знаци от търновската „Велика Лавра“. — Във: Царевград Търнов. Т. 4. С., 1984, 55–56, обр. 239; *Йорданов, Ив.* Корпус на печатите на средновековна България. С., 2001, с. 139, табл. XIII, № 177.

4. Мраморен фрагмент от олтарна преграда с релефно изображение на лилия, открит сред останки от базилика в местността Латинска св. Богородица, край Батак в Западните Родопи



5. Мраморен релеф на двуглав орел от Мелник.



Литература:

Нешева, В. Мраморен релеф на двуглав орел от Мелник. – Археология, XXVI, 1984, № 2–3, 109–119.

БЪЛГАРСКАТА ВЛАДЕТЕЛКА ПО ДАННИ НА АГИОГРАФСКАТА КНИЖНИНА ОТ XIII–XV ВЕК – ИДЕАЛЕН ОБРАЗ И РЕАЛНА ЛИЧНОСТ

Силвия В. Аризанова

В агиографската книжнина от XIII–XV в. владетелката присъства като свята жена и пример за подражание, но и като реална историческа личност. В този тип произведения се налага една идеалистична представа за съпругата на владетеля и се набляга предимно на нейните положителни качества и изяви. Агиографската книжнина по същество си е богослужерна, но с това далеч не се изчерпват нейните функции като литература¹. В нея се включват произведения, които поучават, разказват истории, съдържат летописни сведения (особено разказите за пренасяне на мощи) и не на последно място – прокарват държавна идеология. Примерът на цариците е трябвало да послужи като идеал за жена и да съдейства за укрепване на вярата. И все пак се забелязва, че в този тип книжнина не всички владетелки са описани по един и същи начин, макар да съществува обща схема. Книжовникът е бил повлиян от реалната историческа личност и е отразявал нейни характерни качества и действия. Някои владетелски съпруги се споменават по име, разказът за тях е много по-обширен и това е вследствие от обществената активност, особено ако те са имали отношение към пренасянето на свети мощи. Факторът, на който се е придавал значение, са били нейните действия, а не толкова добродетелите ѝ. Защото за владетелската съпруга се е предполагало, че тя ги притежава, за да заема подобно обществено положение.

Целта на настоящата работа е да разгледа представянето на българските царици в агиографската книжнина от XIII–XV в. Също така да се проследят известия за тях в друг тип извори, за да стане ясно, на базата на сравнението, дали сведенията в този тип книжнина отговарят на действителността. Съществува голяма вероятност образът на владетелката да е ограничен в една идеологическа рамка, независимо от нейните реални качества и прояви. Така може да се получи донякъде едностранчива представа, тъй като се подчертава само нейната положителна страна, но пък ни се дава възможност да добием впечатление за отделни моменти от живота ѝ. В историографията липсва изследване, посветено кон-

кретно на представянето на българската владетелка в агиографията.

Истинският образец на владетелка през цялото Средновековие в православния свят е била Елена, майката на император Константин Велики (324–337). За тях двамата е запазено в българската книжнина похвално слово от Патриарх Евтимий². Владетелският статут на майката бива признат официално от нейния син и император. „Докато той бе благосклонен към тези неща, короняса майка си Елена и ѝ връчи всички царски [достойнства], та самостоятелно и независимо да управлява всички царски [работи].“³ Така християнската държавна идеология не изключва възможността властта да попадне в ръцете на жена с високо обществено положение. Владетелката в лицето на Елена се грижи за утвърждаване на християнската вяра, като построява редица църкви⁴. Като покровителки на църковни храмове се сочат от изворите и някои български царици като Анна, съпругата от унгарски произход на цар Иван Асен II⁵, и Теодора, втората съпруга на цар Иван Александър⁶. Обикаляйки по Светите места, ранновизантийската императрица Елена поставя началото на поклонничеството, при което се моли прилежно и лее сълзи⁷. За интереса на владетелките към Светите земи свидетелства и включването на описания за тях, като това в Бдинския сборник от 1360 г., поръчан от българската царица Анна⁸, и съчинението в Горичкия сборник, съставен за зетската владетелка Елена Балшич от 1442 г.⁹ Майката на император Константин Велики извършва и други дарения. Тя предава на църквите „множество ниви и градини и безброй много други имоти“¹⁰. Украсява със злато, сребро и скъпоценни камъни „светите икони, а също и светите и честни съседи“, раздава злато на църквите и бедните¹¹. Благотворителността се е възприемала за присъща на всеки добър християнски владетел. Един от най-близко стоящите образи на владетелка до този на Елена е на руската княгиня Олга, която с приемането на християнството получава нейното име¹². В проложното ѝ житие, поместено в Станиславовия пролог от 1330 г., тя се величае именно като нова Елена¹³, защитничка на християнството, щедра към нуждаещите се и като преносителка на светия Кръст в руската земя¹⁴.

В агиографската книжнина българските царици¹⁵ също напомнят в действията си на ранновизантийската императрица Елена или добродетелните прояви на святите жени. Подобно на представянето на владетеля в агиографията¹⁶, неговата съпруга или майка също се величае с красиви епитети. Съпругата на цар Иван Асен II (1218–1241) е наречена „благouverнатата му царица Ана, нова Теодора по вяра, и тя издигна много църкви за слава на Бога и на неговите светии“¹⁷. Тук царицата се сравнява с някоя от светиците на име Теодора, която най-вероятно е имала сходно обществено положение¹⁸. Този тип сравнение е характерен при представянето на българския цар, при което книжовниците го величат, прирав-

нявайки го в повечето случаи с император Константин Велики, възприет като образец на християнски владетел¹⁹. В Похвалното слово за св. Йоан Поливотски от Патриарх Евтимий същата българска царица се представя като благодетелка и ктиторка, която съдейства за издигането на много църкви и манастири (мъжки и женски)²⁰. Един от тези манастири е посветен на „Св. апостоли Петър и Павел“ и в него са били положени мощите на св. Йоан Поливотски в периода 1221–1237 г.²¹ Царица Анна, като съпруга на цар Иван Асен II, който възстановява Българската патриаршия през 1235 г., се посочва и като защитничка на православната вяра, утвърдена от българския владетел²². Нейната грижа за църкви и манастири се потвърждава от семеен ктиторски портрет в Затрупаната църква към Ивановския скален комплекс, върху който са изобразени цар Иван Асен II и неговата съпруга, за която се предполага, че е именно унгарската принцеса Анна²³.

Друга българска царица – Теодора, е наречена „благочестивата съпруга“ на цар Иван Александър (1331–1371) в Похвалата за него от 1337 г.²⁴ Л. Мавродинова изказва предположение, че именно тя е била изобразена като ктиторка на т.нар. Съборена църква край р. Русенски Лом, тъй като булото, което покрива косите ѝ, е по-скоро монашеско и една действаща царица не би могла да бъде изобразена с него²⁵. Епитетите за българската владетелка се увеличават в Похвалата за цар Иван Александър от 1356 г., където се говори за втората му съпруга на име Теодора²⁶. Българският цар „владееше скиптъра на българското и гръцкото царство заедно със своята благоверна, боговенчана и новопросвещена царица госпожа Теодора, едноименна с божия дар“²⁷. В Пространното житие на св. Теодосий Търновски от византийския патриарх Калист се говори за божествената ревност на царицата²⁸. Теодора, съпругата на цар Иван Александър от еврейски произход, се слави в житието като „благочестива и православна и по никакъв начин не приемаше, щото нещо хулно да би се насочило срещу православната вяра“²⁹. Макар и еврейка, тя се представя като изключително отдадена на Бога и щедра владетелка. „Но понеже имаше чиста вяра в нашия Господ Иисус Христос и в неговата пречестна майка, и едновременно във всички светци, съгради много манастири и църкви за Божия слава.“³⁰ Подобно изброяване на епитети към имената на принадлежащите към царското семейство откриваме и в Бориловия синодик. Българската царица е „благочестива“, „христоролюбива“ и „благоверна“³¹. Интересно е, че имената на жените, които не са съпруги, майки или дъщери на владетеля, не са съпътствани с такива похвали, въпреки явно заемащото от тях видно положение³². Може би тези епитети са били приети за характеризирането на членове от царското семейство. В Бориловия синодик царицата е представена като христоролюбива владетелска съпруга, като майка, на която се засвидетелства почит и уважение; като вярна на

православната вяра, погрижила се за обновяване и изграждане на църкви и манастири³³; като жена, приела „монашеския ангелски образ“³⁴.

Владетелката в агиографската книжнина от XIII – началото на XV в. присъства не просто като идея, а представлява конкретна историческа личност. Тя носи своето име, извършва някакви действия и е носителка на определени качества и черти. Както образът на земния цар отразява този на небесния Цар на царете, като почита Бога и извършва действия в защита и прослава на Христовото име, така и неговата съпруга е трябвало по добродетели и в действията си да подражава на жените-светици, които се представят като небесни царици в средновековната българска книжнина. Представата за св. Филотея като небесна царица била, че стои вдясно от царя, облечена в позлатена и многоизпъстрена дреха³⁵. Когато мощите ѝ биват пренесени във Видин, на нея се кланят не само обикновени хора, но и царицата с нейните деца. Йоасаф Бдински в Похвалното си слово за св. Филотея призовава: „Приближете се към нея и вижте я, ублажете я, царице³⁶, и усърдно я прославете, цареви синове³⁷, та и вие да се прославите... Провикнете се към нея така: „Ти си блажена между родовете, затова справедливо царе ти принасят дарове. Дойдоха ти молителки от цялата земя и раболепно стоят царски дъщери³⁸ между твоите почетни“³⁹. Написаното от Йоасаф Бдински за почитта на видинската царица Анна към мощите на св. Филотея и християнската ѝ ревност се потвърждава и в приписката към Бдинския сборник от 1360 г.⁴⁰, където става ясно, че същата тази владетелка е негова поръчителка и има специален интерес към жените-светици.

Св. Петка предизвиква същото уважение и почит – „около тебе стои събор царици, пред твоя ковчег той застава с благоговение, понеже и ти си царица, ако ли не земна, но избрана невеста на небесния цар“⁴¹. Агиографската книжнина често се спира на божествената ревност на царското семейство. В Пространното житие на св. Петка от Патриарх Евтимий се разказва, че когато българският цар Иван Асен II излиза да посрещне мощите на светицата, е бил придружаван от майка си – царица Елена, и от своята съпруга – царица Анна⁴². Имената и на двете присъстват в Бориловия синодик, което само потвърждава тяхната популярност⁴³.

Според агиографската книжнина от XIII–XV в. българските владетелки се стремят да подражават на светите жени. Българските царици се представят в агиографията като щедри благодетелки за нуждаещите се, съдействат за изграждането на църковни храмове, полагат грижи за съхранението на светите мощи и са ревностни християнки, които отдават почит на светите люде. Това е общата схема, по която се представят те в агиографията. Но в тази книжнина от XIII–XV в. прозират и реални действия и качества на българските царици. Не без значение е била общест-

вената активност, която всъщност впечатлява най-силно както обикновените хора, така и книжовниците. Оттук произтича и фактът, че някои от владетелките се споменават в не едно или две агиографски произведения, докато за други липсва всякаква информация. Всъщност личността на българската царица присъства в агиографията вследствие от нейни конкретни прояви, свързани с благотворителност или по някакъв начин със светците или техните мощи, за които се говори в агиографското произведение. Към нея не се отправят хвалебствия само защото е владетелска майка или съпруга, както е в случая с царицата в Похвалите за цар Иван Александър от 1337 и 1356 г.⁴⁴ Не се посочва името ѝ за помен и вечна памет, както в Бориловия синодик⁴⁵. В агиографията не съществува необходимост да се разказва за делата на българската царица, освен ако тя не е впечатлила книжовника по някакъв начин⁴⁶. Сведенията за българските владетелки в агиографията са много по-малко, отколкото за сръбските, за които е запазена повече информация, особено от края на XIV и началото на XV в.⁴⁷ Последното е продиктувано от факта, че става дума за владетелски жития, в които е нормално да се засягат повече моменти от живота на съпругата или майката на владетеля. И все пак дори в сръбската агиография се забелязва, че изпъкват владетелки, като царица Елена, съпруга на Стефан Душан (1331–1355), или княгиня Милица, майка на Стефан Лазаревич (1389–1427), за разлика от например съпругата на последния, която дори не се споменава по име, или майката и съпругата на крал Стефан Дечански (1321–1331). Тъй като книжовникът би могъл и да не обърне внимание на личността на българската владетелка, нямаме основание да се съмняваме в достоверността на сведенията. Няма канон, който да изисква това от него. Агиографът разказва за качества и действия на българските царици, които се покриват повече с идеалната представа за институцията, която представляват, отколкото с реалната личност. Но все пак не може да се пренебрегне изцяло дори този образ в очите на книжовника, тъй като тези жени в действията си постоянно са се стремели да се възплътят именно в този образ на идеалната християнска владетелка.

БЕЛЕЖКИ

¹ Според Б. Николова включването на личността на владетеля в житийния разказ повлияло на неговата структура, която още през XIII в. започва да свързва в едно житийния с историко-летописния разказ, при това с известно разграничение в цялото повествование – вж.: *Николова, Б. Историческата личност в българската агиография от XIII–XIV век.* – Вжв: *Търновска книжовна школа.* Т. 6. С., 1999, 385–392.

² Патриарх Евтимий. Съчинения. Състав. *Кл. Иванова.* С., 1990, с. 114 сл.

³ Пак там, с. 132. Същото се потвърждава още веднъж в текста – „той замисли добре това и короняса майка си и ѝ връчи всички царски [достоинства], та да управлява самостоятелно“ – вж.: Пак там, с. 134.

⁴ Пак там, 135–137.

⁵ Стара българска литература. Т. 2. Ораторска проза. Състав. и ред. *Л. Грашева*. С., 1982, 160–161 (Похвално слово за св. Йоан Поливотски от Патриарх Евтимий).

⁶ *Георгиева, С.* Женското ктиторство в средновековна България. – ИПр, 1991, № 8, 49–52. Към статията има приложение, в което се изброяват данни за женското ктиторство в средновековна България.

⁷ Патриарх Евтимий. Съчинения..., с. 135.

⁸ *Bdinski Zbornik. Ghent Slavonic Ms 408, A. D. 1360. Facsimile Edition with a Presentation by Ivan Dujčev.* London, 1972. За Слово за светите места вж.: *Гюрова, С.* Поклонничество и поклонническа литература. С., 1996, с. 162 сл. и посочената там литература.

⁹ *Георгиева-Гагова, Н.* Горичкият сборник в контекста на южнославянските владетелски сборници от XIV и XV век. – Електронно списание LiterNet, 09.12.2005, № 12 (73).

¹⁰ Патриарх Евтимий. Съчинения..., с. 137.

¹¹ Пак там. Друга владетелка приживе, която след смъртта си е канонизирана за светица, е св. царица Теофана. Култът към нея се засилва сред българите след пренасянето на мощите ѝ в Търново. След като получава „царска диадема“, тя се грижи за бедните, извършвайки „добротворни дела“, и раздава богатството си. Нейният добродетелен живот се изразява във въздържание, безстрастие, пост, молитва, обилни сълзи и раздаване на милостиня. Представата, която дава Патриарх Евтимий за нейния живот, отговаря повече на жена, посветила се на Бога, отколкото на жена, разполагаща с власт – вж.: Пак там, с. 237 (Служба за св. царица Теофана).

¹² Жени-светици в Източното православие. Състав. *Е. Томова*. С., 1994, с. 83.

¹³ Станиславов (Лесновски) пролог от 1330 г. В. Търново, 1999, с. 261.

¹⁴ Жени-светици..., с. 85, 86.

¹⁵ В агиографията започват да се споменават български царици едва от XIII в. нататък, което вероятно е във връзка с развитието в статута на българската владетелка през XIII–XIV в. – вж.: *Христовулова, М.* Титул и регалии българской владетельницы в эпоху средневековья. – *Études Balkaniques*, 3, 1978, 142–143. Също обобщения преглед за българската владетелка у: *Тодорова, О.* Жените от Централните Балкани през османската епоха (XV–XVII век). С., 2004, 77–83.

¹⁶ *Николова, Б.* Управлението на първите Асеневци, отразено в агиографските паметници на Търновската книжовна школа. – Във: Търновска книжовна школа. Т. 4. 1985, 270–277; *Аризанова, С.* Владетелят в българската агиографска книжнина през XIII век. – Във: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. В. Гюзелев. С., 2006, 619–634.

¹⁷ Стара българска... Т. 2, 160–161 (Похвално слово за св. Йоан Поливотски от Патриарх Евтимий).

¹⁸ В състава на Стишния пролог от XIV–XV в. се почитат няколко святи жени със същото име – св. Теодора Александрийска (11 септ.), св. царица Теодора (11 февр.), св. царица Теодора (15 ноем.), св. Теодора от Кесарида (30 дек.), св. Теодора Солунска (5 апр.), св. царица Теофана, чието име преди замонашването е било Теодора

(16 дек.) – вж.: *Петков, Г.* Стишният пролог в старата българска, сръбска и руска литература (XIV–XV век). Археография, текстология и издание на проложните стихове. Пловдив, 2000, 141–190. С коя точно светица е сравнявана българската владетелка е трудно да се каже, но според мен най-вероятно е това да е византийската императрица Теодора (11 февр.), съпруга на император Теофил (829–842) и майка на император Михаил III (842–867), която се е радвала на особена почит заради борбата ѝ срещу иконоборците. Отношението на българите към нея проличава в поместения обширен текст, свързан с делата ѝ в Бориловия синодик, който според *Ив. Божилов* липсва във византийския – вж.: *Държава и църква през XIII век. С., 1999, с. 78.* Така тя се превръща в защитничка на Православието, като възвръща иконопочитанието, за каквато се сочи и българската царица Анна в Похвалното слово на св. Йоан Поливотски. Освен това тази византийска императрица има отношение към покръстването на българите през IX в.

¹⁹ За честта владетелите да бъдат сравнявани с ранновизантийския император (324–337) вж.: *Гюзелев, В.* Цариградският Фотиев модел на християнизирани владетел – бивш езичник. – *Die Slawischen sprachen*, 9, 1985, S. 24.

²⁰ Стара българска... Т. 2, с. 161 (Похвално слово за св. Йоан Поливотски от Патриарх Евтимий).

²¹ Пак там (вж. бел.); *Л. Мавродинова* изказва предположение, че „българският владетел [Иван Асен II] е препоръчал на сръбския архиепископ [архиепископ Сава] зографите, изписали поне две църкви по негова и на жена му поръка“. За стенописите на църквата „Св. апостоли Петър и Павел“ и сходството им с църквата „Възнесение Христово“ в Милешево вж.: *Мавродинова, Л.* Стенната живопис в България до края на XIV век. С., 1995, с. 49.

²² Стара българска... Т. 2, 160–161.

²³ *Мавродинова, Л.* Стенописи от времето на цар Иван Асен II в Иваново. – *Изкуство*, 1976, № 9, 7–13; *Георгиева, С.* Женското ктиторство..., с. 51.

²⁴ Стара българска... Т. 2, с. 147.

²⁵ *Мавродинова, Л.* Стенната живопис..., 61–62. Съществува и друго мнение, изказано от *В. Марди-Бабикова*, според което ктиторка е втората жена на цар Иван Александър – новопокръстената Теодора-Сара – вж.: Пак там, с. 62. То се възприема и от други изследователи – вж.: *Георгиева, С.* Женското ктиторство..., 49–50.

²⁶ За браковете на българския цар Иван Александър вж.: *Божилов, Ив.* Семейната на Асеновци (1186–1460). Генеалогия и просопография. С., 1994, с. 167 сл.

²⁷ Стара българска... Т. 2, 148–149.

²⁸ Стара българска литература. Т. 4. Житиенписни творби. Състав. и ред. *Кл. Иванова*. С., 1986, с. 458.

²⁹ Пак там, с. 457.

³⁰ Пак там.

³¹ *Държава и църква през XIII век. С., 1999, 84–85.*

³² Пак там, с. 85, 88. Споменават се „госпожа Десислава“, „Домка, тъща на великия влашки воевода Иван Нягой“, „логотетица Зоя“, „госпожа Елена“.

³³ Това специално се изтъква за Теодора, втората съпруга на цар Иван Александър, и напълно съвпада със сведенията за нея в Пространното житие на св. Теодосий Търновски, цитирани по-горе – вж.: *Държава и църква през XIII век..., с. 84.*

³⁴ Замонашването на българските царици изглежда е било често явление, тъй

като голяма част от споменатите в Борилския синодик приемат „ангелски образ“ под ново име. Традицията тръгва още от епохата на ранното християнство (IV в.) със замонашването на св. Макрина след смъртта на нейния съпруг – вж. *Златкова, Ю.* Св. Макрина и зараждането на женското монашество в Мала Азия през IV в. – Във: CIVITAS DIVINO-HUMANA (в чест на проф. Г. Бакалов). С., 2004, 253–260. Българските владетелки правят това най-често след овдовяването си или в случай, че царят е имал намерение да се ожени повторно.

³⁵ Стара българска... Т. 2, 188–189 (Похвално слово за св. Филотея от Йоасаф Бдински). Св. Петка също приема образа на царица, явявайки се насън. Тя е „една царица, седяща на позлатен престол; редове мъже, чиито лица сияеха повече от слънцето, стоящи пред нея от едната и другата страна; едни от тях държаха скиптри, други пък мечове“. Царицата вдъхва страх и обикновеният човек се прекланя, падайки „ничком на земята“ – вж.: Стара българска... Т. 4, с. 442 (Пространно житие на св. Петка Епиватска от дякон Василик). Сходно е представен сънят в житието на св. Петка от Патриарх Евтимий – светицата е като „някаква царица, седяща на пресветъл престол и безбройно множество светли войни, стоящи около нея“ – вж.: Стара българска... Т. 4, с. 197. За да съществува една представа, то неизбежно в нея се включват елементи от действителността. Но трудно може да се установи кои са те, още повече че символите имат голямо значение в съзнанието на средновековния човек. Тук могат да се различат символите на властта и силата, въплътени в скиптри и мечове.

³⁶ Обръщението най-вероятно е към видинската царица Анна, съпруга на цар Иван Срацимир.

³⁷ Тук се говори за цареви синове в множествено число, което поставя въпроса дали книжовникът се е обърнал към реални личности, тъй като според Ив. Божилов видинският цар Иван Срацимир е имал само един син – Константин – вж.: *Божилов, Ив.* Семейството на Асеневци..., с. 206. От друга страна, Похвалното слово за св. Филотея е произнесено при конкретен случай (28 май 1395 г.) и се предполага, че се обръща към реално присъстващи личности от царското семейство.

³⁸ Възможно е тук да се говори за царските дъщери изобщо, макар че всъщност цар Иван Срацимир е имал две дъщери – вж.: *Божилов, Ив.* Семейството на Асеневци..., с. 206. Проблемът е, че по сведенията на Мавро Орбини по това време и двете би трябвало да се починали – вж.: Мавро Орбини. Царството на славяните. Откъси. С., 1983, 134–135. Ако в Похвалното слово от Йоасаф Бдински се говори за действителното присъствие на царски дъщери, то следва, че Мавро Орбини е допуснал грешка.

³⁹ Стара българска... Т. 2, с. 189 (Похвално слово за св. Филотея от Йоасаф Бдински).

⁴⁰ *Христова, Б., Д. Караджова, Е. Узунова.* Бележки на българските книжовници X–XVIII век. Т. 1. X–XV век. С., 2003, с. 107. Изказано е мнение, според което видинският цар е имал две съпруги и Бдинският сборник е съставен по желанието на неговата първа съпруга, за която се предполага, че е била от сръбски род – вж.: *Георгиева-Гагова, Н., М. Петрова.* Коя е „светородната царица Анна“ от Бдинския сборник? – Във: Светогорска обител Зограф. Т. 3. С., 1999, 257–264.

⁴¹ Стара българска... Т. 4, с. 200 (Пространно житие на св. Петка Търновска от Патриарх Евтимий).

⁴² Пак там, с. 199.

⁴³ Държава и църква през XIII век..., с. 84.

⁴⁴ Стара българска... Т. 2, 147–149.

⁴⁵ Държава и църква през XIII век..., 84–85.

⁴⁶ Редно е да се отбележи, че далеч невинаги агиографите са възторжени от действията на владетелките. В Пространното житие на Стефан Дечански Григорий Цамблак открито се възмущава от решението на сръбската царица Елена да назначи „несправедливо и неблагочестиво“ някой си Ивое за началник. Прави впечатление, че на нея са ѝ присъщи грешки при вземането на решения и те не се прикриват в житийния текст – вж.: Стара българска... Т. 4, с. 244 (Пространно житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблак).

⁴⁷ В агиографията от XIII–XV в. се споменават сръбската царица Елена, сестра на българския цар Иван Александър, майката и съпругата на сръбския крал Стефан Дечански, вдовицата на княз Лазар – княгиня Милица, вдовицата на серския деспот Углеша, впоследствие монахиня Евтимия, съпругата на деспот Стефан Лазаревич и др.

ПРИРОДНА СРЕДА И ВЛИЯНИЕТО Ѐ ВЪРХУ БИТА НА БЪЛГАРИТЕ КАТОЛИЦИ В ЗЕМИТЕ МЕЖДУ СТАРА ПЛАНИНА И РЕКА ДУНАВ (XVIII–XIX ВЕК)

Радослав Спасов

Пространството, което обитава конфесионалната група на павликяните в българските земи през XVIII–XIX в., се определя от много и различни по вид фактори. Разпростирането на селищната структура както на селищата с чисто павликянско население, така и на тези, които последователите на еретическото учение обитават съвместно с православни и мюсюлмани в земите, заключени между Стара планина и река Дунав, показва, че павликяните, въпреки консервативността си, не се установяват в изолирани селища. Част от селата са разположени до главни пътища или основни транспортни артерии. Още с първите документални свидетелства за съществуването на павликянски села в писмата на дубровнишките търговци се споменава за техния голям брой в ареала на средна Северна България. Интересен факт е, че павликянско население не се среща в градовете, както е било по време на Средновековието, например в Пловдив.

За развитието на еретическото движение в ранния период на османското владичество през XV–XVI в. има малко писмени документи, които не дават ясна представа за причините, които довеждат до смяната на вида населени места от традиционните местообиталища през Средните векове – земите около Пловдивско, и установяването изцяло в села на север от Балкана¹. Липсват каквито и да било сведения за заселване на павликяни в градовете както на цели квартали, така и на отделни семейства. Вероятно причините се крият в преобладаващия мюсюлмански характер на градското население, свързано с установяването на гарнизони и местна османска власт. Основната причина за миграцията на всички павликяни на север от Стара планина е османското нашествие на Балканите през XIV в.

Набезите на завоевателите принуждават представителите на конфесионалната група по необходимост да емигрират в Северна България. Разпределението на техните селища се концентрира в средните части на земите на днешна централна Северна България, главно по поречието на

река Осъм, но съществуват данни за павликянско население и в северо-западните части на българските земи.

Да се направи обобщение на всички данни с географски и историко-географски характер, в които са отбелязани сведения за природните условия, в които живеят представителите на конфесионалната група на българите католици от Никополска епархия, е твърде сложен и продължителен процес и се нуждае от голям обем работа. Докладите, писмата и релациите на католическите мисионери дават подробна информация за света, който заобикаля изповядващите католицизма в земите между Дунав и Стара планина. Още в първите документални свидетелства за периода има сведения за средата, която обитават представителите на общността².

В началото на седемнадесетото столетие, когато започва активната дейност на католическите мисионери, на гореспоменатите територии живеят както католици от Чипровци, Копиловци, Клисурса и Железна, така и новопокръстени павликяни и дубровнишки търговци в големите градски центрове.

За да се направи цялостно изследване на биологичните, стопанските, социалните и културните фактори и степента на усвоеност по вертикалната ос на пространствената скала, се налага да се определят крайните параметри, в които е разположена селищната мрежа³.

Появява се проблемът за границите на българското пространство, по който в историографията започват спорове още от времето на Възраждането и за чието решаване се заемат много чужди и наши изследователи⁴. Точно обозначаване на местонахождението на земите, населени с българи, се дава в известното описание, направено от Петър Богдан Бакшев в пътуването му по българските земи през 1640 г.⁵

В своя обзор Петър Богдан разкрива пространствените измерения на всяко едно от павликянските села, които са приели католицизма. Според описанието на католическия визитатор селищата на приелите католицизма павликяни са съсредоточени около коритото на река Осъм, а Белене и Ореш – до Дунав. Обширните поля, които са включени в землищата на селата, предразполагат към отглеждане на житни култури, лозя и домашни животни, а за селищата по брега на Дунав, където са се образували и естествени езера – улов на голямо количество риба. Цялостната картина, представена от Петър Богдан Бакшев, красноречиво доказва, че павликянските селища, въпреки традиционната изолираност на конфесионалната група от православните им събратя, успяват изцяло да овладеят хинтерланда на централна Северна България и да използват максимално дадените от природата условия за живот, както и оптимално да отглеждат всички характерни за дадения географски ареал култивирани растения. Това определя и доброто развитие на животинския сектор на селското стопанство, а там, където е възможно – и риболов в по-големи мащаби.

Освен бележития католически мисионер, сведения за природната среда дават и пътеписите на западните пътешественици, които обстойно описват географията и природната среда на българските земи⁶. За всичко, което се добива в тях, влияят и природните характеристики. Многообразието красноречиво се описва от износната търговия: вощък, вълна, биволски и волски кожи, мед, масло, мас, тютюн, солено месо, коне, ориз и др.⁷

Чуждестранните пътеписи също доказват, че ареалът на Никополска епархия продължава да е един от най-богатите райони за добив и търговия на свързани със земеделието продукти и суровини, производител и главен доставчик на вълна, масло, зърнени храни и вино в Османската империя⁸.

Техните свидетелства, както и тези на католическите духовници, са изпълнени с множество сведения за бита на населението, екологията и връзката между тях. С многостранните си описания релациите и писмата с наблюденията приличат на пътеписите на чуждестранните пътешественици, но са много по-обстойни и подробни. В тях се съдържат както сведения за човешкото присъствие в природната среда и нейното култивиране, така и описание на флората и фауната⁹. Наред с историко-географските бележки за населените места, в архивите на мисионерите има много данни за климата, природната среда и тяхното взаимодействие.

Много точно географско описание е дадено в споразумението, сключено между Петър Богдан и Марко Бандулович в качеството им съответно на Софийски и на Марцианополски епископ. Според договора в диоцеза на Петър Богдан са включени освен Софийската епархия с подчинените ѝ енории, администрирането на Тракия, Крайбрежна Дакия и Влахия. На Бандулович са дадени освен Марцианополската епархия, областта на Томи и Молдова, където може да установи резиденцията си, защото тя е свободна област и там ще има по-добри условия за своята дейност. Крайбрежна Дакия ще бъде разделена от подчинените енории на Марцианополския архиепископ от река Искър, която се влива в Дунав над Никопол. Митрополията на Сардика (Сердика – София) и областта Тракия ще бъдат разделени от споменатата преди Марцианополска епархия от прочутата планина Хемо (Стара планина), наричана обикновено Верига на света. Молдова ще бъде разделена от Влахия с реката Серет, както и управлението на самите князе е разделено помежду им¹⁰.

От доклада на Антон Стефанов от 22 юли 1680 г. става ясно, че създадената през 1648 г. Никополска епархия включва всички павликяни, които живеят в земите между Стара планина и Дунав¹¹. Географско описание на земите между Дунав и Стара планина прави и Франческо Соймирович в доклада си от 3 август 1666 г.: „Царство България, в стари времена наречено Долна Мизия, Средиземна и Крайбрежна Дакия, част от която се намираше и Дардания, от известно време, така и днес в България с различните си области и техните имена“¹².

И Стефан Кнежевич в своя доклад за Софийската архиепископия от 10 септември 1679 г. прави историко-географски обзор както на София, така и на останалите земи, населени с българи, като най-подробна е информацията за територията, обитавана от българи – последователи на Римската църква¹³.

Селищата с католици, съдейки по броя на населението им, са преобладаващо средни по големина, като за разглеждания период има няколко малки села и едно голямо. Според класификацията на Цветана Георгиева те се делят на: много малки – до 5 домакинства, средно малки – от 6 до 20 домакинства, средни – от 21 до 40 домакинства, средно големи – от 41 до 80, и много големи – над 80 домакинства. Селата, населени с българи католици, попадат в третия тип. В края на XVII в. се отбелязват две тенденции в развитието на селищната система в Северна България – първата е слабата заселеност в разглеждания ареал, за което говори относително малкият брой селища, и втората е нейната стабилност, обусловена от преобладаването на средни и големи поселения¹⁴.

За разглеждания период от време – края на XVII и началото на XVIII в. в Никополската кааза най-висок процент от селищата са със средна големина – до 50 домакинства (31,36%) и до 100 пълнолетни мъже християни (29,33%), което прави около 150–300 жители във всяко селище. Така се получава, че двете групи – до 50 и до 100 домакинства, представляват повече от половината от селищата в района¹⁵.

Голям дял, около 30% от всички селища, представлява групата на по-големите, които са населени от 100 до 300 пълнолетни мъже, което на практика означава между 300 и 900 жители¹⁶.

Така основни характеристики за модела на селищната мрежа в Никополския санджак за периода XV–XVII в. са: първо – устойчивост, която показва битовото и стопанското овладяване на пространството, доказало се през последните шест века; второ – неравномерната плътност, която е в пряка връзка с различните видове релеф, и трето – завършеност на модела на селищната мрежа, която се характеризира с адаптация на пространството в различните природни зони. Този синхрон между хората и пространството осигурява гъвкавостта и издръжливостта на населението, което обитава дадения ареал и през следващите две столетия¹⁷.

Географската среда оказва непосредствено влияние върху живота и бита на българите католици на Никополска епархия. Регионът, в който са разположени техните селища, обхваща едни от най-плодородните балкански земи на Османската империя. Селищата на Никополска епархия се намират в северния климатичен район на Дунавската равнина, който се характеризира с умереноконтиненталния си климат. Средната годишна температура е +11,8°C, средната продължителност на дните с положителна температура е от 201 до 222 дни и това е периодът от началото на

месец април до началото на месец ноември. Лятната сума на валежите е най-голяма, но средногодишният валеж е от 560 до 600 литра на квадратен метър. Най-ветровити са зимата и пролетта, като през зимата преобладават т.нар. от населението „сибирски“ и „свищовски“ вятър, които всъщност са северните, североизточните и северозападните ветрове. Реките с най-важно стопанско значение са Дунав и Осъм. Почвите са типично черноземни и при добра обработка дават високи добиви¹⁸.

Равнинните части на Дунавската равнина са особено благодатни за отглеждането както на зърнени култури, така и на зеленчуци и многообразие от овощни дървета. Освен за земеделие, този район е много подходящ и за отглеждането на различни видове и големи количества домашни животни, които могат да бъдат изхранвани с фуражи, осигурени от природната среда – пасища и ниви за производството на земеделски култури, даващи основния обем от суровините за отглеждането им.

Землището е територията на основните стопански дейности на селските жители, в което са включени всички видове обработваеми площи, пасбищата, ливадите, горите и реките. Тук се намират и зимните кошари, водениците, мандрите, тепавиците. Вътрешната структура на землището във всяко отделно селище се определя от две групи трайно действащи фактори, като в първата група са постоянните екологични характеристики (височина, релеф, видове почви, реки и др.). От тях зависи производственият обем и профилирането на различните терени. Разнообразието им определя и общата производствена характеристика на селата, което създава специфичен облик на всяко от тях. Втората група фактори се определя от статута на селото в Османската империя¹⁹.

Структурата на селското землище през XV–XIX в. представлява мозайка от разпръснати ниви, ливади, бостани, градини, лозя и др., които са собственост на отделни семейства. Навсякъде населението сее зърнени култури: пшеница, ечемик, ръж, овес и просо. Те са познати и на европейската икономика. Заемащата първо място по производство пшеница е близо 60% от общото зърнопроизводство, защото от нея се произвежда основната храна – хлябът. Втора по разпространение аграрна култура е лозата. Нейното отглеждане е документирано във всички региони на българското пространство. Производството на мед и восък е на трето място по разпространение²⁰.

Разположението на католическите селища на Никополска епархия в земите между Стара планина и река Дунав е в зона с умерено-континентален климат с ясно изразени четири сезона. Релефът е предимно равнинен, земята е чернозем, което благоприятства отглеждането на различни земеделски култури и домашни животни. Изследването на стопанското развитие и особено на земеделието може да даде ценни сведения за стопанския, демографския и поселищния живот, а оттам и за населението.

Анализът осветлява както битата на това изцяло селско население, така и неговия целогодишен цикъл и начин на живот. Въпреки капсулирането на групата по професионален признак, развитието на икономическите отнoшения не може да остане изолирано от процесите, протичащи в Османската империя за разглеждания период от време XVIII–XIX в.

БЕЛЕЖКИ

¹ *Георгиева, Цв.* Пространство и пространства на българите. С., 1999, 198–238.

² *Sofranov, I.* La Bulgaria negli scritti dei missionari passionisti fino al 1841. Roma, 1985, 15–17.

³ *Георгиева, Цв.* Природна среда и модел на поселищната мрежа в българското пространство през XV–XVII век. – ИПр, 1996, № 2, 31–56. Тук е посочена и основната част от библиографията по проблема. *Бродел, Ф.* Структура на ежедневието. Възможното и невъзможното. С., 2002, с. 75; Средиземно море и Средиземноморският свят по времето на Филип II. С., 1998.

⁴ *Георгиева Цв.* Пространство..., с. 9.

⁵ *Димитров, Б.* Петър Богдан Бакшев. Български политик и историк от XVII век. С., 2001.

⁶ Френски пътеписи за Балканите. С., 1975, с. 260 – Пътепис на Жак Попен от втората половина на XVIII в., в който са описани както географията на българските земи, така и климатът, за който е отбелязано, че не пречи в множеството равнини да има изобилие на вино и жита. Английски пътеписи за Балканите. С., 1987; Немски и австрийски пътеписи за Балканите. XVII – средата на XVIII век. Увод, подбор и датировка *М. Йонов.* С., 1986.

⁷ Пак там, с. 309 в книгата на Шар Дьо Пейсонел от 30-те–50-те години на XVIII в.

⁸ Пак там, 309–312 в книгата на Шарл Дьо Пейсонел от 50-те–70-те години на XVIII в.

⁹ *Sofranov, I.* Цит. съч., с. 39.

¹⁰ Документи за католическата дейност в България през XVII век. Състав. Б. Примов, П. Сарийски и М. Йовков. С., 1993, 30–33; 183.

¹¹ Пак там, с. 477, Антон Стефанов пояснява, че документът се намира в Свещената конгрегация за разпространение на вярата, фолио 39 от 78 на актовете на събранията от 30 март 1648 г. Териториите са дадени със стари географски имена – Крайбрежна Дакия или Мизия, от някои наречена Долна, а от други Горна, или всички онези, които са между Дунав и планината Хемус.

¹² Пак там, с. 366. Изложението продължава с описанието на католическите села, разположени от Чипровци до Черно море и по-големите градове в дадения ареал.

¹³ Пак там, 408–424. Град София, в старо време назоваван Сердика, в Средиземноморска Тракия, между Стара планина и Родопите, е разположен в равнината, както е видно от меродавни автори, паднал от старинния си блясък, в различни времена мени името ведно с провинцията, та може да се кажат за него думите на Луканий 7: „Развалините могат да покажат скритата от развалините сила.“ Всички

древни автори наричат тази провинция Средиземна Дакия, за да се различава от Крайбрежна Дакия, която е на брега на Дунава, отвъд планината Хемус на север, и още древна Дакия, сега наричана Влахия. Древният Птолемей поставя този град Сардика в Тракия, която не е много далеч, даже вървейки на изток, на втория ден се пристига в Тракия, обаче при разграничаването на областите и при Теодорет се намира в Средиземна Тракия. След като българите превзеха страните и редът на провинциите бе нарушен, Дакия не само загуби името си и своята столица, но и другите области загубиха името си и останаха под името Царство България, всеобщо наричана България до ден днешен, но все пак при авторите на древните неща всичко се вижда поотделно.

¹⁴ *Георгиева, Цв.* Природна среда..., с. 45.

¹⁵ *Първева, Ст.* Поселищна мрежа и гъстота на населението в части от Северна България и подбалканските полета в края на XVII и началото на XVIII век. – ИПр, 1992, № 8–9, с. 37.

¹⁶ Пак там, 37–47. В тази статия за разглеждания период са дадени сведения за пълнолетното мъжко немюсюлманско население: за Павликени – 126; Трънчевица – 85, Сананидово – 84 на 47; Белене.

¹⁷ За природните условия вж.: Приложение на писмо от о. Арабаджийски до Конгрегацията за разпространение на вярата, в което е описан климатът – АИИ–БАН, кол. № XVII, оп. 7, а.е. 323, л. 26–27; Писмо на мисионера Карло Романо от 30 октомври 1841 г., в което се разглежда влиянието на природната среда върху аграрното стопанство: *Sofranov, I.* Цит. съч., 89–90.

¹⁸ *Капелов, Й.* Ореш. С., 1989, 8–9.

¹⁹ *Георгиева, Цв.* Пространство..., 205–207.

²⁰ *Бродел, Ф.* Структура на ежедневието..., 84–87; *Георгиева, Цв.* Пространство..., 208–216.

ЕКОЛОГИЧНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ И ПОМИНЪК В БЪЛГАРСКИТЕ ГРАДОВЕ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

Руслан Иванов

Всеки град изниква на определено място, с което се свързва неразривно. Това местоположение е повече или по-малко благоприятно¹. Независимо какъв е – голям или малък – той е преди всичко пазар. Без него градът е немислим. Обратното – пазарът може да бъде разположен в близост до някое село или в пустошта около някой временен пристан или на кръстопът, без да стане причина за израстването на град. Всъщност градът има нужда да бъде установен постоянно и да се подхранва от земята и хората, които го обкръжават, а в зависимост от големината си и с течение на времето той въздейства върху променящите се пространства – ту се разраства, ту се обезлюдява, съобразно ритъма на съществуването си². Ако градският живот прогресира, това става на стадии. Регресът също се осъществява на стадии. Градовете се раждат, развиват и залязват, следвайки пулсациите на икономическия живот³. Всеки един от тях е обхванат от собствена икономика. В близък план това налага отношения с неговата околност, със съседните му градове, независимо дали е доминиран или доминиращ спрямо тях⁴. Той се издържа от движението. Каквото и да е местонахождението и видът му, един пазар, едно тържище, един град е резултат от множество движения. Големите градове не се раждат задължително поради факта, че са на кръстопътища, но те живеят от това. Те извличат своето значение от географското си положение⁵.

В следващите страници ще се опитам да очертая стопанството и поминъка в някои селища, които имат различни природни, географски и социално-икономически условия и ресурси. В родната историопис градското производство е осветлено от утвърдени изследователи в тази област като В. Паскалева, К. Косев, Н. Тодоров, С. Янева, И. Русев и др.⁶ Не липсват и изследвания, посветени на отделни селища (Самоков, Сливен, Калофер, Лом, Пловдив, Русе) и региони (Добруджа, Тракия, Черноморието).

Релефът, климатът, почвите, водите определят естествените възможности за отглеждане на различни култури и животни. Природните условия са решаващ фактор за селскостопанската дейност, а това ще рече и

за изхранването на човечеството, а в българските земи разнообразието е голямо. Кръгозора на поленците заграждат величествени планини, а планинецът гледа от височината на своята планина равнината, в която се люлеят игриво като морските вълни богати житни и оризови сеитби.

Голямото разнообразие на нашата земна повърхнина, редуването на ниски и високи, равни и стръмни, песъкливи и гористи места прави България красива земя и създава различни начини на поминък у населението, а това води към размяна на труда, докарва съобщения и търговия, които са главни фактори за възникване и развитие на градовете⁷.

Добре известно е, че през Възраждането повече от 80% от населението живее в селата и осигурява прехраната си чрез отглеждането на селскостопански продукти и животновъдството. Следователно земеделието и скотовъдството са основни и структуроопределящи отрасли, но в редица селища хората се препитават и със занаятчийство и търговия. В едни – защото няма условия за развиване на земеделие, а в други – защото са градове, където има разделение на труда и не всеки е принуден да се грижи за всичко, което му е необходимо за дома. Аграрният характер на икономиката в Османската империя определя и облика на стопанството и в българските земи.

През периода на Възраждането в системата на градското стопанство преобладава дребното занаятчийско производство. През втората и третата четвърт на XIX в. то получава съществен тласък, който е следствие от реформените акции на османското правителство. От съществено значение е и увеличаването на консумативните потребности на големите центрове, а и търсенето на някои суровини на пазарите в Средна и Западна Европа⁸. Не бива да се пренебрегва и икономическото състояние на Османската империя и природните богатства на българските земи.

Развитието на занаятите във времето на преход от традиционно към модерно общество се изразява в засилената им диференциация и специализация, увеличаване на броя на заетите лица и количеството на продукцията. Задълбочава се процесът на тяхното отделяне от земеделието. Ненавсякъде обаче се наблюдава тази тенденция. Най-бързо се развиват онези стопански дейности, които са свързани с преработката на местни селскостопански суровини, руди и метали. Свързани най-вече със своите суровинни източници, тези занаяти са съсредоточени предимно в подбалканските селища, Средна гора, Родопите, Рила и Странджа. Някои от тях процъфтяват и в най-големите градове, където увеличаването на консумативните потребности създава добри условия за печалба. Там те се ограничават само в задоволяване на градското население и по изключение на хората от близкия регион. За далечни пазари стоки не се произвеждат.

Сред всички клонове на занаятчийското производство най-голям тла-

сък получава текстилното и на първо място абаджийството. То е концентрирано в онези райони, където масово се отглеждат овце и се добива вълна – Балканът, Средна гора, Родопите. Затова като най-важни негови центрове се оформят Сливен, Котел, Панагюрище, Копривщица, Габрово, Калофер, Пловдив, Самоков и др.⁹ Османската държава от своя страна също полага грижи за осигуряването на този отрасъл със суровина, каквато в българските земи не липсва, но се изнася на пазарите в Средна и Западна Европа. Затова свидетелстват и редица заповеди, в които е забранен износът на вълна за „Немско и другаде“¹⁰.

Гайтанджийството е друга важна част на текстилната индустрия, която има допълваща роля при изработването на облеклото, но продукцията ѝ се оказва много търсена както на османските пазари, така и в чужбина. Разцветът на този поминък е през третата четвърт на XIX в., а като главни центрове се оформят Карлово, Калофер, Котел, Габрово, Казанлък, Пирдоп и др.¹¹

С развитието на вълнотекстилното производство тласък получават и бояджийството, тепавичарството, даракчийството, предачеството, килимарството.

Търсенето на сурова коприна от италиански и френски фирми активизира и копринарството. По-слаборазвити са занаятите, свързани с памукотекстилното производство. Към тях спадат халачеството, памукопредачичество, астраджийство.

Широко разпространено е кожухарството. За снабдяването на редовната войска държавата въвежда монополно изкупуване на кожи и гьон.

Едни от най старите занаяти в българските земи – рударството и металодобивът – са съсредоточени в Самоковско, Неврокопско, Кюстендил, Чипровци, Малък Самоков, Габрово. С добив на руда и извличане на метал се занимават в Самоков, Неврокоп, Кюстендил, а с металообработване – в Сливен, Самоков и Габрово. С преработването на метали са свързани занаятите ножарство и тюфекчийство. След Кримската война (1853–1856) производството на пушки и пищеви замира поради конкуренцията на по-качествените оръжия, внасяни в Османската империя¹².

Водещи в икономическо отношение си остават селищата с текстилно производство. На предачните, вълнотъкачните отрасли и на изработването на готови тъкани се дължи техният напредък. Той е свързан и с наличието на голям пазар, където става възможно пласирането на продукцията¹³.

В зависимост от екологичните условия и природните дадености се обособяват и специализирани райони със специфични отрасли: по крайбрежието – лодкарство, гемиджийство, риболовство; там, където има полезни изкопаеми – железарство, ковачество и др. Занаятите, които са свързани с всекидневните потребности, имат достатъчно клиенти и ус-

ловия за развитие във всеки град. Те обаче не излизат извън неговите рамки. Селското население задоволява почти изцяло нуждите си за храна със стоки собствено производство, а по-заможните граждани се стараят да имат жилища, отговарящи на материалното им положение, да се различават с външното си оформление и вътрешните удобства. Във връзка с тези потребности се обособяват специалисти като бояджии, изографи на сгради. Самото строителство се оформя като важен поминък и опитните дюлгери и зидари се търсят навред.

Общозвестна истина е, че едно общество не може да престане нито да произвежда, нито да консумира. Работата и храната са единствената ясна цел на човека. При консумирането всичко свършва и изчезва, а при производството започва отново и отново¹⁴. То е подчинено на общите стопански закони и се обуславя от суровините, природните особености и нуждите на пазара.

За развитието на икономиката в българските земи през Възраждането трябва да се отчете и ролята на държавата. Наложеният централизъм и установеното вътрешно спокойствие създават по-голяма стабилност на икономическите връзки и на размяната между отделните части на империята. Голямо е въздействието и на държавните поръчки. Тяхното увеличение е значително от втората половина на 20-те години на XIX в., когато се създава редовна турска армия. Заявките за изработване на облекло придобиват постоянен характер. По този начин се открива един пазар, който консумира еднотипни стоки¹⁵. От районите на Пловдив, Татар-Пазарджик, Сливен и Котел се закупуват големи количества аба за „ушиването на дрехи за всичките родове войски“¹⁶. Обособяват се райони, които са специализирани в определен вид производство. Така в едни селища има добре развито железопроизводство, в други – абаджийство и свързаните с преработването на вълната занаяти, в трети преобладава търговията.

Татар-Пазарджик, Габрово, Калофер, Самоков, Свищов са селища, които имат различни екологични условия, отличават със своите природни дадености, географско местоположение и възможности за поминък. При едни доминира определено производство, а в други продукцията задоволява местните потребности.

Свищов е разположен на р. Дунав, на главен търговски път, който идва от Трансилвания и Влашко, продължава на юг към Търново и Сливен и води към Одрин и Цариград. Цялото му израстване се дължи на стопанското му значение. Той е изходящ пункт на размяната на продукти, когато тя се заражда в своята естествена форма, т.е. когато Балканът започва да праща към полето своите продукти. Географското му положение на близък до Балкана дунавски пункт, срещу старопланинските проходи, в плодородна долина помагат да изпъкне като селище, удобно

за стопанство и търговия. Произведенията от околността му привличат жителите от двете страни на Стара планина, от Тракия и Македония. През удобните за пътуване Шипченски и Арабаконашки проход с товарни добичета се докарват в града за размяна маслини, ориз, тютюн, зехтин и др. В обратна посока се откарват зърнени храни¹⁷. Според И. Богоров това е най-търговското място от крайдунавските градове. Тук един търговец може „твърде лесно да се прехрани, кога има една мааза и да продава само сол; неколцина събират и жита. Вторий извор за печалба е комисионната, която е обогатила и обогатява мнозина“¹⁸.

Добрите климатични условия благоприятстват отглеждането на лозя, което от своя страна води до развито винопроизводство и варене на ракия. През XIX в. тези стоки се изнасят за Браила, Галац, Силистра¹⁹. Градът е и център на богат земеделско-скотовъден район.

От 30-те години на XIX в. р. Дунав се превръща във важна европейска транспортна артерия, а с това значението на Свищов нараства. Откритието на Австрийското параходно дружество във Виена през 1834 г. дава тласък на развитието му. Постепенно градът става едно от най-важните дунавски пристанища за австрийската търговия. Това му положение е резултат от богатия му хинтерланд и установените икономически връзки с градовете Търново, Габрово, Плевен, Ловеч, Пловдив и Карлово. От 1853 г. има и Руско плавателно дружество по Дунава, което също открива своя линия до Свищов, но поради по-бавно развиващата се икономика на страната трудно може да конкурира австрийската, на която се пада 1/3 от външния обмен на Свищов²⁰.

В износната листа преобладават зърнени храни, преработени скотовъдни изделия, кожи, риба и някои манифактурни стоки, а се внасят предимно памучни и вълнени платове, памучни конци, сукно, платна, захар, свещи, желязо, ламарина, спирт, сол, петрол, дребна железария, стъкла за прозорци, восък и скорбяла.

Вижда се, че списъкът на вносните стоки е доста разнообразен и се обогатява с развитието на тамошната промишленост. Оттук се снабдяват с нужните им стоки всички околни села в района, а и много градове в българските земи. Магазиите в Свищов са обширни и могат да поберат много стока, която пристига в пристанището и след това се разпределя за вътрешността²¹. Нали всички пристанища са на кръстопътя на сухоземни и водни пътища. Не може да ги има, ако няма процеп към сушата²². Свищов е връзката на две движения – едното се разгръща по пътищата в българските земи, а другото използва речния път на Дунав. Той поема голяма част от обмена на средна Северна България и възможностите за износ на стоки, получени от Одрин, Пловдив, Търново, Плевен за Влашко и Молдова. От кореспонденцията между Евлоги Георгиев в Галац и братя Х. и Н. Пулиев в Карлово може да се види, че от Карлово стоките се

изпращат с коли до Свищов и оттам по Дунав отиват в Галац. Ето един пример: „За оризът ви писувах много пъти освен цената да ми явявате и кирията до Свищов, защото и то е едно от най-нужните за управление ми“²³. В друго писмо Е. Георгиев уведомява брат си Христо в Букурещ, че „каикът с оризът от Свищов пристигна“²⁴.

Развитието на посредническата търговия между европейските страни и Русия, от една страна, и провинциите на Османската империя – от друга, води до възникването на много търговски къщи в града. През третата четвърт на XIX в., според Ст. Ганчев, техният брой е 45²⁵. Сред най-известните от тях заслужава да се споменат тези на Цвятко Радославов, Димитър и Григор Начович, Алеко и Иваница х. Константинови и др.

Наред с търговията, в Свищов има и развито занаятчийство, което е стимулирано от нарасналите потребности на населението и продуктивността на земеделието и животновъдството. Има сведения за наличието на памучни, вълнени, кожарски и бъчварски работилници. Последните задоволяват нуждите на лозарството. Споменава се за памукчийски и гемиджийски еснаф.

Селското стопанство и животновъдството също заемат важно място в икономическия живот на околността. Природните условия са благоприятни за отглеждането на различни земеделски култури. За осигуряване прехраната на населението и за износ се сеят пшеница, ръж, ечемик, царевича. В околностите на Свищов има и десетки совати, в които се уговява едър добитък.

По поречието на р. Дунав с голям успех се упражнява риболов и рибовъдство. Някои местни търговци организират в блатата рибарници, а за правото на улов по Дунава са заплащани специални такси²⁶. Рибата – пушена или осолена – се изпраща в Австрия, Сърбия, Влашко, Молдова²⁷.

Също в равнина, но на сухоземен международен път, който свързва Цариград със Средна Европа и с преходен климат, на юг от Стара планина, е разположен Татар-Пазарджик. Той е начален пункт на т.нар. Босненски път, който е връзката на Адриатика с Диагоналния. Оттук тръгва и воден път по р. Марица.

Топлият климат, наличието на много подпочвени води и реки, които напояват разнообразната и плодородна земя позволяват отглеждането на различни култури. В средата на полето се засяват ориз и зърнени храни, а по периферията, в съседство с планините – тютюн, лозя, овощия. Възможни са и две реколти: веднага след жътвата на ранните зимни посеви се сее тютюн, царевича или зеленчуци²⁸.

В Татар-Пазарджик се вижда добро съчетание на земеделието и занаятчийството. Добре развита е и търговията – обстоятелство, което насърчава производството. По-голяма част от хората се занимават с търговия и занаяти. Производството е съобразено с нуждите на пазара и

природните условия. Табачеството, кожарството, папукчийството са в тясна връзка със скотовъдството. Равнините и долините на Тракия и склоновете на планините, които я заобикалят почти от всички страни, са заети от многобройни стада с овце²⁹. Тук например не може да се произвеждат гайтани, защото реките нямат голям наклон, както в планините, и водата няма силата да задвижва чарковете.

Многобройните занаяти³⁰, които се упражняват, са свързани с широките потребности на пазара, който задоволява нуждите на планинците и на хората от равнината, на граждани и селяни, занаятчии, земеделци и скотовъдци³¹. От района се изнасят аби, шаяци, вълнени чорапи, зърнени храни, ориз, бубено семе, коприна, лен, фасул, вино, ракия, сахтияни, кожи и др., а се внасят кафе, захар, калай, бакър, сол, пипер, манифактура, памучна прежда, гвоздеи, солена риба³².

Пазарджишко е от основните доставчици на ориз за Цариград. В един документ се споменава, че като оризарско селище трябва да изпрати цялата реколта по р. Марица в Одрин, след което да се препрати в Родосто и оттам в Цариград³³. От този район се закупуват също аби и шаяци за ушиването на униформи на новосъздадената войска³⁴.

Тракия представлява отлична суровинна база за развиването на отрасли за преработка на селскостопанските продукти. Вълната, произведена в тази област, задоволява напълно местните нужди, а и непрекъснато нарастващия износ. Освен произведения на вълнотекстилната промишленост от града се изнасят и селскостопанска продукция – зеленчуци, пшеница, вино. Татар-Пазарджик се оформя като важен търговски център, който върти търговия не само със собствено производство, но и с това от неговите близки и далечни земи. Нали и причината за създаването му е нуждата от място, където да става размяната на произведенията от околните села. От него излизат и пътища, които свързват Западна Тракия със Самоковското и Софийското поле и дори през Македония и Босна – с Дубровник, водният път по р. Марица, в северна посока – към Панагюрище, и в южна – към Родопите³⁵.

Други са възможностите и условията за поминък в планинските селища като Габрово, Калофер, Самоков, където земята е оскъдна и непригодна за земеделие и населението се занимава предимно със занаятчийство.

Габрово е разположен в северните разклонения на Средна Стара планина, на р. Янтра, път, който свързва Северна и Южна България през прохода Шипка. Географското му положение, голите урви, скали, трудното обработване на почвата са условия, които не съдействат за доходно земеделие³⁶. Поради тези причини Габрово не може да бъде земеделски град. Планината поставя жителите му при такива условия на живот, които направляват тяхната стопанска дейност, правят ги по-предприемчиви,

по-будни, че и по-изобретателни³⁷. Много често високите райони се оказват пренаселени за своите богатства. Оптимумът на населеност бързо се достига и Балканът излива свръхтовара си от хора в равнината. Това съвсем не означава, че трябва да се подценяват неговите ресурси. Няма планина без обработваема земя. Понякога тя е плодородна в отделни участъци, а най-голямото ѝ преимущество е, че предлага различни ресурси. Към земеделските култури трябва да се прибавят и приходите от животновъдство и овощарство. От сливите се прави пестил и се вари ракия, които не са само за лична консумация, а и за търговия. Ябълките се продават току-що набрани или съхранявани в папрат. Раждат се и вишни, череши, дюли, праскови, орехи, които са за домашни нужди³⁸.

Занаятчиите, каквито са повечето от жителите на Габрово, не могат да бъдат обезпечени откъм своята прехрана, както земеделецът от полето. Изхранването им е в зависимост от по-лесната размяна на продукцията им с тази на хората от полето. Това обстоятелство ги прави по-упорити в борбата им за съществуване, подтиква ги към чужбинуване. Някои мъже във времето от Гергьовден до Димитровден работят като дюлгери, жените ходят на жътва. В по-свободно време занаятчиите разнасят собствените си произведения за размяна и търговия, а това често ги заставя да се преселват някъде за известно време или пък съвсем, но без да късат връзките си с родното място. Такива преселници са Иван и Велчо Мустакови, братята на Васил Априлов (Христофор и Никифор), Христо и Николай Палаузови и др.³⁹

Габровци изнасят предимно ковашки изделия, плодове, сливова ракия, глинени произведения, пестил. Този район е известен преди всичко с металопреработващите занаяти, сред които се откроява ножарството. В града работят над 300 работилници, които задоволяват потребностите и на чуждия пазар. „От всички къщи през широко отворените им врати – пише Маует в 1843 г. – блестеше червеният разпален огън на ковачницата, от която се мяркаха циклопски фигури. Желязото, което се работи тук, е най-доброто в цяла България и ежедневно тук се товарят с него дълги върволици коне и магарета“⁴⁰. След Карлово и Калофер Габрово е и едно от най-големите селища производители на гайтан. Общо Петър Цончев дава описание на 23 занаята, които упражнява местното население.

Вносната листа е твърде разнообразна – риба и хайвер от пристанищните градове по р. Дунав, сирене, зърнени храни, ориз, колониални стоки, желязо⁴¹. Движението на стоките се улеснява и от добрите комуникации на Габрово със земите от двете страни на Балкана.

Съществуването и развитието на селището през епохата на Възраждането се дължи на размяната на продукти. В града се внасят храни и суровина за железарските и гайтанджийските работилници, а се изнася готова продукция. Това дава възможност за реализиране на добри печалби.

Селище със сходни природни условия, но далеч от главни пътища, е Калофер. Той се намира в подножието на южните склонове на Стара планина. През него преминават реките Тунджа и Тъжа. Землището му е планинско и не е благоприятно за земеделие, а и скотовъдството не е развито добре. Отглеждат се предимно овце, а и най-добрите земеделци са принудени да закупуват жито от пазара няколко месеца преди жътва⁴².

Главен поминък на калоферци е производството и търговията с гайтани и шаяци. Те се продават по панаирите – Узунджовски, Ескиджумайски, Неврокопски, и в чужбина: Цариград, Велес, Битоля, Прилеп, Скопие, Мала Азия, Египет⁴³. Покрай тези два занаята се развиват и вълнарство, бояджийство, чаркчийство, преждарство и тепавичарство. Практикуват се още няколко, които не са определящи за стопанския облик на селището. Много хора напускат родното място и се установяват най-често в Цариград, където стават абаджии или търговци.

Това, което прави впечатление в Калофер, са многото работилници за гайтан, в които чарковете се движат от силата на водата, която е изобилна в селото. От реката са изведени канали, които водят до всяка работилница. В къща има поне 3 чарка, а в някои — 20–30⁴⁴. За задоволяването на производството със суровина се внася вълна отвън. Подобно на Габрово, и в Калофер един-два занаята са водещи и тяхната продукция напуска тесните рамки на селището, за да носи добри приходи на упражняващите ги.

Известен със своята продукция по пазарите на Османската империя е и Самоков. Разположен е на брега на р. Искър, в планински район, със студен климат и продължителната зима, които възпрепятстват отглеждането на селскостопански култури. Земята не се обработва и се ползва за пасища. Пътят, на който се намира, свързва Тракия с Македония, Босна и Дубровник. Това обстоятелство до голяма степен улеснява търговията и износа на готова продукция. Наличието на магнетитови пясъци ангажира населението в района с добив и преработка на желязо⁴⁵, а реката осигурява механичната сила за големите чукове, които тежат по 200–300 оки⁴⁶. Така Самоков се налага като металургичен център в Османската империя. Това предопределя и развитието на занаяти, свързани с преработката на желязо, част от което се продава във и извън пределите на империята. Остатъкът се работи в местните работилници, на които централната власт възлага поръчки за различни видове изделия⁴⁷.

Главните приходи на българите през XIX в. идват от абаджийство. То е развито още през XVIII в., но достига своя апогей в средата на следващото столетие. Най-голямата и оживена чаршия е на този еснаф, а главният пазар на стоката е Сараево. Дотам тя се транспортира с конски кервани през Кюстендил и Скопие. Самоковци не са непознати и на пазарите в Македония и Сърбия⁴⁸.

Свързано с абаджийството е и производството на гайтани. За осигу-

ряване работата на чарковете самоковските жени изпридат прежда, но невинаги количествата са достатъчни и се налага закупуване на суровина от подбалканските селища.

За опаковането на абаджийските дрехи, шаяци и гайтани се използват мутафчийски чулове, които са произвеждани в няколкото местни работилници. Част от тях се изнася за Босна и панаирите в Османската империя.

Добре развитото скотовъдство и близостта на р. Искър спомагат занаят като табаклъкът. Трябва да се отбележи, че кожарите, както и в Пазарджик, са турци⁴⁹. В града се срещат още обушари, кръчмари, фурнаджии, механджии, кацари, касапи, воденичари и др.

Развитието на Самоков като производствен център спомага размяната на стоки. От една страна се доставят суровини, а от друга – пласира се готовата продукция. Най-стара и продължителна е търговията с желязо. То се продава необработено и във вид на различни сечива и инструменти. Като главен център на тази търговия се налага Татар-Пазарджик. Добре развита е търговията с добитък, аби, шаяци, кожи, гайтани⁵⁰.

Като главен поминък на населението в Самоковско се налага добиването и преработката на желязо, табаклъкът, абаджийството и свързаните с тях гайтанджийство, мутафчийство, папукчийство и др. Определящото е наличието на достатъчно суровина.

Стопанският облик и поминък в селищата е в пряка връзка с екологичните им дадености и географското им местоположение. Реката, планината, равнината, пътищата оказват своето влияние. Силата на водата в планинските селища се използва за нуждите на индустриалното производство, а в равнината се изграждат напоителни канали, които са необходими при отглеждането на селскостопанските култури.

Когато един град се намира на воден или сухоземен път, силно развитие получава търговията, а плодородната равнина обуславя добре развито земеделие. От него се изнасят зърнени храни, хранителни стоки, плодове, зеленчуци, а липсва машинното производство, което е налице в планинските райони. Там орната земя е кът и населението е принудено да се занимава с други дейности, различни от земеделието. Излишъците от промишлени стоки се заменят с остатъците от земеделските райони, което поражда оживена търговия. Географската изолация се компенсира с активизирането на търговските връзки с външния свят. Тези селища имат нужда да разменят занаятчийски стоки и услуги срещу храна⁵¹.

Географските, климатичните, селскостопанските и комуникационните условия определят различния стопански облик на селищата. В едни доминират определени производства, които ги прославят – известни са габровските железарски изделия и гайтани, калоферските гайтани, самоковското желязо и аба. Факт е и наличието на поне десетина занаята в

град дори и там, където производството не е за търговия, а за задоволяване нуждите на селището и региона, който го обслужва. Функциите и смисълът на съществуването на града е да предостави основния набор от стоки и услуги⁵².

Разбира се, че развитието на занаятите не бива да се обяснява само и единствено с географския фактор и природните дадености. От съществено значение е и ролята на задължителните държавни доставки на определен вид стока.

БЕЛЕЖКИ

¹ *Бродел, Ф.* Структурите на всекидневието: Възможното и невъзможното. С., 2002, с. 403.

² Пак там, 407–407.

³ *Бродел, Ф.* Средиземно море и средиземноморският свят по времето на Филип II. С., 1998, с. 314.

⁴ Пак там, с. 315.

⁵ Пак там, с. 309.

⁶ *Косев, К.* За капиталистическото развитие в българските земи през 60-те и 70-те години на XIX в. С., 1968; *Паскалева, В.* Средна Европа и земите по Долния Дунав през XVIII–XIX в. Социално-икономически аспекти. С., 1986; *Тодоров, Н.* Балканският град през XV–XIX в. Социално-икономическо и демографско развитие. С., 1972; *Янева, С.* Пътища на индустриализацията: протоиндустриите в Европа и българските земи (XVIII–XIX в.). – ИПр, 2000, № 5–6; *Русев, И.* Фирми и манифактури в Сливенско-Котленския край през Възраждането. В. Търново, 1996.

⁷ *Иширков, А.* България. Географически бележки. С., 1910. с. 11.

⁸ *Бонева, В.* Възраждане: България и българите в преход към Новото време. Шумен, 2005, с. 135.

⁹ *Икономика на България до Социалистическата революция.* С., 1989, 214–215.

¹⁰ *Документи за българската история.* Т. 3. С., 1940, 79–80.

¹¹ Пак там, с. 217.

¹² *Икономика на...,* 218–220; *Бонева, В.* Цит. съч., с. 138.

¹³ *Стопанска история на България 681–1981.* С., 1981, с. 195.

¹⁴ *Бродел, Ф.* Игрите на размяната. С., 2002, с. 12.

¹⁵ *Стопанска...,* с. 194.

¹⁶ *Документи...,* 200–201.

¹⁷ *Ганчев, С.* Свищов. С., 1996, с. 371.

¹⁸ *Богоров, И.* Няколко дена разходка по българските места. С., 2001, с. 11.

¹⁹ *Ганчев, С.* Цит. съч., с. 375.

²⁰ *Павлов, Н., М. Друмева.* Социално-икономическо развитие на Свищов през 50-те–70-те години на XIX в. и в навечерието на Освободителната война. – Във: Свищов – страници от възрожденското му минало и Освобождението на България. Свищов, 2002, с. 64.

²¹ Пак там, с. 68.

- ²² *Бродел, Ф.* Средиземно море..., 309–310.
- ²³ БИА, ф. 183, а.е. 6, л. 119.
- ²⁴ БИА, ф. 7, а.е. 16, л. 154.
- ²⁵ *Ганчев, С.* Цит. съч., 379–401.
- ²⁶ *Павлов, Н., М. Друмева.* Цит. съч., 78–79.
- ²⁷ *Michoff, N.* Beiträge zur Handelsgeschichte, II, S. 124.
- ²⁸ *Батаклиев, И.* Град Татар-Пазарджик. С., 1923, с. 140.
- ²⁹ *Тодев, И.* Българско национално движение в Тракия 1800–1878. С., 1994, с. 38.
- ³⁰ Ст. Захариев изрежда 38 еснафа: *Захариев, С.* Цит. съч., 20–21.
- ³¹ *Батаклиев, И.* Цит. съч., с. 157.
- ³² *Захариев, С.* Цит. съч., с. 20.
- ³³ Документи..., 71–72.
- ³⁴ Пак там, с. 200.
- ³⁵ *Батаклиев, И.* Цит. съч., с. 73–74.
- ³⁶ *Цончев, П.* Из стопанското минало на Габрово. С., 1996, с. 22.
- ³⁷ Пак там, с. 30.
- ³⁸ Пак там, 34–38.
- ³⁹ *Цончев, П.* Цит. съч., с. 76.
- ⁴⁰ Пак там, с. 203.
- ⁴¹ Пак там, 395–426.
- ⁴² *Начов, Н.* Калофер в миналото. С., 1927, с. 264.
- ⁴³ Пак там, с. 269.
- ⁴⁴ Пак там, с. 26.
- ⁴⁵ По-подробно за процеса на добиване на желязо у: *Темелски, Х.* Самоков през Възраждането. С., 2000, с. 93 сл.
- ⁴⁶ Пак там, с. 98.
- ⁴⁷ Пак там, 112–114.
- ⁴⁸ *Семерджиев, Х.* Самоков и околността му – принос към миналото му от турското завоевание до Освобождението. С., 1986, 208–210.
- ⁴⁹ Пак там, 213–215.
- ⁵⁰ *Темелски, Х.* Цит. съч., 132–139.
- ⁵¹ *Паларе, М.* Балканските икономики (1800–1914). С., 2005, 77–80.
- ⁵² *Гаврилова, Р.* Колелото на живота. С., 1999, с. 227.

СТОЯН ЙОВЕВ – КЮСТЕНДИЛЕЦ С ЕВРОПЕЙСКИ РАЗМАХ

Йорданка Янчева

Множество са личностите от Кюстендил, които са достойни за Европа и са на нивото на европейци. Това са хора интелигентни, повлияни от европейската култура, широко скроени, с многообразни интереси. Те оставят трайна диря след себе си и затвърдяват мястото на България в Европа не само в исторически, географски, но и в духовен план. Осветляването на този проблем дори в регионален мащаб би било полезно за осветляването на европейския имидж на България, за изясняването на ролята на личностите в Европа, за регионалната история като част от националната.

Конкретната личност Стоян Йовев сам поставя своите приоритети с изказването си: „Ако се върна на 18 години, пак ще завърша право, пак ще бъде демократ и пак ще живея в Кюстендил“¹. Най-важното за него е любимата професионална реализация, идейно-политическите му възгледи и любовта към родния град. Йовев е швейцарски възпитаник, учил се от европейската култура, с интелект, който му позволява, наред с професионалната си реализация, да развива политическа, обществена и културна дейност на високо ниво. Осветляването на делото му е важен момент от личностното и интелектуалното богатство на Кюстендилския регион.

Не липсва интерес към личността му в пресата, както и в енциклопедичното издание за града².

Настоящото съобщение има за цел да разкрие цялостната му личност на човек с многостранни интереси, който добре се изявява и в професионалните си сфери, и като политик, публицист, краевед, обществен и културен деец.

Стоян Йовев е роден на 22 октомври 1891 г. в семейството на Мария и Йове Георгиеви, преселници от с. Виче, Царевоселско³. Кръщават го Стоян, за да устои на опасностите, покосили живота на четирите им предишни рожби.

Завършва Педагогическото училище в Кюстендил с перспективата да продължи по-нататък образованието си. Временно работи в някои радомирски села и със спестените 12 учителски заплати заминава да учи

право в Нюшател, Швейцария. Завършва успешно втори курс и липсата на средства го връщат в родината. Продължава да учи, този път в Софийския университет – и завършва право в Юридическия му факултет през 1915 г. Музикалните му наклонности го отвеждат в новооткритото Софийско музикално училище, където завършва специалност „Виолончело“⁴. Отбива военна служба в школата за запасни подофицери и взема участие във войните.

С двете си отлични дипломи амбициозният младеж се завръща в родния се град, в който му предстои да се реализира като юрист, музикант, публицист, политически деец и общественик, а също и като грижовен съпруг и баща. Постъпва като стажант-юрист в кантората на Хр. П. Славейков, известен адвокат и политик от Демократическата партия. След стажа Йовев отваря самостоятелна адвокатска кантора. На 35-годишна възраст създава семейство с Евгения – дъщерята на своя някогашен учител по история. Раждат им се три дъщери.

Под влияние на Хр. Славейков Йовев се включва в активна политическа дейност като деец на Демократическата партия. Бързо се издига до секретар на Околийското бюро на партията (1919–1934) и става общински съветник⁵. В периода 1931–1934 г. е народен представител в XXIII Обикновено народно събрание. След забраната на политическите партии (1934) се посвещава на обществена и културна дейност. Едновременно упражнява и двете си професии като юрист и музикант. Свири в различни оркестри, участва в поставянето на оперети, преподава виолончело в новосъздадената от него Музикална школа, оглавява музикалното дружество „Кавал“. Интересува се от живота и творчеството на великите композитори като Бетховен, Моцарт, Вагнер, Вебер, Н. Атанасов и др. В архивата му откриваме папки с мисли и разсъждения за творчеството им. Музиката го вълнува не само като изпълнение, но и като замисъл и върховно преживяване. Интересува го развитието на хоровото дело в Кюстендил на народния хор „Кавал“, вокалистите в операта, музикалните инструменти, симфоничната музика, народните песни. Прави проучвания на тези теми с цел популяризирането им. Организира популярна музикална лектория. Опитва се да публикува тези свои разработки, което личи от кореспонденцията му с редакциите на някои медии.

В продължение на 30 години, в периода 1919–1948 г., става един от най-известните адвокати в Кюстендил, специалист по углавните дела. Нерядко защитава в съда политически подсъдими, което по-късно го спасява от Народния съд⁶. В личната му архива откриваме разработки за ролята на адвоката пред съда и обществото. Както в музиката, така и в адвокатската професия той теоретизира с цел усъвършенстването ѝ. Но това не остава само за собствена употреба. Той изнася сказки пред Кюстендилския адвокатски съвет на тема „Адвокатът пред съда и общество-

то“. И в адвокатската професия Йовев е задълбочен и прецизен, обоснован и убедителен⁷.

Вълнува се и от въпросите на мирните договори и войните.

В продължение на 7 години (1934-1941), наред с адвокатската си дейност, се изявява като публицист – издава самостоятелно в „Кюстендил“, едноименен с издавания такъв от дружество „Кюстендил“. На своите четири страници двуседмичникът дава приоритет на културноисторическите теми, както и на общинските проблеми, свързани с издигането на града във всички сфери на живота. Историческите събития, биографиите на именити кюстендилци, музейното дело, въпросите на балнеолечението и превръщането на града в курорт от европейска величина, за развитието на овощарството и други теми и проблеми, касаещи издигането на града, са на дневен ред във вестника. С поставянето на краезнанието като приоритетна тема, той поощрява развитието му, а и сам се увлича от нея.

По идея на един от кметовете на града написва книгата „Кюстендил в миналото и сега“⁸. На нейните 70 страници в 15 глави проследява историята и настоящето на града, като обхваща всички негови забележителности – старини, черкви, училища, обществени сгради, културен живот, както и прави описание на природата, около града. Подкрепена е с 33 илюстрации. По-късно самият Йовев от дистанцията на времето прави преценка за книгата си. Нарича я очерк на града с рекламна цел. Според скромното му мнение тя е изпълнила отчасти своето предназначение за гражданите, гостите и туристите от български и чужд произход⁹.

Книгата на Йовев е една добра компилация на базата на написаното преди него за страната и региона. Частта, която обхваща живота на града през 30-те години на ХХ в., е своеобразен изворов материал и затова книгата е търсена от всички краеведи на региона и се превръща в библиографска рядкост.

С най-голяма научна стойност е трудът му „Спомени за музикалното дело в Кюстендил“, състоящ се от 60 страници, написан през 1964 г. Той е резултат от взаимоотношенията му с Института за музика при БАН¹⁰. Написан е по тяхна поръчка и е предназначен за архива на Музикално-историческата секция при Института. Произведението му е оценено като добро и е подготвено за публикация. Изследва видовете хорове и оркестри, певческото музикално дружество „Кавал“, чийто председател за известно време е бил. Дава данни за музикални дейци – „стълбове на музикалния живот“, за оперните и оперетните постановки в града, за популярната музикална лектория и за вокалистите в операта.

Трудът му „Велбъждкото княжество“ се състои от 95 страници, групирани в 13 глави, в които засяга религията и отшелничеството, Велбъждката битка, границите и управлението на княжеството, подробности за княз

Константин, за дворците му, спомени и легенди за него и др. Това също е една компилация от трудовете на български учени-историци, чиято библиография посочва.

Следващата му компилация е озаглавена „Кюстендил под турско робство“ и съдържа 68 страници, разпределени в 15 глави. Започва със завладяването на града от османските нашественици, наименованието му, административната му уредба, поминъка, културата, черквите и училищата, борбите за освобождение и др.

Материал от 65 страници касае биографиите на 15 души възрожденци и борци за освобождението на Кюстендил. Написан на базата на архивен изворов материал, той има известен научен принос.

Трудът му „Курортът Кюстендил“ обхваща 362 страници в 15 глави и е написан близо четвърт век след гореспоменатата книга „Кюстендил...“ Самият Йовев преценява труда си като необходим „справочник“ за граждани и посетители, а не като „научно произведение за учени-специалисти“¹¹.

Акад. Д. Ораховац (лекар-физиолог) преценява труда като „ценен, събрал исторически, археологически и други данни за града, които в общата си стойност дават принос за изучаването му“¹².

„Дворецът край Струма“ е историческа повест, в която Йовев се е опитал да преосмисли художествено част от живота на владетеля на Велбъждкото княжество Константин. Състои се от 120 страници.

Активните му обществени изяви често го извеждат като оратор на градски тържества, по случай юбилейни годишнини на видни дейци на исторически събития. Сред запазените му ръкописи има такива, които свидетелстват за авторитетната роля, която има в обществения живот на града адвокатът, политикът, музикантът, публицистът, краеведът Стоян Йовев.

Умира на 76 години, във влака, на връщане от София, където приятел лекар го е убедил, че ще живее още дълго и плодотворно.

В заключение трябва да кажем, че Стоян Йовев е интересна личност, с висок интелект, позволяващ му да работи в различни сфери на живота и да бъде на ниво. Изявява се и като търсен адвокат, и като музикант и музикален педагог, като политик и общественик, публицист и краевед. И всичко това върши с огромна любов към родината си и родния край. Заедно с качествата си на честен, сърдечен и родолюбив българин, получил тласък от европейската култура, Стоян Йовев е завоювал достойно място в историята на страната ни и в Европа.

БЕЛЕЖКИ

¹ Дължим му закъсняла почит. 25 години без човека и демократа Стоян Йовев. – Пауталия, № 93, 30 окт. 1992.

² *Георгиева, М.* 25 години без човека и демократа Стоян Йовев. – Пауталия, № 93, 30 окт. 1992; *Лачански, Ст.* Ст. Йовев. – Знаме, № 24, 10–16 юни 1992; Вуйчо ми... – Кюстендил, 18–24 март 1993; На добър час и запомнете..., интервю с Евгения Йовева. – Кюстендил, 12–18 ноем. 1992; *Евтимов, Бл.* Ст. Йовев и неговата книга за Кюстендил. – Пауталия, № 91, 23 окт 1992; *Стойнева, В., Й. Янчева.* Честен и родолюбив демократ. – Пауталия, № 48, 21 юни 1996; Енциклопедичен речник Кюстендил. С., 1988, с. 274.

³ *Георгиева, М.* Ст. Йовев.

⁴ Пак там

⁵ *Лачански, Ст.* Цит. съч.

⁶ По данни на дъщеря му Мария Йовева.

⁷ Архивни материали, предоставени от М. Йовева в РИМ – Кюстендил.

⁸ *Йовев, Ст.* Историята на Кюстендил. – РИМ. Предговор, с. 1.

⁹ Пак там.

¹⁰ Писмо от 16 май 1964 г. от БАН, Институт за музика.

¹¹ *Йовев, Ст.* Курортът Кюстендил, с. 2.

¹² Пак там. Увод, втори поред.

ЙОРДАН ИВАНОВ В ИСПАНИЯ

Надя Манолова-Николова

Един от големите български учени от първата половина на XX в. е Йордан Иванов – историк и филолог, археолог и етнограф. Именитият изследовател е роден на 6 януари 1872 г. в гр. Кюстендил и това дава приятния повод да изложи пред уважаемата публика по-малко известни факти от живота и делото му, в пряка връзка с темата за Европа, България и българите. Й. Иванов завършва средното си образование в известното Кюстендилско педагогическо училище, следва в софийското Висше училище и завършва славянска филология през 1892 г. Специализира в швейцарския град Лозана, усъвършенства професионалната си подготовка и френския език. В началото на XX в. прави първите решителни стъпки в преподавателската и научната си кариера. Публикува едни от най-стойностните си и известни изследвания – „Северна Македония“ и „Български старини от Македония“. През 1925 г. става редовен професор и оглавява Катедрата по славянска филология към Историко-филологическия факултет на Софийския университет до 1942 г. На 70-годишна възраст се оттегля от преподавателската си работа. Умира на 29 юли 1947 г. в София. Мнозина са неговите известни ученици и последователи, които правят обзорни публикации за делото му – това са Д. Ангелов, П. Динеков, Б. Ангелов, Кр. Гечева, археолози, фолклористи и мн. др.¹

Съществена част от неговото книжовно наследство е предадена в Научния архив на БАН, откъдето са материалите, използвани за тази статия. Прегледът на документацията от архива му впечатлява с обема на темите и търсенията, с голямата ерудиция и вещината на работата му. Всичко това е постигнато с много труд, амбиция и творческа интуиция, но и при още едно важно обстоятелство. Й. Иванов постоянно пътува, поддържайки различни контакти и познанства с учени и творчески личности в България, на Балканите и в Европа. Анализът на запазените записки и бележки за пътуванията му сочи, че той отлично работи и познава „на терен“ един обширен ареал от Видин, Враца, Софийско, Трънско, Брезнишко и Пернишко, Дупница и Македония до Солун. Неговите научни интереси са насочени към една критична зона за българските, но и за балканските държавно-политически интереси през XX, а може би и XXI в. Това определя високата стойност на проучванията му, използвани

и до днес. Определя още и активната му обществена гражданска позиция по националния въпрос след двете национални катастрофи за България след 1918 г. Цяла поредица от пътувания в Европа през 20-те години на ХХ в. е свързана с целта: българите и тяхната история, бит, възжеления и претенции да придобият по-голяма популярност, да бъдат защитени пред различни и значими европейски, научни и обществени институции. След Първата световна война той е командирован за професор по български език и литература във Висшето училище за живи източни езици в Париж. Това са годините от 1920–1923 и 1927–1930 г.

За пътуването му в Испания се знае твърде малко, като само бегло се споменава работата му в Мадрид. Запазените, макар немного, сведения позволяват да се конкретизират събитията и да се попълни представата както за живота му, така и за същината на неговото дело. За съжаление архивът на БАН не разполага с паспорта, с който Й. Иванов осъществява пътуването си до Париж през 1920 г. Според бележките му на 21 декември 1920 г. той тръгва от Софийската гара за Париж, където пристига на 26 с.м.² В началото на следващата година – 12 януари 1921 г., полицията на Парижката префектура му издава лична карта за пребиваване. От нея става ясно, че родителите му са Иван и Латина, баща му е починал, а майка му е 80-годишна, с адрес в Кюстендил. Негови поръчители стават живеещият в Париж кюстендилец Мане Василев, Иван Паф(?) и Никола Милев, двамата от БАН в София³.

Преподавателската си работа във Франция Й. Иванов успешно съчетава с други прояви, срещи и запознанства. За това свидетелстват различните адреси и имена в запазените му бележници. На 13 юни 1921 г. той изнася доклад във Френския национален институт за социални и политически проучвания на тема „Българският народ и неговите политически и морални прояви“; всъщност докладът е за идеите на Българското възраждане от XVIII и XIX в. Работи в Парижката библиотека, където най-вероятно открива публикации за хрониката на византийския историк Йоан Скилица. Установява, че тя се съхранява в Мадридската национална библиотека и решава да предприеме пътуване в Испания. От запазените документи става ясно, че се е стремил и е осъществил запознанство с ключови фигури от тогавашния културен и научен живот в Испания. Още през същия месец юни започва подготовка за работата си в Испания. На 21 юни 1921 г. изпраща писмо до директора на Националната библиотека в Мадрид Франсиско Родригес Манис, който му отговаря в края на месеца. В отговора се подчертава, че българският учен ще има възможност да работи във всички отдели на библиотеката с материалите, които го интересуват⁴.

Впрочем България установява дипломатически отношения с Испания още през 1911 г., но първият български представител д-р Георги Радев е

назначен едва от 1923 г. Така че към това време нашата страна няма официален дипломат в Мадрид⁵. Ето защо българският посланик във Франция горещо го препоръчва на служителя от испанското посолство в Париж – маркиз Де Ланра. От своя страна маркизът изпраща писмо до неговия началник и приятел министъра на народното просвещение в тогавашното испанско правителство Мануел Гонзалес Онтория. В писмото си от октомври 1921 г. маркиз Де Ланра представя Й. Иванов като български професор, който идва в Мадрид с определена научна мисия и го моли да го запознае с испанската столица⁶.

Най-вероятно в началото на ноември 1921 г. Й. Иванов предприема пътуването с първата и най-важна цел да работи в Мадридската национална библиотека. Документ от 20 ноември с.г. удостоверява, че Й. Иванов е заплатил сумата от 720 песети (1317,60 франка) за копирането в цвят на 48 миниатюри от византийския ръкопис на Скилица, пазен в Националната библиотека⁷. За първи път български учен работи с оригинала на този важен исторически извор за средновековната ни история. Така Й. Иванов става първият българин, който преди дипломатията представя нашата страна и същевременно изпълнява важна културна мисия. Сигурно той е и първият българин, запознал се лично с ценните фондове на Мадридската библиотека.

Предполагам, че през същия месец е предприел пътуване из Испания. За това красноречиво свидетелство са неговите записки от градовете и районите, които е посетил. Испания много силно е впечатлила Й. Иванов, защото за никоя друга страна той не си е водил бележки. От тях научаваме, че е бил в Ируня, т.е. Памплона, вероятно за кратко, а след това на юг към Андалусия. Такъв, какъвто го е виждал, Кордова е град с тесни и криви улици, с къщи на два етажа и много южни растения, една смесица от християнски и арабски стил; с много мухи и просяци, с мъжки капели „кордовски“ и цветя върху главите на жените, с отбелязаното – „като у нас“; с многото „gitanos“ – цигани; с ориенталските пепелища прах и мръсотия в околностите на града, а „треновете с 2–3 часа закъснение“⁸. Й. Иванов се сблъсква с друга Европа, не тази, която познава от пътуванията си в Берн, Рим и Париж. В Севиля той описва старите готически църкви и грамадната катедрала, с висока камбанария от XII в. и арабски архитектурни елементи. Отбелязал е отличната поддръжка на градините на Алказара, на градината на Мария Луиза край града, в подготовка за изложба през 1925 г. Посетил е местния музей, съдържаш може би най-голямата колекция на творби от Мурильо. Впечатлен е от честата употреба на керамиката вътре и отвън на сградите. За тази практика той пише: „Великолепно, дребно, грациозно, но не и грандиозно“.

Погледът на българския учен е отправен още към кафенетата, дюкяните и клубовете с лениви чорбаджии, както пише той. Етнографът опис-

ва хубавите чернооки хора, мъжете с андалузките капели, жените с големите гребени и прически, с черните воали пред лицето. Една малка скица на жена с воал е придружена с бележката, че дамите тук ходят кротко, тежко, но като минават изглеждат добре. Отбелязал е поговорката: „El que no ha visto Sevilla, no ha visto maravilla“ („Този, който не е виждал Севиля, не е видял чудото“) и срещу нея – своя коментар: „Право е. Севиля е един от най-хубавите градове на света с тея си особености“⁹. Бегли са бележките му за Гранада, с двореца Аламбра и планината Сиера Невада, за Барселона също (ф. 52к, оп. II, а.е. 25, № 2, л. 13–119). Изглежда след кратък престой отново в Мадрид, пътува на север. Обикаля Кастилия, отбелязва красивата архитектура на Бургос, бедната вършитба с дикани и оране с магарета край Бургос и Валядолид¹⁰. От кратките му бележки личи удивлението от неочакваната екзотика, от смесицата на познат бит с ориенталски елементи и красотата на запазената многовековна култура.

Пътуването вероятно не е било леко и е отнело около месец, като се имат предвид следвоенните условия и бедността на Испания тогава. Съвсем основателно е да се допусне, че не е пътувал сам и че е бил придружаван от испанец, който познава забележителните места на страната. За съжаление е запазено само едно писмо от испанския архитект Леополдо Торрес Балбас, от което може да се съди за създадените между тях добри приятелски връзки. Името му Торрес фигурира заедно с градовете, които Иванов е посетил. Затова предполагам, че това е човекът, показал на българския учен Испания. В знак на благодарност към испанските институции и към Испания Й. Иванов подарява на известния културен център *Атенео* в Мадрид по два екземпляра от две български книги, издадени на френски език – „La Bulgarie“ Numero especial и „L’Ancien Art Bulgare“ („България, специален номер“ и „Старото българско изкуство“). Вероятно това са книги, които имат за цел да популяризират България пред европейските народи и държави¹¹. Запазените документи във връзка с тези събития дават основание да се обобща, че към началото на декември 1921 г. Й. Иванов е приключил пътуването си в Испания.

Според биографите му в периода между 1927–1930 г. той отново е командирован като професор по български език и литература в Парижкото училище за живи източни езици. Отбелязва се, че е пътувал в Италия и Испания, но без точни сведения. Наистина според запазените бележници личи, че е посетил Италия, но за Испания нещата са твърде несигурни. Засега няма други основания да се мисли, че е бил там освен едно кратко стихотворение, датирано между 1929 и 1932 г. Й. Иванов е известен с таланта си на историк и разказвач, както и с дарбата си да рисува. Ще отбележа обаче, че той е направил и един интересен поетичен опит, провозиран от испанските впечатления, който ще цитирам тук:

Сред глъч, дим,
между множеството
се носи ту като вихър
ту като вълна що замира
телото на испанка страстна.
Звънтят кастанети,
тропат токове ритмично,
шал червен открийва,
плещи андалузки
що трептят страстно.
С поглед премрежен жареш
ти моето ледено сърце.
Сърце мое, не
бий, не се томи,
ти чезнеш по северни простори
по тихото сияние на ведро небе,
по планинските висини, гдето
Бог се слива с творението, с любовта и смъртта!¹²

Текстът може да бъде предмет на друг анализ, но стихотворението още веднъж доказва колко силна и вълнуваща е била срещата на Й. Иванов с Испания. Сякаш любовта и страстта, безнадеждно и утомително се борят, за да победят разделението на следвоенна, бедна Европа. Уви! „Леденото“ сърце на историка-поет го връща към планинските висини и балканските потреби.

За съжаление най-важната задача, заради която Й. Иванов посещава Испания, остава неосъществена докрай. Българската държава разрешава да се предвидят 260 000 лв., постановление № IX от 28.II.1924 г., за издаване на „намерения от проф. Й. Иванов в Мадрид пергамент, илюстриран с множество миниатюри, засягащи българското минало от IX, X, XI век, срещу който ръкопис да получи многобройни екземпляри от отпечатания ръкопис за пропаганда и за библиотеката“¹³. Защо това решение не е изпълнено, остава неясно. Запазените във фонда на Й. Иванов копия на миниатюрите от хрониката на Скилица са доста некачествени, вероятно поради несъвършенствата на техниката. Може би такава е логичното обяснение. При все това на международен библиографски конгрес в Париж още през 1923 г. той изнася доклад върху облеклото на българските владетели според мадридския ръкопис. Струва ми се, че и по тази тема Й. Иванов е един от първите български автори¹⁴.

Интересното, емоционално и полезно пътуване в Испания е повод за размисъл върху по-широкия въпрос за конструирането и ролята на българския историографски фундамент. Без съмнение делото на Й. Иванов е част от процеса на създаване на българската историческа наука. Нейните параметри и нишки съвсем не се ограничават само с българските земи.

Й. Иванов ги съгражда, опознавайки широкия европейски ареал от Русия до Испания. Големият въпрос, според мен, сега е какво правим с този историографски фундамент – развиваме го по европейски, с цялото многообразие, което сегашната хуманитаристика предлага, или кротко отново го препрочитаме?

Посвещавам моята статия на две важни годишнини за Й. Иванов: 60-годишнината от смъртта му на 29 юли 1947 г. и на 135-годишнина от неговото рождение – 6 януари 1872 г.

БЕЛЕЖКИ

¹ Гечева, Кр. Й. Иванов, Библиография, С. 1974, 5–8.

² НА – БАН, ф. 52к, оп. II, а.е. 25, № 3, л. 28–31.

³ Пак там, а.е. 9, л. 3.

⁴ Пак там, а.е. 272, л. 1.

⁵ Табакова, Кр. История, 2000, № 5–6, 30–31.

⁶ НА – БАН, а.е. 400, л. 1.

⁷ Пак там, а.е. 127, л. 1.

⁸ Пак там, а.е. 25, № 2, л. 7–8.

⁹ Пак там, л. 9–12.

¹⁰ Пак там, л. 47.

¹¹ Пак там, а.е. 324, л. 1, 2, 3.

¹² Пак там, а.е. 25, тефтерче без номер, л. 10.

¹³ Пак там, а.е. 131, л. 1.

¹⁴ Гечева, Кр. Цит. съч., с. 60.

МЕЖДУНАРОДНОТО ВОЕННО ПРАВО И ПЛЕННИЦИТЕ ОТ СРЪБСКО-БЪЛГАРСКАТА ВОЙНА 1885 Г.

Стоян Николов

Войната е сред събитията, съпътстващи цялата човешка история. Една от последиците от воденето на военни действия е пленяването на войници или цивилни лица от противника. Броят на пленниците е сред най-важните показатели за военен успех и в наши дни. Чрез пленяване от неприятеля се отнемат бойци, намалява се неговата мощ и същевременно пленниците са инструмент за дипломатически натиск над него. Начинът, по който дадена държава и нейните власти се отнасят към пленниците, е един от признаците за нивото на отношенията между враждуващите държави. Лошото отнасяне към пленниците естествено рефлектира в последващите междудържавни отношения. Бавното завръщане на пленниците в родината, както и всевъзможните усложнения, свързани с тях, допълнително затормозяват контактите между враждуващите страни. За да се регламентира третирането на пленниците от пленилата ги държава, се създава международното военно право. То може да е обичайно или договорно. В зависимост от броя на държавите, които са подписали дадена договореност за пленниците, може да се съди за разпространението на тази правна норма в света, доколкото нейните разпоредби са валидни за територията и юрисдикцията на подписалата държава. За определени международни договори освен подпис е необходима и ратификация, след която влизат в правна сила. След военните конфликти често в клаузи от мирните договори или в отделни договорености между доскоро воюващите държави се урежда статутът на пленените войници и цивилни, като така се детайлизира и уточнява съществуващото преди войната международно военно право относно конкретните пленници.

Отношението към пленниците търпи еволюция през вековете. Още в древността ранените и болни войници са били обект на специални грижи. Неприятелските ранени войници са ползвали право на пощада и за тях са полагани грижи за лекуване. Римската максима „*Hostes dum vulnerati fratres*“, или гласяща „Ранените неприятели са наши братя“, се разпростира като военен принцип и през някои войни в Средновековието. Различни

организации и съюзи, особено религиозни, поемат през Средните векове грижата за ранените и болните по време на войните¹.

През 1689 г. по време на войната на Хабсбургската лига електорът на Бранденбург и граф Асфелд сключват договор, че ранените и болните войници ще се считат неутрални и ще останат извън обсега на враждебните действия.

През 1759 г. Франция взема инициативата за сключване на договор с Прусия и Англия, според който по време на война между трите държави военните свещеници, лекарите и хирурзите не трябва да бъдат задържани като военнопленници. Ранените войници ще се считат за неутрални и ще бъдат третирани с човеколюбие, независимо на коя армия принадлежат.

Според конвенцията за капитулирането на Париж на 3 юли 1815 г. в края на Наполеоновите войни градът се предава на съюзните неприятелски сили при условие „Болните, ранените военнорслужещи и санитарните офицери, които са необходими за тях, ще бъдат под особената защита на главнокомандващия съединените английски и пруски войски“².

След кръвопролитията на австро-италианската война от 1859 г. в битката при Солферино женевският филантроп Анри Дюнан подема идеята за създаване на дружества, които да подпомагат и подобряват участието на ранените и болните войници по време на война. Швейцарското правителство подкрепя идеята и свиква в Женева на 23 октомври 1863 г. международна конференция с участието на представители на 11 страни с цел да се обмислят начините за поддържане на добро санитарно състояние на войските и за даване на бърза помощ на ранените и болните войници при война³. Сред решенията на конференцията е резолюцията, която се счита за първия основен документ на Червения кръст. Резолюцията е съставена от десет члена, които: регламентират създаването на национални червенокръстки комитети (чл. 1.), секции към тях (чл. 2.), насочват националните комитети към установяване на връзка с правителството на тяхната страна (чл. 3.), указват целите и задачите им (чл. 4.–7.), посочват като отличителен знак „бял наръкавник с червен кръст“ (чл. 8), предвижда свикването на международни конгреси на комитетите и секциите от различните страни „в интерес на делото“ (чл. 9.) и размяната на съобщения между комитетите от различни страни трябва да се извършва чрез комитета в Женева (чл. 10.).

През 1864 г. в Женева на дипломатическа конференция с участието на представители от 12 европейски страни е създадена I Женевска конвенция⁴. Тя е приета на 22 август 1864 г. „за подобрене съдбата на ранените войници във време на война“ и се състои от десет члена. Член 1. предвижда неутралитет за военните болници, които „ще бъдат покровителствувани и щадени еднакво от воюващите, до като в тях има болни и

ранени“. Член 2. гласи, че персоналът – „служачи в интендантството, санитарната част, администрацията, за пренасяне ранените носилцици, както и военните свещеници“, се ползва с неутралност „до като тоя персонал функционира, т.е. до тогава, до когато ще има ранени за събиране, на които трябва да се помага“⁵. Член 3. предвижда тези лица „даже след окупацията от противника да продължават да изпълняват длъжностите си в болниците и полевите лазарети, които обслужват, или да се оттеглят, за да се присъединят към частта към която принадлежат“. Тогава „те ще бъдат предадени на предните неприятелски постове чрез грижите на окупиранията армия“. Член 4. третира имуществото на военните болници, полевите лазарети и личните вещи на лицата, придадени към болниците. Член 5. предвижда „жителите на страната, които се притичват на помощ на ранените, ще бъдат уважавани и ще останат свободни“. „Всеки ранен, прибран и лекуван в дом, закриля тоя дом.“ Този дом се освобождава от настаняване в него на войскови части и налагане на военни контрибуции. Съдържанието на важния чл. 6. е: „Ранените или болни воини ще бъдат прибирани и лекувани независимо от нацията, към която принадлежат. Главнокомандуващите ще имат право да предадат незабавно на неприятелските военни постове ранените по време на сражение, когато обстоятелствата позволят това и със съгласието на двете страни. Другите могат също да бъдат върнати при условие да не вземат отново оръжие в течение на войната. Евакуациите заедно с личния състав, който ги ръководи, ще се намират под защитата на пълния неутралитет“. Член 7. предвижда еднакъв отличителен флаг за болниците и полевите лазарети, вкл. и по време на тяхната евакуация. „Той трябва да бъде придружен с национално знаме. За неутрализираните лица се допуска особен знак на ръкава.“ „Флагът и лентата на ръкава ще представляват червен кръст на бяло поле.“⁶ Член 8. възлага на главнокомандуващите на воюващите армии да определят подробностите как да се изпълнява тази конвенция според наставленията на техните правителства. Член 9. задължава Великите сили, които са сключили настоящата конвенция, да я съобщят на държави, които не са изпратили свои пълномощници на конференцията и да ги поканят да се присъединят. Член 10. урежда ратификацията на конвенцията, която трябва да се извърши до четири месеца⁷.

Така I Женевска конвенция в съответствие с дотогавашното международно право урежда неутрален статут на болните и ранените пленници, независимо към коя армия принадлежат. Неутралитет притежават и лицата, които се грижат за тях, без значение дали са санитарна част, свещеници, цивилни лица, интенданкти или администрация към болничните заведения.

В Женевската конвенция от 1864 г. не се разглежда статутът на останалите пленници, които не са болни или ранени. За тях важи обичайното неписано военно право, което изминава дълъг път на еволюция.

Така например през периода на робовладелството войните са водени за завладяване на земя и роби. Населението на покорените територии и военнопленниците ги чака участието на пълно робство. През Средните векове покореното население е превръщано в крепостници, а пленниците, съобразно милостта на победителя, са убивани или продавани в робство. Френската революция в края на XVIII в. довежда до установяване на правни норми за по-хуманно отношение към цивилното население и военнопленниците. Провъзгласено е, че лицата, извършили насилия над мирното население, трябва да бъдат наказвани най-строго. Според декретите на Първата френска република военнопленниците се ползват и защитават от закона⁸.

Въпреки наличието на такива едностранни задължения, действащото международно право към 1885 г. не задължава воюващите държави да гарантират правата на военнопленниците. Изискването за хуманно отношение към пленниците е разглеждано само в съчиненията на специалисти по международно право като пожелание, но не и като правно задължение за воюващите страни⁹. По този начин положението на здравите пленници зависи изключително от войските и ръководителите на държавата, които са ги пленили.

Въз основа решенията в Швейцария от 1863–1864 г. се учредява международен централен комитет със седалище в Женева, който приема за своя емблема червен кръст на бяло поле и започват да се появяват национални дружества *Червен кръст*. Гърция и Турция се присъединяват към конвенцията през 1865 г., Черна гора – през 1875 г., Сърбия – през 1876 г., а България – през 1884 г.¹⁰

Между 5 и 20 октомври 1868 г. в Женева е свикана втора конференция, която изработва 15 допълнителни члена. Първите пет изменят и допълват текста на конвенцията от 22 август 1864 г., а останалите десет члена се отнасят до морската война. Тъй като решенията на тази конференция не се ратифицират от съответните правителства, те не получават международна санкция. Разпорежданията за морската война все пак са спазвани.

В края на 1868 г. е приета от представителите на 16 държави, повечето от тях военни, Санктпетербургската декларация, която забранява употребата на оръдия и снаряди, които причиняват на ранените войници безполезни и тежки страдания, без да имат съществено значение за изхода на войната. Тя се явява основна поправка и допълнение към текста на Женевската конвенция¹¹.

Важен момент в действащото международно право е Лондонската „декларация против едностранното денонсиране 5–12 януари 1871 г.“ Съгласно нея „никоя държава не може да се освободи от задълженията по един договор, нито да измени разпоредбите му по друг начин освен със съгласието на договарящите страни, постигнато посредством вза-

имно приятелско разбирателство“¹². По този начин никоя от държавите, ратифицирали Женевската конвенция, не може едностранно да се освободи от изпълнение на поетите чрез нея ангажименти.

Институтът на международното право – дружество, съставено от юристи с международна известност, на заседание на 9 септември 1880 г. в Оксфорд приема „Ръководство със законите и обичаите на сухопътната война“, като чл. 10.–18. касаят ранените, болните и санитарния персонал. Тези членове доуточняват и прецизират разпорежданията на Женевската конвенция¹³. Ръководството обаче няма задължителен, а само препоръчителен характер за воюващите страни, тъй като това не е документ, одобрен и ратифициран на държавно ниво.

Сръбско-българската война е сравнително кратка като продължителност – започва на 2 ноември 1885 г. и бойните действия продължават до 16 ноември, когато под натиска на австро-унгарския пълномощен министър в Белград Кевенхюлер-Меч победоносната българската армия е принудена да приеме спиране на бойните действия. Въпреки малката продължителност на войната, в плен попадат хиляди българи. Според изключително подробната „История на Сръбско-българската война 1885 год.“ (от 1925 г.) до 22 март 1886 г. на пограничните пунктове българските власти приемат 2580 пленени българи¹⁴. Ръководителят на сръбската военно-санитарна служба през войната д-р Владан Джорджевич, който е много близък на крал Милан и сръбското Главно командване, в книгата си за войната посочва числото на пленените българи на 3001 души¹⁵.

От 17 ноември 1885 г. започват преки българо-сръбски преговори по условията на примирието, като двете страни предлагат коренно различни клаузи и не могат да достигнат до разбирателство. Това принуждава Великите сили да наложат условията по примирието.

По предложение на Австро-Унгария се сформира международна военна комисия, съставена от представители на Силите, която започва заседанията си в Пирот от началото на декември. България, след уверения, че комисията ще оцени положението, спечелено от Княжеството във войната, се съгласява да се подчини на решенията на комисията¹⁶.

След няколко заседания, на 9 декември 1885 г. в пет члена се излагат условията по примирието. Член 4. касае пленниците и гласи: „Възвръщането на пленниците, взети от двете воюващи страни, ще трябва да се извърши веднага. За това ще се споразумеят офицерите, които получиха пълномощие да подпишат примирието. Същите тези офицери незабавно ще уредят въпросите относно изпразването на военния материал, на болните и ранените, както и другите подробности, които биха могли да се появят“¹⁷.

По-късно, на 10 декември, сръбският и българският пълномощник достигат до следното „Условие за разменяването на пленените, ране-

ните и болните войници от Кралевско-Сърбската и Княжеско-Българската войски.

Съгласно 4-й член от условията за примирията изработени от между-народната военна мисия на 21/9 Декемврий от 1885 година в гр. Пирот, пълномощниците на Кралевско-Сърбската и Българската войски Полковник Топалович от една страна и Капитан Панов от друга дойдоха до следующото съгласие:

„1/ Разменяването на пленните, леко ранените и болните /които могат да пренесат превозката/ от двете страни ще се начене незабавно и трябва да бъде свършено не по-късно от 30-й Декемврий настоящата година.

2/ Тежко ранените и болните /които не могат да бъдат предадени до означения в 1-й член срок/ предават се от двете страни подир тяхното оздравяване, за тези последните и двете страни представят в най-късо време списъци.

3/ Размяна става на границата в Цариброд и Брегово.

4/ Най-малко 48 часа до предаването на пленните на границата и двете страни се задължават да известяват пограничните власти за числото на пленните, които ще бъдат предадени.

10 Декемврий 1885 година г. Пирот [подпис] Капитан Панов¹⁸.

Текстът е оригинал, ръкопис, с калиграфски почерк, като отляво е българският текст, а отдясно – огледалният сръбски. Краят на текста с датата и града, както и подписите на капитан Панов и полковник Топалович са дописани с техните почерци.

Трябва да се отбележи, че в „История на Сръбско-българската война 1885 год.“ (от 1925 г.) за дата, на която пълномощниците стигат до съгласие за размяна на пленниците, се посочва 9 декември 1885 г., когато е подписано и примирието¹⁹. Новооткритият оригинален документ налага корекция на датата на 10 декември 1885 г. В хода на това изследване бе открит и ръкописен екземпляр на условията по размяната на пленниците без дата и подписи накрая, с множество задрасквания и поправки със същото съдържание²⁰. Това явно е черновата по условията за размяна, като е вероятно уточняването на клаузите да е започнало на 9 декември 1885 г.

Въпросът за размяната на пленници е сред разискваните в преписката от шифровани телеграми между българския делегат за сключване на мирен договор между България и Сърбия в Букурещ Иван Евстратиев Гешов и министъра на външните дела Илия Цанов. В шифрована телеграма № 5 от 25 януари 1886 г. от Букурещ Гешов иска „веднага“ инструкции „Дали да приема в трактата член за разменяване на непредадените още пленници“. В отговора на министъра от 26 януари 1886 г. се казва: „Не трябва да става дума за разменяване на пленници, понеже това е

предвидено в условията за примирието направени от военната международна комисия²¹.

Болните и ранените български пленници, както и хората, които се грижат за тях, попадат под закрилата на I Женевска конвенция от 1864 г., към която Сърбия се присъединява през 1876 г. Размяната на български и сръбски пленници се извършва според чл. 4. от условията за примирие между България и Сърбия на 9 декември 1885 г. Той е допълнен от детайлните условия по размяна на пленниците от 10 декември 1885 г., подписани от сръбски и български военни пълномощници. Според тях размяната трябва да се извърши до 30 декември 1885 г., като се допуска тежко болни и ранени пленници да се предадат след тази дата. На 30 декември 1885 г. капитан Васил Делов от 8-и Приморски полк, който е натоварен с размяната на пленници при Цариброд, докладва на военния министър, че е извършил размяната на пленниците със сръбските власти. От тях е получил един обер офицер, подпоручик Шопов, трима портупей юнкера, 1373 войници, 987 милиционери, 67 доброволци и 111 селяни и арабаджии, или общо с подпоручик Шопов – 2542 души, като им е предал 1073 сръбски пленници. Размяната е била в нужния порядък, като около 30 от пленниците са болни и настанени в местната болница²².

Така до 30 декември 1885 г. се възвръщат в България огромната част от българските пленници, а в първите месеци на 1886 г. – останалите болни и ранени пленници, съгласно постигнатите международни договорености относно тях. Благодарение на спазването на международните правни документи, по които страни са и България, и Сърбия – I Женевска конвенция от 1864 г., както и конкретните условия за примирие, допълнени с детайлните условия по размяна на пленниците, българските пленници от Сръбско-българската война 1885 г. се завръщат след непродължителен плен и въпросът за участието им губи актуалност в международните отношения.

БЕЛЕЖКИ

¹ *Кутинчев, Ст.* Санитарната служба, Червеният кръст и Балканската война. С., 1914, с. 7.

² *Радев, Н.* Делото на Червения кръст в България и странство. Издание на БДЧК по случай 25 годишнината от основаването му. С., 1909, 18–19.

³ *Кутинчев, Ст.* Цит. съч., 8–9.

⁴ *Господинов, Г., Г. Ангелов.* Български Червен кръст. Цели, развитие и дейност. С., 1964, 20–23.

⁵ *Радев, Н.* Цит. съч., с. 76.

⁶ *Стефанова, Сл.* Международни актове и договори (1648–1918). С., 1958, 396–397.

⁷ *Радев, Н.* Цит. съч., с. 78.

⁸ *Господинов, Г. Г. Ангелов.* Цит. съч., 30–31.

⁹ *Пенков, С.* Сръбско-българската война 1885 година и международното право. – Във: Сръбско-българската война 1885 година. Сборник статии. С., 1985, с. 189.

¹⁰ *Кутинчев, Ст.* Цит. съч., с. 9, 13–14.

¹¹ *Радев, Н.* Цит. съч., с. 26.

¹² *Стефанова, Сл.* Цит. съч., с. 394.

¹³ Вж. подр.: *Радев, Н.* Цит. съч., с. 27, 86–87.

¹⁴ *История на Сръбско-българската война 1885 год., С., 1925, с. 771.*

¹⁵ *Žorђевић, Вл.* Историја Српско-бугарског рата 1885–1886 г., књ. I и II. Београд, 1908, 1397–1398.

¹⁶ *История на..., С., 1925, 763–769.*

¹⁷ *Крачунов, К.* Дипломатическата история на Сръбско-българската война (1885–6). С., 1921, с. 35.

¹⁸ ЦВА, ф. 22, оп. 3, а.е. 70, л. 1.

¹⁹ *История на..., с. 771.*

²⁰ ЦВА, ф. 22, оп. 3, а.е. 28, л. 31.

²¹ ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 186, л. 44, 47.

²² Пак там, а.е. 70, л. 104–105.

БАЛКАНСКИТЕ СЪЮЗИ 1912–1913 – 1934–1954 Г. В БЕЛГРАДСКИЯ ПЕЧАТ

Ненад Стошич

Целта на доклада е, от една страна, да представи отражението в белградския печат на трите балкански съюза, в които участват Сърбия и Югославия през XX в., а от друга, съвсем накратко да засегне проблема за обществено-политическите промени, които Сърбия и Югославия преживяват в периода 1912–1954 г. Аз смятам, че би било от полза, ако тези три съюза (Балканският съюз, Балканската антанта и Вторият балкански пакт) бъдат представени като една цялост, за да се проследят обстоятелствата, при които Сърбия и Югославия търсят политическо сътрудничество на Балканите.

Анализът на печата през годините на сключването на съюзите е доста неблагодарна работа. Един качествен анализ, който би показал известни различия за балканските съюзи, е възможен само в случая на Балканския съюз през 1912–1913 г.



Српски министар председник у интимном разговору стрчким председником владе (у соби Хотел „Москве“, у којој је становао г. Веницелос)

Никола Пашич и Елефтериос Веницелос разговарят в белградския хотел „Москва“
Пиемонт, 24 януари 1913 г.

Сръбските вестници през 1912 г. могат да бъдат разделени на две групи. „Самоуправа“, органът на Пашичевите радикали, е официозно, проправителствено издание. Напротив, „Политика“, „Пиомонт“ и „Правда“ защитават страната на опозицията¹. Обаче по въпросите „за“ или „против“ войната с Турция, „за“ или „против“ Балканския съюз няма никакви разлики в становищата на разглежданите вестници и стоящите зад тях партии.

Ясно се отделят два периода в начините на списване на пресата за Балканския съюз и за главния съюзник, но също така конкурент – България. В месеците преди началото на войната, по време на конфликта и до Лондонската конференция преобладава „братският, съюзнически“ тон. Когато става ясно, че Сърбия няма да получи излаз на море през албанските земи, и когато се заговаря за ревизия на съюзническия договор с България, нещата се променят. От началото на 1913 г. текстовете започват отрицателно да оценяват българската политика, за да станат подчертано враждебни в седмиците преди Втората балканска война.

От друга страна, опозиционните вестници критикуват правителството в липса на енергия, в нерешителност, пасивност и пренебрегване на националния интерес в името на едни съмнителни съюзнически отношения. Главните критики на опозиционните издания са насочени срещу разделителната линия в Македония и липсата на правителствено искане за ревизия на договора, когато България настоява да получи помощ в артилерия за превземането на Одрин. Единствено „Самоуправа“ се опитва през цялото време да поддържа умерен тон и да обосновава правителствената позиция. Изглежда, че общ консенсус се установява след 3 април 1913 г. и текста „Държавните договори“, който излиза в „Самоуправа“, когато и правителственият орган се включва в полемиката с българския печат дали трябва или не ревизия на съюзническите споразумения².

Подобен анализ на печата на отделните вестници за съюзите през 1934 г. и 1954 г. не би показал никакви различия в позициите. Наистина сравнителният анализ на съдържанието на „Време“, „Политика“ и „Правда“ представя идентичност в становищата към споразумението от 1934 г. Случаят с „Борба“ и „Политика“ през 1954 г. е същият. Въпросните издания са били задължени да поднасят официалните информации на „Танюг“, макар и да се срещат авторски материали.

Необходимо е обаче напомнянето, че въпросите, с които се занимава печата, не се припокриват напълно. В случаите със съюзите от 1934 г. и 1954 г. става дума за документи с явен характер (за разлика от тайното споразумение през 1912 г.), които са регистрирани в Обществото на народите или ООН. Авторските статии са насочени срещу външните врагове на съюзите, в случая с 1934 г. срещу Италия и частично България, а в случая с 1954 г. отново срещу Италия и в по-малка степен срещу СССР.

Ако представянето на Балканските съюзи в печата бъде разгледано цялостно, то това би помогнало за една по-добра картина на общественно-политическите промени на Балканите през първата половина на XX в.

Ще дам няколко отделни примера за обществените промени, отразени в печата, занимаващ се с балканските съюзи на Сърбия и Югославия. Става дума за експозетата по външната политика в Скупщината и начина, по който ги предава пресата.

През май 1913 г. Никола Пашич държи експозе пред Народната скупщина, след което последва дебат. Реакциите са били различни, а всички вестници отпечатват речта на премиера заедно с парламентарната дискусия³. Важно е да се спомене, че в изложението си Пашич нито веднъж не споменава името на суверена, крал Петър Караджорджевич.

Министърът на външните работи на Кралство Югославия Боголюб Йевтич държи експозе по външната политика и пред Скупщината, и пред Сената. Изпратен е с овации. След него се изказват депутати и сенатори, но не се чува нито една критична дума не само за сключването на Балканската антанта, но и за каквото и да било друго. Вестниците представят речта на Йевтич и последвалия „дебат“, но без никакви коментари. Йевтич изтъква, че Н.В. крал Александър е бил „главен архитект на великото дело по създаването на Балканския съюз“, с което се съгласяват и много от другите оратори⁴.



ЕВРОПЕЙСКИТЕ ДИПЛОМАТИ:
Господа, не трябва да позволим
европеизацията на Балканите

БАЛКАНСКИТЕ ДИПЛОМАТИ:
Господа, не трябва да позволим
балканизацията на Европа

Политика, 9 февруари 1934 г.

Двайсет години по-късно държавният секретар на външните работи Коча Попович също така държи експозе по промените в югославската

външна политика пред една Скупщина от делегати, които не са избрани свободно от хората. Последвалите речи на делегатите се отличават с един и същи тон. Изказалите се поздравяват външнополитическите промени, без да задават въпроси защо се е стигнало до промени, а името на другаря Тито е най-често споменаваното.

От тези три примера става ясно, че за около 40 години Сърбия и Югославия извървяват пътя от парламентарна монархия през авторитарния режим на крал Александър, близък до радикалната десница, до еднопартийна комунистическа диктатура. Така в един сравнително кратък период Сърбия преминава през три различни политически и идеологически системи.

Ще се спра и на промените във външнополитически план. Особено илюстративен е руският случай. Прелиствайки вестниците от 1912–1913 г., човек се сблъсква с голям брой текстове, които се отнасят до царска Русия. Няма различие в тези материали, макар че определено „Самоуправа“ публикува най-много от тях. Освен статии от сръбски произход в пресата намират място и немалко руски статии и интервюта с руски политически дейци. Естествено е, че „закрилницата на балканските славянски народи“, „покровителката“ на Балканския съюз ще присъства на страниците на балканската преса. Публикациите с руски произход обаче са различни – от сърбофилски до такива в полза на България, но най-често става въпрос за материали, внушаващи помирение.

През 1934 г. наистина човек трябва да се помъчи, за да намери някакъв текст, който да се касае до СССР. Кралство Югославия няма дипломатически отношения с тази страна⁵.

Съветската позиция относно Балканската антанта не е взета под внимание, като изключим тайната спогодба в споразумението, която е включена по настояване на Турция. Известно е, че тази спогодба освобождава Анкара от задължения за участие в каквито и да било агресивни действия, насочени срещу Москва⁶. Никакво съветско влияние в контекста на сключването на Балканския пакт не намира отклик в пресата.

Създаването на Втория балкански пакт през 1954 г. е директно следствие от конфликта Тито – Сталин. Не може да се каже, че както „Борба“, така и „Политика“ са пълни с текстове за съветската политика, но такива има и те всичките са негативни. Съветският съюз през 1954 г. е онази извънбалканска сила, която „застрашава“ мира на полуострова. В пресата са сравнени империалистическите претенции на царска Русия към топлите морета, за Проливите, с най-новия съветски експанзионизъм⁷.

Така за 40 години от най-голям приятел и защитник на „малките“ славянски народи Русия се превръща в най-голямо „страшилище“ и заплаха за балканския, европейския и световния мир. Освен всичко останало, пресата след 1948 г. има задачата да „обясни“ тази промяна на народа,

особено в Сърбия и Черна гора. Колко тежко е било и колко силна е била предствата за „матушка Русия“ сред обикновени хора показва историята на Голи оток⁸.

Ще разгледаме и италианския случай. През 1912 г. публикациите за италианската балканска политика са рядкост в сръбския печат. Италия не е срещу Балканския съюз, разглеждайки го като преграда срещу един австро-унгарски пробив на Балканите. Няколкото текста за Италия споменават нейната позиция. Тя е млада Сила, обединила се наскоро, икономически слаба и последна във военно отношение сред шестте европейски Сили. Италия била за изграждането на Албания, но като независима от влиянието на Виена държава. Италианските интереси в Албания са потиснати от страна на Австро-Унгария. Ето защо големият брой негативни публикации са насочени най-вече срещу Двудеинната монархия, а Италия определено не излиза на преден план, но че има силни италиански претенции към Албания ще стане ясно още през Първата световна война.

Затова пък фашистка Италия и нейната агресивна политика са основният обект на онези изключително критични текстове, които излизат в печата през 1934 г. Италия е представена като главен противник на Балканската антанта, а България – като най-верен съюзник на италианската политика на Балканите. Интересно е обаче, че в тези критики срещу Италия изобщо не се говори за вътрешнополитическата ситуация в страната.



„Извинете, но вие не сте предвиден за кормчия“ – съобщават министрите на италианския генерал Шелба
Политика, 8 август 1934 г.

След Втората световна война Италия и след поражението се оказва в жегата на европейската и балканската политика. Конфликтът с Югославия за Триест и нейното противопоставяне срещу един балкански пакт, в който тя не би участвала, правят така, че Италия и външната ѝ политика не слизат от страниците на югославската преса. В действителност отрицателните материали за Италия са много повече от тези за страните от лагера и СССР⁹.

Обществено-политическите промени в Европа и на Балканите през първата половина на XX в. повлияват на характера на балканските съюзи и се проявяват в начина, по който се списва печатът, а той пряко и косвено със своите публикации или с тяхната липса отразява тези промени.

БЕЛЕЖКИ

¹ „Политика“ се характеризира като независим вестник. „Правда“ е орган на Прогресивната (Напредъачка) партия, докато „Пиомонт“ е орган на тайната организация „Черна ръка“, водена от Драгутин Димитриевиќ-Апис (1863–1917), един от организаторите на Майският преврат през 1903 г. и след това шеф на военното контраузнаване.

² Државни уговори. – Самоуправа, 3 апр. 1913.

³ Чиме нас теши г. Пашић. – Пиомонт, 16 май 1913; Дебата о експозеу Г. Пашића. – Пиомонт, 17 май 1913; Говор Г. Н. Маринковића о експозеу Н. Пашића. – Правда, 18 май 1913; Балкан на пресрту. I–V. – Правда, 20–27 май 1913; Аргументи Г. Пашића. – Политика, 16 май 1913.

⁴ Говор Г. Лефтића. – Време, 13 март 1934; Њ.В. Краљ Александар као иницијатор Балканског споразума. – Политика, 13 март 1934.

⁵ Дипломатически одношения със СССР Кралство Југославия установява през 1940 г.

⁶ На самиот ден на подписването на Балканскиот пакт, 9 февруари 1934 г., в Атина, министрите на Румџнија Грџија и Југославия разменят с турскиот министер на външните работи Арас Ружди-беј писмата, в които се позволява резервата на Турџија да не влиза във военните акции срещу СССР. *Аврамовски, Ж.* Балканска антантата (1934–1940). Београд, 1986, с. 117.

⁷ Једино Совјетском савезу и Италији смета сарадња Балканских земаља. – Политика, 3 фебр. 1953.

⁸ Голи оток – остров в Адриатическо море, на којто са изпратени ок. 12 000 „сталинисти“, „информбјуровци“ и противници на режимот след 1948 г. и конфликтот Тито – Сталин.

⁹ Балканска сарадња и Рим. – Борба, 10 фебр. 1953; Балканска солидарност и противници. – Пак там, 19 фебр. 1953; Италијанска штампа распирује империјалистичке тежње према Балкану. – Политика, 10 јан. 1953; Нечиста савест. – Пак там, 10 март 1954; Својим држањем Италија се издваја од напора за консолидовање мира на Балкану. – Пак там, 10 јули 1954; Салто мортале. – Пак там, 11 јули 1954; Несклад. – Пак там, 11 авг. 1954; Провидна стратегија. – Пак там, 20 авг. 1954.

Интересно е интервюто с Иван Монов, „президент на Съюза на българските политически емигранти“, дадено в „Политика“ на 21 февруари 1953 г. Той сравнява политиката на новите български ръководители с „изолационизма на Цар Борис и се надява, че българският народ днес няма да позволи да бъде бутнат в авантюра срещу съседни поради чужди интереси“.

ОСНОВНА ЛИТЕРАТУРА

Скоко, С. Други балкански рат 1913. Књига I. Узроци и припреме рата. Београд, 1968.

Аврамовски, Д. Балканска антанта 1934–1940. Београд, 1986.

Богетић, Д. Југославија и Запад 1952–1955. југословенско приближавање НАТО-у. Београд, 2000.

ПИСМЕН ДОКУМЕНТ И (ИЛИ) УСТЕН РАЗКАЗ

Таня Бонева

Този текст е написан с цел да се покаже една гледна точка: познанието е възможно само ако се преодолее ограничаването на описанието и анализа на събитията и процесите в миналото и днес до писмения документ като единствен извор. Това не е ново схващане. Включването на устната традиция в предметната област на историята е дискутирано¹. Приемането или отричането на устния разказ като извор представлява спор за достоверността на различните типове извори и тяхното използване за обективно и достоверно описание на миналото и се отнасят и до стойността на записания личен спомен като достоверен документ, и използването му като извор в контекста на определено събитие². Спомените са отхвърляни като исторически извор по различни поводи. Много показателно е отношението към личните спомени за смъртта на Левски, отхвърлени като исторически извор от историческа комисия начело с акад. Д. Косев през 1983 г., тъй като са определени като „взаимно противоречиви и разказани твърде късно не от преки свидетели“³. Пренебрежението към „неофициалните“ исторически извори, които включват жизнени истории, лични спомени и разкази за определени събития, останали в паметта на обикновени хора без представителен или престижен социален статус, до днес се открива в историческите изследвания.

В следващите редове ще се опитам да покажа, че е необосновано високомерието към устната памет, в която миналото се съхранява в специфични разкази. Тяхна основа са не само семейни или лични спомени, но и печатни текстове: Библията, учебници по история, литературни произведения и пр. Едно от предизвикателствата да се заема с това е непрекъснатият спор какви сме ние, българите, в различни съчинения в миналото и сега. Днес на всички нива на нашия политически живот и в пропагандата чрез вестници и телевизионни предавания, на митинги и в разговори се възпроизвежда непрекъснато един отрицателен образ. Създателите му, самите те представители на различни социални групи в българското общество⁴, си поставят за цел да бъдат „далеч“ и „в страни“ от своя обект, което за тях означава да се покажат различни от него. Най-известният пример, добил гигантска популярност, е Бай Ганьо, изпол-

зван свободно за описанието на българина въобще – обобщение, което не е внушено и предпоставено в едноименното съчинение от неговия автор Алеко Константинов. Този пример показва една страна на проблема: смесването на литературни образи и действителност, на митове и реалност. Никой не отрича съществуването на типа „Бай Ганьо“, но елементарното му представяне за типичен българин (колко българи по времето на Бай Ганьо могат да пътуват до Виена??) е толкова вярно, колкото и твърдението, че всички ние сме като Андрешко, героят на Елин Пелин⁵. Подобно е внушението и в някои модерни съчинения, чиито заглавия „Защо сме такива?“⁶, „Как се мисли Българското възраждане?“⁷ и др. подчертават „външния“ „безпристрастен“, радикално критичен библиографски поглед на учените, които коментират текстове и критикуват традиции на писане, и също поставят въпроса за различните традиции на описанието и анализа на миналото днес.

По странен начин съсредоточаването на историците у нас в писмените документи и изключването на устните извори като недостоверни е особено близко до позицията на много европейски учени – социолози, антрополози и етнологзи от XIX и началото на XX в., които, изучавайки само безписмени народи, смятат, че те са народи без история⁸. Миналото се признава само на тези, които са го записали. Но за съжаление само много малка част от него е записана, а това ограничава радикално възможностите за познание. Единственият изход от посочената ситуация е включване на устните разкази в изворовата база на изследванията на миналото, признаването им като извор не само за етнологията, но и за историята със съзнанието за противоречивото им съдържание и със съмненията за тяхната достоверност, съмнения, които би трябвало да се отнасят и за всички писмени извори – били те архивни или историографски⁹.

В очите на повечето историци заниманието с безписмена култура е описание на нейните видими белези: архитектура, облекло, оръдия на труда и обичаи, ежедневие, устойчиви социални форми и отношения и пр. Това отношение до голяма степен е свързано с ограничаването на интереса на етнографите у нас почти до съвременността предимно до безписмената селската култура¹⁰. За много от моите колеги и до днес „това не е наука“¹¹. Преосмислянето и включването на ежедневието в обсега на историята, осъществено от школата на Ф. Бродел¹², у нас очаква своите талантливи последователи.

От друга страна, един от големите недостатъци на историческите описания е включването в тях на всяко описване или оценка на миналото, запазено като текст. Така в изследванията попадат много митове и заблуждения, изказани от авторите на текстове поради тяхното невежество или предубеждения, както и заради религиозната, политическата или културната им „другост“. Известно е и, че едни и същи факти могат да се

тълкуват противоречиво от националните историографии с цел постигане на геополитически и идеологически цели¹³. Така неяснотите в употребата на религиозни, етнически и национални термини за идентичност, наложени от победители на победени като част от политическата философия на империите или националните държави, създават една политическа реалност, която не отразява самоназванията и идентичността на регионите и общностите, за които се отнасят (Ориент, ориенталци, Балкани, балканизация, турци, мохамедани, помаци, гяури, цигани, македонци и пр.)¹⁴. Тези външни названия се пренасят в научните текстове безкритично поради непознаване на самоназванията и културата на хората, за които се употребяват. Избирателно използвани, те създават условия за пренаписване на миналото или за оформяне на „текстова“ реалност, какъвто е случаят с описанията на Ориента и Балканите през последните векове¹⁵. Тази реалност не се интересува или не познава обществото и културата на тези общности. Те остават неизвестни, защото са част от тяхната безписмена култура¹⁶. Но има и друга тенденция. Това е постепенното разпространение на наложените от държавата и нейните институции названия и изместването на старите от тези официални термини за идентичност като помаци, българи мохамедани, цигани, назовавани през последните 20-ина години „роми“, и др.¹⁷ Ще се опитам чрез два примера да покажа огромната дистанция между научните обобщения и устните разкази, съхранявани или появяващи се сред циганите, свързани с наложените отвън названия за идентичност и като стремеж към интеграция. В интервю по Българската национална телевизия млад циганин, собственик на цветарски магазин до Университета, на въпроса той ром ли е, отговаря: „Аз съм циганин, ром е напитка“. Друга група от тази общност, подобно на много свои събратя, е създавала разказ за произхода си, който звучи така: „Ние сме от старите българи, тези които са дошли с хан Аспарух“. Познанията на тези симпатични и работливи хора за началото на българската държавност и история са почерпани от училищните учебници и историческата книжнина. Това показва две неща: че са сравнително образовани и че от официалния писмен разказ за българската история черпят факти, с които създават своя разказ за генезиса.

Критиката на фактите, описани само в писмени източници, е възможна чрез обръщане към устните спомени и разкази, потърсени извън елита или сред представители на другомислещите и опозицията. Техните спомени много често остават в сферата на устната памет. Не е нужно да се убеждаваме в необходимостта да се разшири изворовата база за съвременната ни история чрез тези разкази. За всеки рационално и критично мислещ човек е ясно каква малка част от „истината“ за събитията през последните 20 години е достигнала до публикуване в историческите съчинения, спомени, във вестниците или в предаванията на радиото и

телевизията, чиито архиви съдържат също много устни разкази, които са документирани и представляват неоценим фонд от извори, в които може да се наблюдава не само позицията на интервюираните и водещите на предавания, но и еволюцията във възгледите им за продължителен период от време. Тези извори могат за се използват за критичен анализ на българската политическа действителност през последните 60 и повече години.

Моят продължителен опит в събирането на устната традиция показва, че не бива да се подценяват създадените и предавани в семействата и локалните общности етническа и културна памет и нейното съществуване в определени форми: материални предмети и естетически представи, разкази за миналото на селищата и семействата, стратегии на оцеляване и тяхното обяснение в семействата и в по-големите общности – селище, етническа група и пр. Проблемът за етническата памет в условията на мултиетнична среда е решен от българите зад граница през последните няколко века чрез създаване на вътрешни механизми на съхранение, съчетани с активна икономическа и културна адаптация към условията, наложени от местната администрация и централната власт¹⁸. Бих искала да подчертая, че самата аз бях изненадана от стройната система на възпитание и предаване на етническите черти на културата и самосъзнанието в селищата на българите в днешна Молдова и Украйна. Съхранението се основава на устойчивото възпроизвеждане на стопанските познания и трудовите навици на дедите, както и на възприемането на елементи от „чуждото“, без това да води до загуба на специфичните, осмислени като български черти на къща, облекло, начин на живот, храна. По-важното е, че това поведение от момента на емиграцията се основава на библейския разказ за Exodusa. Описанието на напускането на родните места се описва като излизане („Когато наште прадци излезли от България“) и е свързана с убеждението, че емиграцията е временно състояние („Ние тук сме гости, переселенци“) и че рано или късно българите ще се върнат по родните им места¹⁹. Същото се отнася и до устните разкази за историята от близкото минало, в които съществува специфична картина на историята на селищата през различните периоди на социализма в СССР²⁰. Моите наблюдения върху неофициалния, семейния разказ за различни събития показват, че в него се представя многообразието на процесите с техните регионални, социални и етнически специфики в зависимост от близостта или отдалечеността на личностите и общностите до властта.

Тази страна от миналото „шепне“ или мълчи в официалната историография, но не бива да се пренебрегва.

За повечето колеги написването на един исторически текст е изпитание на разума и възпитание на чувствата. Емоционалното отношение към събитията предизвиква романтични нотки в съчиненията, които са ес-

тествен отклик и оценка на учения за него, но изкривяват описанието в определена посока. Обективността на текста е възможна само чрез включването на разнообразни по характер писмени, веществени и устни извори. Ако не направим това, има опасност, както досега, да се чете и чува предимно мнението на управляващите едно общество и да се представя тяхната гледна точка за историята.

БЕЛЕЖКИ

¹ Вж.: *Vansina, J. Oral Tradition as History. London, 1965.*

² Вж. за това работата на *Тодорова, М.* Спомени, биография, автобиография: реконструкция на животоописанието на Васил Левски. – Във: Изследвания в чест на проф. Веселин Трайков, *Studia Balkanica*, 24, С., 2003, 402–412.

³ Пак там, с. 402.

⁴ Оставям въпроса за описанието на миналото ни от чужденци, то заслужава отделна работа.

⁵ Вж. за това: *Баева, И.* Зло. Употребата на Андрешко. – *Култура*, № 12, 21 март 2003, с. 3.

⁶ *Еленков, И., Р. Даскалов.* Защо сме такива? С., 1994.

⁷ *Даскалов, Р.* Как се мисли Българското възраждане. С., 2002.

⁸ Вж. за това: *Wolf, E.* Europe and People without History. Berkley: University of California Press, 3–4.

⁹ Вж. за това: *Тодорова, М.* Цит. съч., с. 405 и цитираната там литература.

¹⁰ Вж. за това: Библиография на българската етнография. С., 2004, както и въпросниците за събиране на теренни етнографски материали: *Вакарелски, Хр.* Въпросник-упътване за събиране на етнографски материали. Ч. 1. Веществена култура. – Изв. на Народния етнографски музей, 10–11, 1931 (приложение: 44 с.); *Духовна и обществена култура.* – Пак там, 12, 1935: 92 с.; *Насоки за събиране на етнографски материали.* С., 1945; *Георгиева, Ив.* Методическо ръководство за събиране на етнографски материали. С., 1982; *Генчев, Ст.* Теренното етнографско изследване. Велико Търново, 1989.

Израз на тази устойчива насока на развитие са: Етнография на България. Т. 1–3. С., 1980–1985 и регионалните проучвания и сборниците, публикувани като резултат от тях: *Добруджа.* С., 1974; *Пирински край.* С., 1980; *Капанци.* С., 1985; *Родопи.* С., 1994; *Странджа.* С., 1996; *Ловешки край.* С., 1999 и др.

¹¹ Моят колега и добър приятел Стайко Трифонов (Вечна му памет!) беше типичен представител на документалните историци, който без детайлно архивно проучване не пишеше. Когато виждаше моите опити да навлизам в описанието на непрестижни слоеве от българското общество и „ежедневни“ явления, той ми задаваше въпроса: „Къде е науката тука?“

¹² *Бродел, Ф.* Средиземно море и средиземноморският свят в епохата на Филип Втори. Т. 1. С., 2004. Вж. също: *Бродел, Ф.* История и обществени науки. Дългосрочният период. – Във: *Историци за историята.* Състав. и ред. *М. Тодорова.* С., 1988, 71–82.

¹³ Вж. за това: *Кайчев, Н.* Македонийо възжелана. С., 2002; *Бонева, Т.* Власт и идентичности на Балканите. – Във: Мир и конфликти в Югоизточна Европа. С., ИФ-94, РИМ – Кюстендил, 2006, 283–303; същото в *anamnesis.info*, / 1

¹⁴ *Бонева, Т.* Цит. съч., 305–312. Вж. и цитираната там литература.

¹⁵ Вж. за това: *Саид, Е.* Ориентализмът. С., 1999; *Тодорова, М.* Балкани, балканизъм. С., 2000; 2. изд. С., 2004.

¹⁶ *Бонева, Т.* Цит. съч., 305–308.

¹⁷ Вж. разнообразните самоназвания на българите мохамедани у: *Райчевски, Ст.* Българите мохамедани. С., 1998; 2. изд. С., 2004. Днес самоназванията на тази общност са повлияни от разпространението на името *помаци* като общо за тях. (*Георгиева, Цв.* Помаци – българи мюсюлмани – Във: Общности и идентичности в България. С., 1998, 286–308). Употребата на термина *роми* като общностно название на циганите се появява в научно изследване у Ил. Томова (Роми. – Във: Общности и идентичности в България. С., 1998, 329–355).

¹⁸ *Бонева, Т.* Етничната култура в локалната общност. – Във: Изследвания в чест на чл.-кор. проф. Страшимир Димитров. *Studia Balkanica*, 23, 761–783; Миналото в локалната общност. – Във: Фолклорът и корените на съвременната култура. Годишни четения по хуманитаристика. Бургас, 2003, 10–17; Социализмът и модернизацията, отразени в житейски разкази. – Българска етнология, XXX, 2004, № 4, 79–96.

¹⁹ Основната идея на възпитанието остава: „Залудо работи, залудо не стой“ (Вж.: *Долинский, Б.* Залудо работи, залудо не стой. – Във: Бесарабските българи за себе си. С., 1996, 56–60). Краен вариант на тази представа се открива в личния разказ на българката от Кортен Е. Пейкова. Тя пише: „Казват, че на онзи свят се збирали род при род, народ при народ. Може макар там ще се сберем пръснатите, обърканите с другите“ (*Пейкова, Е.* Спомени за българския рай. – Във: Бесарабските българи за себе си. С., 1996, 29–55, с. 55).

²⁰ Вж. за това: *Бонева, Т.* Социализмът и модернизацията..., 88–95.

ЗАБРАНАТА НА ВМРО ОТ ДЕВЕТНАДЕСЕТО- МАЙСКИЯ РЕЖИМ ПРЕЗ 1934 Г.

Костадин Иванов

На 19 май 1934 г. в България е извършен държавен преврат от Военния съюз и подкрепящия го Политически кръг „Звено“. След преврата управлението е поето от военно-звенарското правителство начело с Кимон Георгиев, което в идейно отношение е под влияние на тоталитарната фашистка идеология и свързаните с нея стремежи за тотален контрол върху обществено-политическия живот в страната. Едни от първите мерки на новата българска власт са суспендиране на Търновската конституция, разпускане на Народното събрание, забрана на политическите партии и разтуряне на националноосвободителните организации на македонските, тракийските, добруджанските и западнопокрайните българи. Между забранените е и техният най-значим експонент – ВМРО. Деветнадесетомайците извършват и промяна в българската външна политика, насочвайки я към тясно сътрудничество най-вече с Югославия. Деветнадесетомайският режим поставя началото на проникване на силни тоталитарни тенденции в българския политически живот, които сериозно подкопават демократичното развитие на България в бъдеще.

Веднага след преврата деветнадесетомайците предприемат незабавни и енергични действия с цел пълната ликвидация на ВМРО. Първоначално техните усилия са концентрирани най-вече в Пиринска Македония, където се намират спомагателната организация на ВМРО, неговите въоръжени формирования и т.н. Още в първите дни след преврата офицери от VII Рилски пехотен полк започват да извършват подмяна на старите кметове на някои населени места в областта с нови, лоялни на режима¹. Следващата крачка на военните власти е изземването на оръжието и залавянето на дейците на ВМРО в Пиринския край, за което е изготвен подробен план. На 29 май с.г. военни части извършват блокада на гр. Банско и конфискуват големи количества оръжие и боеприпаси². Освен в Пиринско обиски за издирване и отнемане на оръжие се извършват и в Кюстендилска област. Масовата обезоръжителна акция продължава и през следващия месец, юни, като са иззети общо 10 938 пушки, 637 пистолета, 47 картечници, 15 автомата, 7 минохвъргачки, 7767 бомби и 701 388

патрона³. Пак по същото време военните и полицейски власти извършват масови арести на ръководни дейци на ВМРО в Петрички окръг и на четници от околните въоръжени формирования. Въпреки че основната част от тях се предават доброволно, на много места самозабравили се офицери и полицейски агенти извършват редица издевателства. В резултат на ненужното насилие са убити шестима мирни граждани на Петричко, бивши членове на спомагателната организация на ВМРО⁴.

Обезоръжаването и арестите не са единствените средства, които използват деветнадесетомайците за унищожаването на ВМРО. Друго средство, до което те прибегват, са уволненията на членове и привърженици на организацията, като само броят на предложените за уволнение в първите месеци след преврата училищни преподаватели в Пиринска Македония е 109 души⁵. Наред с това, деветнадесетомайското правителство отнема и финансовите ресурси на ВМРО. След предателство са конфискувани 15 792 554 лв. в наличност и 24 999 503 лв. в акции, собственост на организацията⁶. Освен изземването на тези значителни суми деветнадесетомайците одържавяват и Македонската народна банка.

Намерението на новата българска власт да смаже с един удар ВМРО чрез съсредоточаване на действията си изключително в Пиринска Македония не се реализира изцяло. В първите няколко месеца след преврата ръководството на ВМРО продължава да е на свобода и да ръководи в известен смисъл дейността на организацията, в това число и в Пиринския край⁷. Ето защо, за да улесни борбата си срещу ВМРО и за да придаде законова форма на подетата акция, правителството обнародва в „Държавен вестник“ на 4 септември специален нормативен акт, наречен Наредба-закон за безопасността на държавата (НЗБД), чиито членове допълват действащите Наказателен закон и Закон за защита на държавата. НЗБД забранява съществуването на всякакви организации, които „подбуждат към враждебни действия спрямо чужда държава или които за същите цели си служат или искат да си служат с престъпления, насилие, въоръжени или терористични действия“⁸. Наредбата-закон забранява още организационни групи или техни поделения, които подпомагат забранените в чл. 1. организации. По смисъла на този член би трябвало се считат за разтурени и легалните организации на македонските българи като Македонският национален комитет, Македонският младежки съюз, студентската корпорация „Вардар“, Македонският женски съюз и др., макар че правителството вече е предприело действия в такава посока. Нейният чл. 2. предвижда тежки наказания за организаторите и членовете на въоръжени формирования, като съответно създателите им се наказват с 5 от 10 години строг тъмничен затвор и глоба от 50 до 500 000 лв., а членовете им – до 5 години затвор и от 5 до 50 000 лв. глоба⁹. С тази наредба ВМРО окончателно е поставена извън закона. Антивемереовската насоченост на НЗБД не се крие дори от

министър-председателя Кимон Георгиев, който в интервю пред органа на правителството вестник „Нови дни“ посочва, че целта на закона е да се противопостави на „някои нелегални организации, които бяха потъпкали държавния суверенитет“¹⁰. С тези думи премиерът формулира и официалната причина за действията на правителството срещу ВМРО, а именно – да се възстанови българският суверенитет над Пиринския край, който дотогава е използван като спомагателна база на организацията. Такава е и четиринадесета точка от правителствената програма, която, както стана ясно, започва да се прилага в Пиринско незабавно¹¹.

Изричното наблягане на вътрешнополитическия мотив от К. Георгиев цели да подчертае, че той е единственото основание за забраната на ВМРО, което, както ще покаже по-нататъчното изложение, не е съвсем вярно. Въпреки това, тази политическа теза неизменно се тиражира от деветнадесетомайците при всеки удобен случай. През декември 1934 г. финансовият министър П. Тодоров заявява пред репортер на белградския вестник „Време“, че разтурянето на ВМРО е предизвиквано „не по външни, а по чисто вътрешни причини“¹². В интерес на истината трябва да се посочи, че превръщането на Пиринско от ВМРО в „държава в държавата“, беззаконията, вършени от негови членове в областта, икономическата експлоатация на местното население и т.н. предизвикват все по-нарастваща негативна реакция на жителите от региона. До каква степен е достигнало тяхното недоволство, става видно от позитивното като цяло отношение на населението в Пиринския край към мерките на деветнадесетомайците срещу ВМРО¹³. Така че тези отрицателни страни от дейността на ВМРО в Пиринска Македония дават съвсем конкретни основания на неговите критици, между които деветнадесетомайците са най-изявени, да искат ликвидацията на организацията.

Въз основа на НЗБД на 7 септември 1934 г. дирекцията на полицията публикува в „Държавен вестник“ официално съобщение за издирването на следните десет лица: И. Михайлов, Г. Настев, К. Дрангов, С. Наумов, Д. Медаров, А. Аргиров, В. Черноземски, Б. Игнатов, Д. Стефанов и М. Георгиев. Първите двама се издирват заради това, че са членове на ЦК на забранената ВМРО, третият – като запасен член на същия комитет, а останалите – като членове на същата организация. Към тях е отправено предупреждение в срок от 10 дни да се предадат доброволно на органите на полицията или в противен случай по съдебен ред ще бъдат заподозрени в престъпление като членове на забранена от закона организация. Във връзка с това съобщение във в. „Нови дни“ са поместени снимки на издирваните лица, придружени с кратки биографични данни и някои сведения за физическия им вид¹⁴. Малко по-късно, на 25 септември с.г., в „Държавен вестник“ е публикувано ново съобщение за издирването на още трима нелегални членове на ВМРО.

Организираната издирвателна операция завършва с частичен успех. Полицията успява да залови С. Наумов, Д. Медаров, С. Аргиров и Д. Стефанов, а М. Георгиев и Б. Игнатов на 18 септември сами се предават¹⁵. В края на октомври с. г., при опит да преминат българо-турската граница в района на Елховско, са арестувани К. Дрангов и Г. Настев¹⁶. Заловените са предадени на съдебните власти и през следващата 1935 г. срещу тях са организирани няколко зрелищни съдебни процеса. Но усилията да бъде заловен И. Михайлов пропадат. По време на Деветнадесетомайския преврат, а известно време и след това И. Михайлов се намира в София. По-късно, в продължение на три месеца, се укрива на различни места в Северна България¹⁷. В началото на септември с.г. той заедно със съпругата си М. Кърничева се озовава в Бургас. Оттам с помощта на д-р П. Бърдаров и Н. Иванов на 12 септември между селата Факия и Късклисе, Елховско, те преминават българо-турската граница и имигрират в Турция¹⁸.

Междувременно режимът успява да се разправи с Македонския национален комитет, който е разглеждан от управляващите като легално проявление на ВМРО. На 23 август 1934 г. полицията арестува членовете на неговия национален комитет Г. Кондов, К. Георгиев, Х. Зографов, Г. Османков и Н. Коларов, които след извършените срещу тях следствени действия са въдворени на временно местожителство в Лом¹⁹. Заедно с тях там са интернирани и заловените членове на ВМРО Й. Чкатров, В. Василев, А. Пиперевски, П. Мърмев и др. Малко по-късно, на 31 август 1934 г., под диктовката на правителството е избран нов национален комитет от верни негови хора²⁰.

Едновременно с гоненията и арестите във в. „Нови дни“ се разгръща яростна кампания срещу ВМРО. Тя се подклажда и от изявленията на някои министри, които не пестят обидни квалификации срещу членовете на организацията, наричайки ги „политически престъпници“²¹. Прицел на най-тежки обвинения става И. Михайлов, чиято дейност в. „Нови дни“ неизменно определя като „престъпна, а също и като „маниачество и кръвожадност“²². Кампанията набира скорост след откриването на архива на ВМРО. Оттогава до падането на деветнадесетомайците от власт през януари 1935 г. на страниците на вестника, между документите от важно значение, ежедневно намират място и подобрани материали, разкриващи престъпните методи, с които си е служила ВМРО и нейната зловеща роля в Пиринския край. Един от важните резултати от тази пропагандна кампания е наложената в България пълна забрана да се споменава името Македония и националната принадлежност на нейното население.

Кампанията срещу ВМРО във в. „Нови дни“ е последвана и от подобна кампания в югославската преса. През ноември 1934 г. белградските вестници „Политика“, „Време“ и „Правда“ поместват множество статии, разкриващи пикантни подробности за връзки на ВМРО с български

и чуждестранни политици, организации, учени и т.н.²³ В споменатите материали особено внимание е отделено на лансираната от деветнадесетомайските пропагандна теза, че ВМРО подготвя преврат срещу правителството на К. Георгиев, което, разбира се, е много далеч от истината.

Ударът срещу ВМРО предизвиква съчувствието на българската емиграция в Новия свят. Един от гласовете в нейна защита идва от страна на Македонската патриотична организация (МПО) в САЩ и Канада. На 8 юли 1934 г. съборът на организацията в град Лорейн, Охайо, приема два документа, наречени „Протестна телеграма“ и „Протестна резолюция“, които са адресирани съответно до цар Борис III и до правителството на К. Георгиев. В тях МПО изразява възмущението си от „сръбските методи на действие“ на деветнадесетомайците и настоява за незабавно освобождаване на арестуваните и интернирани членове на ВМРО²⁴. Острата реакция на МПО не е изолирано явление и през следващите години тя се превръща в един от най-ожесточените критици на продължената и от царя деветнадесетомайска политика по македонския въпрос. Така след 19 май МПО се превръща в единствения легален изразител на интересите на поробеното българско население във Вардарска и Егейска Македония²⁵. Подобна роля в Западна Европа се опитват да играят македонските студентски дружества, но от втората половина на 30-те години тяхната дейност почти замира²⁶. А в България единствената българска организация, която може да се занимава със забранената тема за Македония, е Македонският научен институт (МНИ). Той единствен е пожален от деветнадесетомайците, които не намират кураж да го забранят. И след 19 май МНИ, обединяващ в себе си едни от най-авторитетните учени в България, а и в Европа, продължава да отстоява на страниците на сп. „Македонски преглед“ историческата истина за българския произход на населението в Македония и за нейното българско минало.

Българските политически партии, макар и също намиращи се под ударите на новия режим, отминават забраната на ВМРО с глухо мълчание. Това тяхно отношение се дължи на факта, че, макар и да нямат единна позиция спрямо промяната на властта в България, сред бившите политически партии преобладават позитивните нагласи спрямо деветнадесетомайците. Така например една част от тях – като Народното социално движение, Демократическият сговор, Обединеният БЗНС, одобряват преврата, а други – Народната партия, БЗНС „Врабча 1“, поне на първо време се отнасят с разбиране към външнополитическите намерения на деветнадесетомайците²⁷. Единствено Национал-libералната партия на Д. Върбенков – Б. Смилов се изказва открито против правителството на К. Георгиев. През август 1934 г. тя разпространява позив, в който квалифицира новата българска власт като „тираническа“, а нейните носители – като „най-безхаберните, най-безличните и най-продажните наемнически елементи

в България“. В позива също така остро се осъждат действията на деветнадесетомайците срещу ВМРО, а нейните издирвани лидери се величат като национални герои²⁸. За националлибералите забраната на организацията не е нищо друго освен абдикация от защитата на българските национални интереси и капитулация пред Югославия.

Предприетите от властта репресивни действия срещу ВМРО не довеждат до ответна негова реакция. По всичко личи, че Деветнадесетомайският преврат представлява изненада за ВМРО, която в значителна степен парализира евентуална съпротива от страна на организацията. Както се оказва, тя не е в състояние да организира дори една протестна демонстрация²⁹.

Няма съмнение обаче, че след преодоляване на първоначалното стъписване такъв отговор е могъл да бъде даден. Ала ръководството на ВМРО категорично се противопоставя на подобна възможност. Евентуален сблъсък между правителството и организацията неизбежно би довел до избухването на кървава братоубийствена война в България. Ето защо това е едно националноотговорно решение на ръководното тяло на ВМРО. Неговото значение се подсилва и от факта, че залавянето и обезоръжаването на членовете на ВМРО в Пиринско е поверено на войници с по няколко месеца служба и с незавършено военно обучение³⁰. Не е трудно да си представим до какви трагични последствия би довел един евентуален сблъсък между добре въоръжените и притежаващи боен опит чети на ВМРО и необучените новобранци от VII Рилски пехотен полк.

Желанието на превратаджийския режим на деветнадесетомайците да ликвидира ВМРО в кратки срокове не се сбъдва. По време на най-интензивните гонения срещу организацията тя успява да извърши най-крупния си атентат от цялата серия атентати през последните години. Става дума за покушението, извършено от В. Черноземски над югославския крал Александър в Марсилия на 9 октомври 1934 г.

Убийството на югославския владетел е предшествано от продължителна подготовка. Още през 1931 г. И. Михайлов и водачът на хърватските усташи А. Павелич вземат решение за убийството на югославския крал³¹. Между тях е постигнато съгласие непосредствените извършители да са хървати, а ВМРО да осигури добре подготвен инструктор, който да ги обучи. За такъв е определен В. Черноземски, който през юли 1932 г. е изпратен при усташите³². Следващите две години той прекарва в Италия и в лагера „Янка Пуста“ в Унгария, където подготвя хърватските терористи.

В началото на октомври 1934 г. крал Александър се отправя на официално посещение във Франция. То започва от Марсилия, където на 9 октомври с.г. акостира кралският боен кораб „Дубровник“. От пристанището с автомобил кралят, придружен от френския външен министър

Л. Барту, се отправя към центъра на града, където му е устроено тържествено посрещане. Сред многобройната тълпа, която го очаква, са В. Черноземски и трима хървати, които трябва да убият краля. В решителния момент обаче те се отказват, поради което атентатът е извършен от Черноземски. Притежаващ завидна смелост и самообладание, той се приближава до бавнодвижещия се автомобил и изстрелва няколко куршума в тялото на краля. Александър е убит намясто, а в настъпилата невероятна суматоха В. Черноземски е тежко ранен и по-късно умира в болницата в града.

Убийството на югославския крал се превръща във водеща световна новина. След първоначалните емоционално обогрени коментари, квалифициращи Марсилския атентат като отвратително престъпление, трагедия и т.н., западноевропейската преса помества редица статии, които до голяма степен дават нужното обяснение на случилото се в Марсилия. В материал от 14 октомври 1934 г. английският вестник „Обзървър“ посочва, че атентатът срещу крал Александър е пряка последица от суровия диктаторски режим, въведен от него в Югославия през 1929 г.³³ В статията се изтъква още, че диктатурата на югославския монарх се опирала единствено на „грубата сила“ и на отричането на всякакви свободи в неговата страна. До аналогичен извод стига и френският вестник „Йовр“. В негов материал от 17 октомври с.г. се посочва, че политическите резултати от 5-годишната кралска диктатура са били злополучни. Според вестника тя засилва националните противоречия и води до вътрешно отслабване на Югославия. Още по-задълбочен анализ за причините, довели до атентата срещу краля, прави френският журналист Л. Надо. В своя публикация във в. „Пти Марсей“ от 17 октомври с.г. той обръща внимание на един факт, който често съзнателно или не е пренебрегван от западноевропейските политици, учени, журналисти и т.н. В резултат на собствените си наблюдения Надо изтъква, че до 1912 г. населението във Вардарска Македония се самоопределяло за българско. След завладяването на областта от сръбската армия тези хора с ясно изразено българско национално съзнание, както посочва френският журналист, „бяха ненадейно преименувани на сърби“³⁴. Л. Надо посочва още, че налагането на тази чужда идентичност на българското население във Вардарска Македония е съпроводено с извършването на жестоки репресии, арести, убийства и т.н. от сръбските власти. За него в това се корени причината за постоянното напрежение в Македония, което е и първоизточникът за убийството на югославския крал.

До подобни констатации достигат и други западни печатни издания като австрийския вестник „Щаатсфер“, в. „Независима хърватска държава“, в. „Хърватски лист“, американският „Ню Йорк Пост“, италианският „Пополо д'Италия“ и много други³⁵. Публикациите в западноевро-

пейската преса са важен щрих към изясняване на истинските причини за смъртта на югославския владетел. Те са също и убедително доказателство, че нерешеният македонски въпрос е навлязъл в своята най-болезнена фаза на развитие.

Убийството на крал Александър е последното крупно дело на ВМРО. След Марсилския атентат организацията постепенно свежда до минимум своите прояви. Но тя продължава да съществува и през следващите години, и да бъде един от факторите в подетата във Вардарска Македония след 19 май 1934 г. легална националноосвободителна борба.

Така отива в историята цяла епоха от въоръжената националноосвободителна борба на българите в Македония. Равносметката от подетата след края на Първата световна война въоръжена съпротива срещу сръбските и гръцките окупационни режими в Македония е повече от впечатляваща. Част от нея се съдържа в един обобщаващ югославски доклад, изготвен през декември 1934 г. Според него за периода 1919–1934 г. четите на ВМРО само във Вардарска Македония са провели 467 въоръжени нападения, терористични актове и др., при които са били убити четирима югославски офицери, 277 жандарми, 185 чиновници, 253 високопоставени служители на режима и т.н.³⁶ В същото време организацията е претърпяла следните загуби във физическа сила: двама убити войводи и 70 четници. Тези югославски данни за броя на жертвите в кървавия сблъсък между българи и сърби в Македония чувствително се разминават с данните на ВМРО. Според тях за периода октомври 1924 г. – декември 1933 г. организацията е загубила в убити 341 души, докато сърбите са дали 1710 жертви³⁷. Едва ли обаче може да се установи точният брой на жертвите на двете страни, още повече че конфликтът между ВМРО и сръбските военни, полицейски, контрачетнически и т.н. формирания протича в една среда, белязана с постоянно кърваво насилие.

В доклада се посочва още, че за същия период югославските власти са изразходвали огромни суми за осигуряване на вътрешната сигурност на Югославия, и по-специално във Вардарска Македония. Конкретните цифри по отделните направления са следните:

- за военностратегическо строителство по цялата българо-югославска граница – 162 481 000 динара;
- за заплати на 1200 жандарми, охраняващи жп мрежата във Вардарска Македония – 172 800 000 динара;
- за заплати на 2000 жандарми, осигуряващи вътрешния ред във Вардарска Македония и част от Моравско – 288 000 000 динара;
- за разузнавателни и агентурни дейности – 110 708 000 динара;
- за обезщетение на семейства на убити или пленени от ВМРО техни членове – 50 000 000 динара;
- за охрана на жп линиите Цариброд – Ниш и Ниш – Княжевац –

Зайчар – 18 000 000 динара;

– за заплати на гранични войски по българо-югославската граница – 462 176 931 динара.

Общата сума от тези разходи възлиза на 1 264 165 931 динара³⁸. Вероятно нейният размер е неколkokратно по-голям, тъй като в нея не са включени например разходите по заплащане на създадените през 1923 г. контрачети и други бандитски формирования, чиято единствена задача е да тероризират българите във Вардарска Македония. В тази сума не са напълно отчетени и разходите, свързани с финансовата издръжка на жандармерийските единици във Вардарска Македония, чийто брой на моменти достига 12 000 души, а не само 3200 души. В посочения доклад не се споменава нищо за изразходваните финансови средства за цялата армия от „учени“, учители, чиновници и свещеници, които като служители с национална мисия получават много по-високи заплати, отколкото техните колеги в останалите части на Югославия. Донякъде общият обем на тези разходи е компенсиран от използването при строежа на пограничните укрепления на безплатния робски труд на пограничното българско население в Югославия³⁹.

Ала посочената в доклада цифра, макар и не съвсем точна, ни води към някои важни изводи. Преди всичко тези данни напълно изобличават сръбските твърдения, че през 1912 г. Сърбия е „освободила“ Вардарска Македония. Те са най-красноречивото доказателство за циничното ограбване на България чрез откъсването на населените с българи нейни югозападни краища и свеждат сръбската завоевателна политика до обикновено мародерство. От друга страна, информацията в този доклад е убедително свидетелство за мащабите на въоръжените акции на ВМРО срещу Югославия в защита на българщината във Вардарска Македония. Тя също е ярко свидетелство за върховното усилие на македонския българин за национална свобода. Поради различни съображения тази борба не е подпомогната пълноценно от българската държава дори и чрез възможностите, които ѝ предоставят клаузите в мирните договори за спазване правата на националните малцинства. След 19 май 1934 г. обаче България окончателно се дезинтересира от македонския въпрос, а и в известен смисъл се противопоставя на националноосвободителните стремления на българите във Вардарска Македония. Но както се вижда, в името на сближението с Югославия, деветнадесетомайците не само ликвидират нейния най-голям противник, но и свалят от плещите си в бъдеще едно тежко финансово бреме.

Въз основа на данните в посочения доклад възниква логичният въпрос: защо след като ВМРО е най-голямата пречка за провеждане на сръбската денационализаторска политика във Вардарска Македония се стигна до нейната забрана? Отговорът едва ли се съдържа само в профашистки-

те и прототалитарни увлечения на деветнадесетомайците. Наред с всичко останало, както стана ясно, те извършват и промяна във външнополитическия курс на България, ориентирайки я към тясно сближение с Франция и особено с Югославия. За осъществяването на външнополитическите намерения на деветнадесетомайците съществуването на ВМРО обаче се явява солидна бариера, защото практически единственото югославско условие за подобряване на отношенията между България и Югославия е ликвидирането на организацията. Неслучайно едва след забраната на ВМРО българо-югославското сближение получава мощен тласък, като в това отношение особено показателно е посещението на крал Александър в България, осъществено още в края на септември 1934 г. Проектираното от деветнадесетомайците и започнало да се реализира приоритетно външнополитическо обвързване на България с Югославия страда обаче от един много сериозен порок – липсата на равнопоставеност и взаимна изгода в отношенията между двете страни. В този смисъл недоумение буди фактът, че забраната на ВМРО не е съпътствана с поемането на насрещни задължения от страна на Белград, а и на Атина. Към тях не са отправени никакви искания поне за известно смекчаване на режима във Вардарска и Егейска Македония⁴⁰. Ето защо от политическа гледна точка забрана на ВМРО има характер на политически жест, носещ политически и финансови дивиденди най-вече за Югославия.

Изграденият и прилаган от деветнадесетомайците модел на външнополитическо сътрудничество с Югославия, който не се основава на непременните взаимноизгодни отношения между двете държани, се следва и от авторитарния режим на цар Борис. Понякога обаче се стига до изключително недостойни и срамни прояви от българска страна. Много добра илюстрация на този тип политика по отношение на Югославия е случаят със стигналия през юли 1935 г. до югославското Външно министерство слух, че К. Дрангов и Й. Чкатров са преместени от затвора в „удобен болничен апартамент“, откъдето направлявали дейността на ВМРО. Тази информация е отречена от българското Министерство на външните работи, но в отговора си то посочва, че българското правителство не е престанало да взема мерки срещу организацията. За доказателство са приведени неотдавнашните арести на „таква влиятелни и уважавани в македонските среди хора като инж. К. Станишев и Н. Коларов“. Но това, което е напълно недопустимо за една себеуважаваща се държава, е инструкция, дадена от главния секретар на МВНРИ – д-р Николаев, до българския пълномощен министър в Белград Д. Казасов да декларира пред компетентните югославски власти, че „по отношение на някои от задържаните македонски деятели съдебните власти не са успели досега да формулират сериозни обвинения“, но че те продължават „да ги лишават от свобода“⁴¹.

Наред с това деветнадесетомайците прекъсват следваната дотогава от българската външна политика линия по въпроса за забраната на ВМРО. Действително още през декември 1933 г. цар Борис и крал Александър се договарят за ликвидирането на организацията⁴², но това да стане постепенно. Не е ясно как ще се реализира тази договореност, а и царят, и правителството на Мушанов не правят нищо в тази посока. Като че ли подобна формулировка съдържа в себе си възможност за провеждане на преговори между България и Югославия по този въпрос, още повече че намерението да се искат териториални или други компенсации срещу забраната на ВМРО не е съвсем чуждо на управляващия тогава политически екип у нас. След 19 май 1934 г. тази възможност, с която поне частично да се защити българския национален интерес, е вече напълно проиграна.

Разглеждайки причините за забраната на ВМРО, е необходимо да се обърне внимание и на едно друго мнение, битуващо в българската историография. Според Л. Петров тя е пряка последица от подписания на 9 февруари 1934 г. между Югославия, Турция, Гърция и Румъния Балкански пакт, и по-специално – от неговия таен протокол⁴³. Член първи от него предвижда балканското съглашение да поиска от българските власти да разпуснат въоръжените формирования на поробените българи и при български отказ да се задействат разпоредбите на Лондонската конвенция от юли 1933 г. Те дават право на заинтересованите страни, в случая – Балканският пакт, след изтичане на поставения на България 48-часов срок да пристъпят към окупиране на цялата или част от нейната територия. За да се предотврати тази опасност, се стига, според Петров, до забраната на националноосвободителните организации, която той разглежда като опит да се „запази държавния суверенитет“⁴⁴. Пропуснат е обаче фактът, че подписването на Балканското съглашение предизвиква силно недоволство в Гърция⁴⁵. Гръцката опозиция обвинява правителството, че със сключването на пакта е изложило страната на опасност от конфликт с Италия. Споровете в Гърция „за“ или „против“ пакта продължават дълго време и едва през 1936 г. тя дава принципно съгласие за участие във военен конфликт на Балканите, при условие че в него не е въвлечена друга небалканска държава⁴⁶. От друга страна, острата политическа конфронтация в Гърция предизвиква силно недоволство в Югославия, защото я лишава от съюзник в един евентуален югославско-италиански военен сблъсък⁴⁷. Всичко подсказва, че през пролетта на 1934 г. балканските съюзници са по-скоро разединени, отколкото обединени. Към това трябва да се прибави и обстоятелството, че основното предназначение на съглашението е да гарантира териториалното статукво на Балканите, а не да участва във военни авантюри с неясен край. Освен това учредяването на Балканския пакт не е прието с особено въодушевление от големите за-

падноевропейски държави, диктуващи развитието на европейската политика по това време. Франция и Великобритания формално одобряват съглашението между четирите балкански държави, но не крият неудовлетворението си от изключването на България от него⁴⁸. Германия го разглежда като част от френската система от договори, докато Италия открито му се противопоставя⁴⁹. Още през март 1934 г. по нейна инициатива са сключени т.нар. Римски протоколи между Италия, Унгария и Австрия, които са италианският отговор на пакта и довеждат до застрашително обкръжаване на Югославия⁵⁰. А и маневрената българска политика успява сериозно да разколебае един от участниците в пакта – Югославия⁵¹. Декларациите на правителството на Мушанов за засилване на българо-югославското сближение и най-вече даденото, макар и доста неконкретно, обещание за постепенно ликвидиране на ВМРО поставят в известна зависимост югославската позиция от българското неодобрение на сключеното съглашение. Единствено Съветският съюз безрезервно одобрява и подкрепя пакта⁵². Така че към момента на извършването на Деветнадесетомайския преврат Балканският пакт не крие непосредствена опасност за България. Впрочем до същия извод стига и тогавашният български пълномощен министър в Белград Г. Кьосеиванов, който в доклада си от 17 април 1934 г. до МВнРИ го определя като неспособно творение на балканската дипломация⁵³.

Обобщавайки цялата изнесена информация, се самоналага изводът, че забраната на ВМРО е резултат както от вътрешни, така и от външно-политически причини, като все пак от решаващо значение са вторите. И това произтича не само от неблагоприятното външнополитическо положение на България по това време, но и от някои допълнителни факти. Налице са сериозни съмнения за нерегламентирани политически и финансови контакти на някои деветнадесетомайци и особено на някои звенари като д-р П. Пенчев с представители на югославските специални служби⁵⁴. Подозрения от такъв характер тегнат и върху привържениците на убития през 1928 г. член на ЦК на ВМРО А. Протогеров, които също активно се включват в разгрома на организацията⁵⁵. Пак в този контекст съществуват данни, че меродавните политически фактори в Югославия са разполагали с предварителна информация за подготовката на военнo-звeнaрският преврат, далеч преди неговото извършване⁵⁶. Всички тези съмнения се подсилват и от възторжената подкрепа, която новият режим в България получава от различни югославски политически и обществени среди – нещо невиждано за други български управления преди това⁵⁷.

В крайна сметка от каквито и мотиви да са се ръководили деветнадесетомайците, със забраната на ВМРО те нанасят силен удар върху националноосвободителната борба на българите във Вардарска и Егейска Македония. Но от друга страна, този акт на деветнадесетомайската власт

създава условия за по-спокоен и нормален живот на населението в Пиринска Македония. Въпреки всички положени усилия обаче, деветнадесетомайците не успяват да унищожат напълно ВМРО. С отнемането на възможностите за продължаването на въоръжената съпротива в поробена Македония и с частичното обезсилване на организацията в България се изчерпва постигнато от тях. Под една или друга форма ВМРО продължава да съществува в България (през ноември 1934 г. членовете му наброяват около 1700 души⁵⁸), а нейните идеи за решаването на македонския въпрос все така властно да господстват в националноосвободителната борба, която македонските българи продължават и след забраната на организацията.

БЕЛЕЖКИ

¹ *Гребенаров, А.* Поверителни документи за мерките на деветнадесетомайците срещу ВМРО. – Македонски преглед, 2004, № 2, с. 128.

² Пак там, 136–139.

³ Македония. История и политическа съдба. Т. 2. С., 1998, с. 206.

⁴ *Тюлеков, Д.* Обречено родолюбие. Благоевград, 2002, с. 235.

⁵ *Мичев, Д.* Национално-освободителното движение на македонските българи (19.05.1934–1941 г.). – Македонски преглед, 1996, № 2, с. 34.

⁶ Пак там, 33–34.

⁷ *Гребенаров, А.* Цит. съч., 144–146.

⁸ Държавен вестник, № 126, 4 септ. 1934.

⁹ Пак там.

¹⁰ Нови дни, № 9, 3 септ. 1934.

¹¹ Очерци по българска история 1878–1948. С., 1992, с. 50.

¹² Преглед на чуждия печат, № 283, 17 дек. 1934.

¹³ *Гребенаров, А.* Цит. съч., 136–137.

¹⁴ Нови дни“, № 22, 19 септ. 1934.

¹⁵ Пак там, № 55, 25 окт. 1934.

¹⁶ Пак там.

¹⁷ *Михайлов, И.* Спомени. Т. 4. С., 1998, с. 496; Нови дни, № 19, 15 окт. 1934.

¹⁸ Нови дни“, № 55, 25 окт. 1934.

¹⁸ Пак там, № 10, 5 септ. 1934.

²⁰ Пак там, № 20, 16 септ. 1934.

²¹ Пак там, № 116, 10 окт. 1935.

²² Пак там.

²³ ЦДА, ф. 176к, оп. 6, а.е. 2621, л. 22, 24, 25, 26, 28, 29.

²⁴ *Митев, Т.* Българската емиграция в Америка и борбите за освобождение на Македония (1919–1945). С., 1993, 242–243.

²⁵ Пак там, с. 285.

²⁶ *Гоцев, Д.* Младежките национално-освободителни организации на македонските българи. С., 1988, 147–148.

²⁷ *Георгиев, В.* Буржоазните и дребнобуржоазните партии в България (1934–1939). С., 1971, с. 104, 118, 119.

²⁸ Цит. по: *Георгиев, В.* Цит. съч., с. 93.

²⁹ *Билярски, Ц.* За пребиваването на Иван Михайлов в Турция (1934–1938). – Известия на държавните архиви, 70, 1998, с. 109.

³⁰ *Гребенаров, А.* Цит. съч., с. 143.

³¹ Македония. История и... Т. 2, с. 206.

³² *Марков, Г.* Камбаните бият сами. С., 1994, с. 108.

³³ Преглед на чуждия печат, № 235, 19 окт. 1934.

³⁴ Пак там, № 237, 22 окт. 1934.

³⁵ *Стаменов, М.* Атенатът в Марсилия. С., 1993, 27–30.

³⁶ ЦДА, КМФ 23М/960/19.

³⁷ Македония-История и... Т. 2, 203–204.

³⁸ ЦДА, КМФ 23М/960/19.

³⁹ *Пози, А.* Войната се връща. С., 1992, 69–71, 85.

⁴⁰ *Митев, Т.* Цит. съч., с. 285; *Добринов, Д.* ВМРО (Обединена). С., 1993, с. 215.

⁴¹ ЦДА, ф. 176к, оп. 6, а.е. 2621, л. 13–14.

⁴² *Спасов, Л.* България, Великите сили и балканските държави (1933–1939), с. 26, 28.

⁴³ *Петров, Л.* Проблеми на военната политика на България (1934–1939). С., 1990, с. 34.

⁴⁴ Пак там, 35–36.

⁴⁵ *Манчев, К.* История на балканските народи (1918–1945). С., 2004, с. 234.

⁴⁶ *Петров, Л.* Цит. съч., с. 42.

⁴⁷ *Манчев, К.* Цит. съч., с. 235.

⁴⁸ *Лалков, М.* Югославия. С., 2000, с. 106.

⁴⁹ *Винавер, В.* Став КПЈ према Балканском споразуму (из 1934). – Историјски часопис (Београд), кн. XXIX–XXX, 1983, с. 558.

⁵⁰ *Лалков, М.* Цит. съч., с. 107.

⁵¹ *Спасов, Л.* Цит. съч., с. 32.

⁵² История Югославии. М., 1963, с. 138.

⁵³ ЦДА, ф. 176к, оп. 6, а.е. 2530, л. 16.

⁵⁴ ЦДА, КМФ 23М/965/4, л. 283, 278, 294–295. (В едни свои писмени бележки от 15 ноември 1949 г., предоставени на македонските полицейски служби, известният ренегат и сръбски агент Сл. Иванов дава интересна информация за връзки между някои звенари като д-р П. Пенчев с представителя на югославското разузнаване Т. Динич. Той имал за задача съвместно със звенари, протоговористи, земеделци и др. да вербува хора сред българската емиграция в Югославия и Западна Европа, които след завръщането си в България да работят за българо-югославското сближение, а също и против ВМРО. За постигането на тази цел югославската страна се задължавала да осигури необходимите финансови средства. Сл. Иванов не разкрива откога датират контактите между звенарите и югославските специални служби, но през 1933 г. те са били вече налице. Той е категоричен още, че както отделни звенари, така и целият ПК „Звено“ са били в непрекъснат контакт с Т. Динич до самото извършване на преврата в България.

В същия документ Сл. Иванов привежда редица данни за връзки между привър-

женици на убития член на ЦК на ВМРО А. Протогеров със споменатия Т. Динич. Според него контактът между тях е установен от бившия български консул в Тирана през 1921–1923 г. и също поставил се в услуга на сръбското разузнаване Л. Поповски. Сл. Иванов не е в състояние да посочи откога са тези контакти, но от думите му става ясно, че в началото на 30-те години те са доста интензивни и имат регулярен характер. Той посочва още, че протогеровистите имали редовна връзка с югославската легация в София, откъдето получавали финансова помощ за дейността си. Сл. Иванов дори описва една среща между Т. Динич и протогеровистите П. Шанданов и М. Шкартов във Виена през есента на 1932 г., на която те получават 20 000 франка за борба срещу ВМРО.

Данни за връзки на протогеровистите със сръбските служби за сигурност привежда и македонският историк Ив. Катарджиев. Сведенията му се отнасят за две срещи между протогеровиста П. Шанданов с представители на сръбското военно разузнаване, проведени на 19 и 20 август 1934 г. в хърватските градове Сушак и Загреб. На тях Шанданов се оплаква, че през последните шест месеца неговата група е получила само на два пъга по сто хиляди лева. След водените разговори се взема решението контактите между протогеровистите и Югославия да продължат и в бъдеще. *Катарджиев, И.* Време за зреење. Т. 1. 1999, с. 294.

⁵⁵ Пак там, л. 290, 292–293.

⁵⁶ ЦДА, ф. 176к, оп. 6, а.е. 2621, л. 60. (В разговор с българския пълномощен министър във Варшава Петър Траянов на 31 октомври 1938 г., бившият ръководител на югославската легация в София А. Вукчевич споделя, че е знаел предварително за Деветнадесетомайския преврат.)

⁵⁷ ЦДА, ф. 176к, оп. 6, а.е. 2530, л. 27.

⁵⁸ *Мичев, Д.* Цит. съч., с. 37.

БЪЛГАРО-ЮГОСЛАВСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ В ПЪРВИТЕ СЛЕДВОЕННИ ГОДИНИ (1944–1956)

Красимир Йорданов

След 9 септември 1944 г. България се намира в деликатна ситуация, в която не може да води самостоятелна външна политика. Българо-югославските отношения не са изолиран процес, а в годините 1944–1948 са резултат от взаимодействията вътре в триъгълника Сталин – Тито – Димитров.

В средата на 1944 г. авторитетът на югославския лидер Тито е безспорен. На 2 август 1944 г. с неговата благословия е създадена Народна република Македония (НРМ) като член на Югославската федерация. От Белград и Скопие настояват и Пиринска Македония да се включи към НРМ. Опитите незабавно да се откъсне Пиринският край продължават до ноември, когато югославската страна започва да лансира идеята за създаване на Южнославянска федерация, обединяваща „Югославия и България в единна федеративна държава“¹.

В началото на 1945 г. вече се вижда краят на войната и България има нужда от подкрепата на страни, които да лобират за нея на мирните преговори. Тези държави са СССР и важната за него Югославия. Българските управляващи виждат във федерацията възможност да се наредят сред печелившите. По това време изглежда, че ябълката на раздора в предишни години – Македония, сега ще се превърне в свързващото звено на федерацията. През първите месеци на 1945 г. между Югославската комунистическа партия (ЮКП) и ОФ се разменят няколко проекта за федерация². Белград предлага България да се включи в Югославия със статут на седма югославска република (принципът 6:1). От София не желаят поглъщане и затова българските проекти предвиждат обединение между Югославия и България на равноправна основа (принципът 1:1)³. И Тито, и Сталин, и Димитров искат федерация, но на различен принцип. Тито предлага първо Пиринска Македония да се присъедини към НРМ, а след това да се създаде федерацията, като е възможно югославската страна да върне Западните покрайнини на България. Разбира се, предлаганата замяна не е равностойна. Според българската страна първо трябва да се изгради федерацията и след това едновременно да стане присъединяването на

Пиринския край към НРМ и връщането на Западните покрайнини на България⁴. Според Коминтерна съществуването на „македонска нация“ е безспорно. От своя страна БРП (к) не оспорва тезата за „македонската нация“ и дори е готова да работи за утвърждаването на „македонско национално съзнание“ сред българското население в Пиринския край. Сталин е в ролята на арбитър и се стреми по-бързо да се направи федерация, за да се изпревари реакцията на западните съюзници. Англия и САЩ обаче отправят протести към Кремъл с мотива, че България още няма подписан мирен договор и поради това не може да влиза в международни правни взаимоотношения. Това кара Сталин да нареди изграждането на федерация да стане постепенно и без да се бърза.

В края на 1945 и началото на 1946 г. Югославия упражнява силен натиск върху България да признае населението в Пиринска Македония за част от „македонската нация“, като му даде културно-национална автономия. Тези искания вървят паралелно с преговорите за Южнославянска федерация. През май 1946 г. главният редактор на вестник „Работническо дело“ Владимир Поптомов разработва доклад във връзка с искането на Белград. Като авторитетна личност, член на Политбюро на Централния комитет на комунистическата партия, Поптомов предупреждава, че пропагандата на Югославия е нещо изкуствено, спуснато отгоре и населението в Пиринския край не я приема. Според него югославската политика по македонския въпрос е с антибългарска насоченост, а целта е откъсване на Пиринска Македония, независимо от развитието на преговорите за федерация⁵. Когато Георги Димитров се запознава с доклада, не променя партийната линия за обединение на Пиринска Македония с НРМ, макар и като стъпка към създаване на Южнославянска федерация.

През месец юни 1946 г. в Москва се провежда среща на български и югославски дипломати със съветска делегация. Сталин използва случая да похвали Югославия, че е изпреварила България, като е дала автономия на Македония. Той порицава БРП (к), че се страхува да даде автономия на Пиринска Македония. Според него трябва да се следва линията: „културна автономия“, работа „по развитието на македонско национално съзнание“ и при подходяща международна атмосфера, т.е. невъзпротивяване от страна на Англия и САЩ, да се осъществи присъединяването⁶. В София безспорният лидер на българските комунисти Г. Димитров свиква X пленум на ЦК на БРП (к). Датата е 10 август 1946 г. и по това време в Париж заседава Мирната конференция. Положението на България е сложно и тя може да разчита основно на СССР и Югославия. На пленума в София присъстват четирима представители на югославската легация. Те лично изслушват речта на Г. Димитров по македонския въпрос. Според него „македонският народ“ има право да се обедини на базата на НРМ, подготовката за предстоящото сливане ще стане по линията на култур-

ната автономия, която ще осигури развитието на „македонско национално съзнание“. Тези думи на Димитров следват „поръченията“ на Сталин. Нататък обаче той се опитва да защити и българската позиция – обединение на двете Македонии – Пиринска и Вардарска, но само в рамките на Южнославянска федерация. Димитров дори предвижда населението да има правото само да се самоопредели⁷. Основните идеи от доклада намират място в резолюцията на пленума на ЦК на БРП (к), прочетена от Вълко Червенков. За първи път пленум на ЦК гласува по македонския въпрос. Две години по-късно, на XVI пленум на ЦК, Трайчо Костов ще заяви, че тази резолюция съдържа „редица неясноти и непълноти“. Ето какво представлява самата резолюция:

1 т. Македонците са националност и следователно обединението им предстои в НРМ в рамките на ФНРЮ.

2 т. За обединение ще действат първо македонците, второ ОФ в България и ФНРЮ.

3 т. ОФ ще съдейства за популяризиране на „македонския език“, литература и история на „македонския народ“. Македонците от Пиринския край да имат в изборите свои македонски кандидати, а във ВНС – своя парламентарна група. Вестник „Пиринско дело“ да придобие „македонски характер“. Всички да водят решителна борба против „михайловистите“ (ВМРО) и великобългарския шовинизъм.

6 т. предвижда след присъединяването да няма граница между НРМ и България. И накрая БРП (к) задължава всички членове на партията да следват и провеждат тази партийна линия без възражения⁸.

Приетият документ не се публикува и остава неизвестен за обществото. Той изключва принципа на свободно самоопределение на населението в Пиринския край, като това е част от цената, платена за съветската и югославската подкрепа на Парижката мирна конференция⁹.

Още преди X пленум Политбюро и Държавна сигурност предприемат масови арести на бивши дейци на ВМРО. Задържани са 150 души от организацията, които са обвинени във „великобългарски шовинизъм“, „врагове на ОФ България и Югославия“. Правителството използва тези арести, за да се похвали пред Белград. Голям брой от задържаните са убити при следствието, други са изпратени в лагер, а 22 са изправени пред съда. Шумно разискването в пресата „дело срещу ВМРО“ се гледа на 17 август 1946 г. Произнесени са две смъртни присъди, две – доживотен затвор, а останалите – от 5 до 15 години лишаване от свобода.

Процесът нанася тежък удар върху привържениците на ВМРО, но той е само една стъпка от изпълнението на решенията, взети на X пленум. В следващите месеци БРП (к) провежда антибългарска политика в Пиринска Македония. Органите на партията по места задействат всички партийни и административни механизми, за да изпълнят задачата – внедряване на

„македонско“ национално съзнание сред населението и подготовката му за присъединяване към Вардарска Македония. Все по често ОФ пропагандата използва и дори заменя думата български с македонски без значение дали се отнася за театри, ансамбли, история или култура. От Скопие се чуват възгласи на задоволство: „Идеите на Гоце ще станат реалност благодарение на Тито и Димитров, скорошно е обединението на целокупния македонски народ“¹⁰. Редица културни делегации сноват между Скопие и Благоевград. Проведени са изложба на „македонската книга“, гостуване на „македонски държавен хор“, „македонска песен“, „македонско кино“ и ред други събития за период само от два месеца. Дълбоко заключени в архива на Димитров остават докладите, описващи антибългарската пропаганда във Вардарска Македония. Те съдържат данни за преследването на хората, споменали, че са българи; за побоите над учениците, които отказват да изучават „македонски език“.

В духа на X пленум в Пиринско започва разпространение на редица скопски вестници. Скоро обаче от областните комитети на ОФ се оплакват, че местните не ги купуват, защото не разбират добре езика, а и се интересуват повече какво става в София. На учителите се възлага задачата да пропагандират „македонско самосъзнание“, затова в Учителския институт в Банско започва изнасянето на лекции по „македонски език“ и „македонска история“. Въпреки тези усилия, младежта не възприема новите идеи така, както се очаква.

През септември 1946 г. от Скопие отправят искане до българското правителство да се пренесат костите на Гоце Делчев в столицата на НРМ. Искането е прието и изпълнено. Според организаторите това е ритуално свързване и път към обединението¹¹.

С най-голяма активност по македонския въпрос, проявена сред столичния политически елит, се отличават Вълко Червенков и Георги Чанков. От тях често се чуват забележки да се работи „по-активно“ за македонизиране на населението. Интересно е обвинението на Червенков към Областния комитет (ОК) в Горна Джумая, че никой не говори на „македонски език“. Само за няколко месеца решенията на X пленум довеждат до парадоксалната ситуация управляващите в София да се опитват да денационализират част от собственото си население. Този опит не е доведен докрай, не само защото международната ситуация се променя, но и защото населението в Пиринския край не възприема изкуственото налагане на чуждо национално самосъзнание. Дори в самата комунистическа партия редица членове заявяват: „Какви македонци сме, македонците и от Вардарска Македония са българи!“¹².

По нареждане на Министерски съвет, на 31 декември 1946 г. Главната дирекция по статистика трябва да извърши преброяване на населението в България. Особено внимание се обръща на Пиринския край. В късната

есен на 1946 г. тече трескава подготовка. На заседание на ОК на БРП (к), проведено на 21 декември са взети следните решения:

– населението в Пиринския край да се пише по националност „македонци“;

– указанията за целта ще дават преброителите и цялата партийна организация;

– ако сред преброителите има „вражески елементи“, те моментално ще бъдат изхвърлени.

По предварителни очаквания около 70% от населението в Пиринско трябва да е „македонско“. ОК на ОФ отправя обръщение към гражданите, в което се съобщава, че за първи път, наред с другите народности, и „македонците могат да се пишат македонци“. Отправени са призови за „разрешаване на македонския въпрос в интерес на братската дружба между НРБ и ФНРЮ“. ОК на ОФ обаче не е единен. Представителите на БЗНС и БРСДП отказват да подпишат обръщението¹³.

Всички телеграми, изпратени на 27 декември от околийския управител до кметовете в Пиринския край, гласят едно и също. В графата „народност“ да се попълва „македонец“. По време на преброяването комисията регистрира редица „нередности“ от типа – преброители, забравили да напомнят да се попълни „македонец“, които впоследствие са заклеямени като фашисти¹⁴. В Петричко пък се забелязва престараване – вместо 70%, населението излиза 90% македонско. Резултатите за целия Пирински край към 31 декември 1946 г. са следните: от 252 575 жители 160 641, или 63%, са записани като „македонци“; 54 425, или 21,5% – като българи; 28 924, т.е. 11,5% – „помаци“. Интересно е, че 131 954 от записаните като „македонци“ отбелязват в графата „майчин език“ български и само 28 610 – македонски¹⁵.

След проведеното преброяване опозицията в София използва своите печатни органи, за да изрази възмущение от упражненото насилие над населението. Опозиционните вестници дават редица примери за потъпкването на основни човешки права.

На 6 януари 1947 г. ЦК на БРП (к) отчита като незадоволителна своята работа по внедряване на „македонско“ национално съзнание сред населението. В. Червенков заявява, че единствено резултатите от преброяването са добри, но „даже и 10% македонци да имаше този край принадлежи на присъединяване“¹⁶. В началото на 1947 г., окуражени от резултатите от преброяването, от ЮКП настояват пред БРП (к) македонският научен институт да се закрие, защото е разсадник на „див шовинизъм“. Така по настояване на Белград само за шест месеца БКП разформирова всички организации на македонската емиграция в България. На тяхно място са създадени македонски културно-просветни дружества като организации на „македонското национално малцинство“, обслужващи политиката на Скопие¹⁷.

На 10 февруари 1947 г. в Париж България подписва мирния договор, с който излиза от Втората световна война. От този момент до лятото на същата година Г. Димитров и Тито кореспондират често по въпроса за подписване на договор за приятелство и взаимопомощ. Димитров осведомява Сталин за действията на двете страни, но той не е съгласен такъв договор да се подписва преди ратификацията на мирния договор. Въпреки препоръките, на 26 юли българска правителствена делегация заминава за Белград.

Официалните българо-югославски преговори се провеждат от 30 юли до 1 август 1947 г. в словенския курорт Блед¹⁸. В процеса на разговорите Тито предлага югославската идея за незабавно присъединяване на Пиринска Македония към НРМ и активизиране дейността на българските власти за внедряване на „македонско“ национално съзнание сред населението. След оживена дискусия обаче е прието искането на Г. Димитров присъединяването да стане след подписването на договора за Южнославянска федерация и само в нейните граници, като Югославия ще върне на България Западните покрайнини. Скопие се задължава да спазва суверенитета на България и да не води агитация за незабавно присъединяване. Необходимо е време ОФ да утвърди „македонското“ национално съзнание сред населението. За целта в Пиринския край ще се организират „културни предприятия“, в „българските училища в македонския край ще се изучава македонски език и историята на македонския народ“. Така България и Югославия потвърждават взетите година по-рано решения за „културна автономия“¹⁹. Те обаче остават скрити от обществото.

Г. Димитров и Тито допускат сериозна грешка. Сталин е недоволен, от това, че преди мирният договор с България да е влязъл в сила, тя се договаря с Югославия. След тази забележка в София вече не споменават думата „договор“, а „предварителни разговори“. На 15 септември 1947 г. мирният договор с България е ратифициран и влиза в сила. Два месеца по-късно, на 27 ноември, в Евксиноград официални делегации на България и Югославия подписват „договора за приятелство, съгрудничество и взаимопомощ“²⁰.

Зимата на 1948 г. е проблемна за отношенията между Москва, София и Белград. През февруари Сталин привиква лично българите Г. Димитров, В. Коларов, Тр. Костов и югославяните Кардел и Джилас. На срещата става ясно, че Кремъл няма да допусне действия зад гърба си и в заповеден тон съветва да се внимава по въпроса с федерацията²¹. През март 1948 г. Тито обявява, че е още рано да се говори за федерация. Пролетта и лятото на 1948 г. конфликтът между него и Сталин се засилва, съответно въпросът за федерация е изоставен от Югославия и от солидарната с Москва България²².

Политиката на „културна автономия“ в Пиринския край не дава же-

лания ефект. Напротив, недоволството на населението ескалира и през пролетта на 1948 г. БРП (к) променя тона. На второто заседание на Коминформбюро в Букурещ (юни 1948 г.) Трайчо Костов чете доклад, в който обвинява ЮКП, че е поела „пътя на откъсване от социалистическия фронт“, че иска хегемония на Балканите и чрез федерацията действа против СССР. Присъединяването на Пиринска Македония към НРМ „трябва да отпадне“, защото „населението там се чувства българско и говори български език“²³.

На срещата в Букурещ Коминформбюро изразява надежда, че все пак в Белград има „достатъчно здрави елементи, верни на единния социалистически фронт“, които да сменят сегашните политици²⁴. Напълно в този дух XV пленум на ЦК на БРП (к) (27 юни 1948 г.) излиза с решения НР България да запази добросъседски отношения с Югославия, очаквайки съгрешилите да се вразумят или да бъдат сменени. Коминформбюро и Сталин не изразяват мнение за визията им спрямо бъдещото развитие на македонския въпрос, въпреки запитванията от българска страна²⁵.

На 12–13 юли 1948 г. се провежда XVI пленум на ЦК на БРП (к). На него Г. Димитров чете обширен доклад, в който основно място заемат българо-югославските отношения и политиката на партията по македонския въпрос. Докладът е в критичен и самокритичен дух. Според него югославските лидери целели да оцетят националната независимост на България. Като грешка е отчетено и допускането на скопски учители в Пиринския край, които водели антибългарска пропаганда и го превръщали в „държава в държавата“. Димитров поставя въпроса за федерацията като възможна перспектива, но само ако Югославия „остане вярна на общия социалистически фронт“. XVI пленум приема резолюция, която предвижда: да се премахне принудителното изучаване на македонски език от чиновниците, принудителното абониране за македонски вестници, да се прекрати враждебната агитация на учители, книжари и др. Така на 13 юли 1948 г. се слага край на насилствената „македонизация“ на Пиринския край. Управляващите обаче продължават да твърдят, че населението там е „македонско“ и политиката на „културна автономия“ трябва да продължи. За целта се въвежда факултативно изучаването на „македонски език“, но с „местни македонски учители“²⁶.

На XVI пленум БРП (к) за първи път признава грешки по македонския въпрос и, макар антибългарската пропаганда да е спряна, продължава политиката на „културна автономия“.

През януари 1949 г. в Москва се провежда икономическо съвещание, на което е взето решение да се създаде Съвет за икономическа взаимопомощ (СИВ). Югославия не е поканена. Постепенно натискът на Сталин върху Белград се засилва, което автоматично влошава българо-югославските отношения. От началото на 1949 г. започват систематични нару-

шения на границата от пограничните власти на двете страни. Регистрирани са арести и съдебни процеси на граждани, обвинени в шпионаж²⁷.

В началото на юни ЦК на БКП приема резолюция „по предателската и провокаторска дейност на Титовата клика“. ЮКП е заклеймена, а политиката ѝ обявена за антисъветска и антибългарска. На 1 октомври 1949 г. България последва примера на СССР и анулира договора за приятелство, сътрудничество и взаимна помощ от 27 ноември 1947 г. Още лятото на 1949 г. В. Червенков заявява, че между България и Югославия „не става никаква търговия“ и също така е затруднен българският транзит през територията на западната ни съседка. Затова България се ориентира към ускорено изграждане на мост на река Дунав, съвместно с Румъния. Сталин обещава помощ по този проект, като не пропуска да подчертае, че сега „България е по-близко до нас, не Югославия“²⁸.

През ноември 1949 г. в град Матра, Унгария, се провежда трето съвещание на Коминформбюро. Там се обсъжда и приема резолюция със заглавие „Югославската комунистическа партия в ръцете на убийци и шпиони“. На пленум на ЦК на БКП, проведен през същия месец, Вълко Червенков осъжда „гнусната роля, която играе фашистката клика на Тито в лагера на подпалвачите на война“²⁹. След тези думи враждебните и провокационни действия между България и Югославия се засилват. Българският печат окачествява Титовия режим като „фашистко гестаповски“, а привържениците му са „злостни и подли врагове на СССР“³⁰. През лятото на 1950 г. и Тодор Живков се включва в създаването на статии с оригинални заглавия. Във вестника на Коминформбюро – „За траен мир, за народна демокрация“, той публикува „Фашистката клика на Тито – провокатор на война на Балканите“ и „Югославия – полицейска държава от нов тип“.

В периода 1950–1952 г. БКП продължава непоследователната си и противоречива политика по македонския въпрос. През ноември 1950 г. българската страна за трети път настоява Коминформбюро да изработи обща позиция по него. И отново без резултат³¹. Официалната българска пропаганда продължава да внушава на населението в Пиринския край, че националността му е „македонска“. Новото е, че истините за ситуацията във Вардарска Македония вече излизат наяве. Ежедневно българският печат съобщава за кървави насилия над населението там и за посърбяването на „измисления македонски език“. Най-често се споменава, че тя е поробена от „титовци и колишевци“, а Егейска Македония – от гръцките „монархофашисти“. В края на 1951 г. Югославия отвърща на удара, като внася в ООН меморандум, в който обявява населението в Пиринския край за „малцинство“, което е преследвано и тероризирано от българските власти. През цялата 1952 г. в Пиринският край има протести чрез митинги и дописки срещу безпочвените югославски претенции.

Голям проблем в българо-югославските отношения се оказва жесто-

кото отношение на сръбските власти към българското население в Западните покрайнини. Част от българската интелигенция от Босилеградско и Царибродско е вкарана в затвора. Спряно е разпространението на български учебници, а предметите *българска история* и *география* са изхвърлени от гимназиите³².

Сталин умира на 5 март 1953 г. и още през лятото на същата година започва „размразяване“ в съветско-югославските отношения. България следва примера на Кремъл и на партиен пленум В. Червенков заявява, че с Югославия трябва да се създадат отношения „като с буржоазна държава“. Още през есента българският печат смекчава тона. Нормализират се дипломатическите отношения, уреждат се голяма част от проблемите, свързани с границата, а търговията и културните връзки се възобновяват. Тежкият и спорен македонски въпрос се избягва.

През 1954 г. в тон на добросъседство Югославия подкрепя молбата на България да бъде приета в ООН. През ноември в знак на благодарност В. Червенков заявява пред ЦК на БКП, че Югославия не е „изгубена за демократическия лагер“ и „следва да бъде в него“³³.

На 14 май 1955 г., когато се подписва Варшавският договор, Югославия остава неутрална. Тито обаче заявява отрицателно отношение към НАТО, което кара СССР и България да продължават да подобряват отношенията си с Югославия. След посещението на Никита Хрушчов в Белград през лятото на 1955 г. контактите между България и Югославия зачестяват и до края на годината са подписани редица спогодби. Разменените културни делегации са последвани от взаимни посещения на парламентарни делегации на двете страни (април – октомври 1956 г.)³⁴.

През декември 1956 г. е направено преброяване на населението в България. В Пиринския край близо 180 000 души отново се записват като „македонци“, а само 33% – като българи³⁵.

Следвоенното десетилетие в българо-югославските отношения е динамичен процес. В разглежданите години твърде спорният македонски въпрос остава нерешен. Напротив, той навлиза в плоскост, която дълбоко накърнява българските национални интереси. За 10–12 години българо-югославските отношения преминават от любовно-предсватбен период (1944–1948) към развод (1948–1953), за да завършат просто като приятели. Основен кукловод в това представление е големият североизточен родител, независимо дали името му е Сталин или Хрушчов.

БЕЛЕЖКИ

¹ Христоматия по история на България 1944–1948. Народна демокрация или диктатура. С., 1992, 145–148.

² Даскалов, Г. Българо-югославски политически отношения 1944–1945. С., 1989, 276–293.

³ БКП, Коминтернът и македонският въпрос (1917–1946). Сб. документи. Т. 2. С., 1999, док. № 467, 468, 1179–1191; Лалков, М. От надежда към разочарование. Идеята за федерацията в Балканския югоизток (1944–1948 г.). С., 1993, 143–220.

⁴ Христоматия по история на..., 149–150.

⁵ БКП, Коминтернът и македонският въпрос..., док. № 508, с. 1264–1266; Мичев, Д. Македонският въпрос и българо-югославските отношения – 9 септември 1944–1949. С., 1994, 224–227.

⁶ БКП, Коминтернът и македонският въпрос..., док. № 510, 511, с. 1266–1272; Мичев, Д. Цит. съч., 227–228.

⁷ БКП, Коминтернът и македонският въпрос..., док. № 515, с. 1278–1279.

⁸ Пак там, док. № 517, с. 1283–1284.

⁹ Пак там, док. № 518, с. 1284–1285.

¹⁰ Македонският въпрос и българо-югославските..., с. 241.

¹¹ Пак там, 242–248.

¹² Пак там, 251–263.

¹³ Пак там, 272–276.

¹⁴ Ангелов, В. Хроника на едно национално предателство. Опитите за насилствено денационализиране на Пиринска Македония (1944–1949). С., 2004, 191–212; Мичев, Д. Цит. съч., 276–279.

¹⁵ Ангелов, В. Цит. съч., 214–217.

¹⁶ Мичев, Д. Цит. съч., с. 288.

¹⁷ Пак там, 289–305.

¹⁸ Пак там, 306–320.

¹⁹ Ангелов, В. Цит. съч., 218–311.

²⁰ Външна политика на Народна република България. Сб. документи и материали. Т. 1. С., 1970, 96–99.

²¹ Христоматия по история на..., 175–177.

²² Мичев, Д. Цит. съч., 385–416.

²³ Пак там, 346–349.

²⁴ Пак там, 427–432.

²⁵ Калинова, Е., И. Баева. Българските преходи 1939–2005. С., 2006, 106–107.

²⁶ Мичев, Д. Цит. съч., 440–448.

²⁷ Огнянов, Л. Отношенията между България и Югославия (1949–1956.) – Минало, 1996, № 3, 85–86.

²⁸ Калинова, Е., И. Баева. Цит. съч., 108–109.

²⁹ Огнянов, Л. Цит. съч., с. 87.

³⁰ Пак там, с. 88.

³¹ Баева, И., Е. Калинова. Следвоенното десетилетие на българската външна политика (1944–1955). С., 2003, с. 190.

³² Огнянов, Л. Цит. съч., с. 92.

³³ Пак там, с. 94.

³⁴ Пак там, 94–95.

³⁵ Баева, И., Е. Калинова. Следвоенното десетилетие..., с. 192.

ТРУДНОСТИТЕ В БЪЛГАРО-РУМЪНСКИТЕ ПРЕГОВОРИ ПРИ ИЗГРАЖДАНЕТО НА ДУНАВ МОСТ I (1881–1954)

Миляна Алексиева

Мостовете са придобили почти митично значение като символ за преодоляването на прегради. Емблематичен с размислите си относно тези съоръжения е един от големите балкански писатели Иво Андрич, който вижда в мостовете превъплъщение на „ненаситното човешко желание към свързване, към превъзможването на препятствия“¹. Неговите романтични схващания, че „мостовете са строени винаги обмислено и там, където се кръстосват най-много човешки нужди“, понякога се разминават с конкретните исторически условия.

В противовес на литературно-философските възгледи на Андрич е историята на преговорите и на строителството на мост над река Дунав между Русе и Гюргево, съпътстващи дипломатическите отношения и политиката на балканските и другите европейски държави повече от половин век. Сложността при осъществяването на този проект е обусловена от редица предпоставки, които оказват съществено влияние върху опитите за неговата изпълнимост. Идеята не е просто строително начинание, а важен политически и дипломатически проблем, който изразява и засяга интересите на много страни в Европа. Трудното реализиране на Дунавската идея се дължи на факта, че по този въпрос се преплитат противоречиви политико-икономически интереси на повечето балкански и европейски държави. Оказва се обаче, че, въпреки съществуващите пречки и без да бъде приоритетна, идеята за мост над Дунав присъства и съпътства всички периоди от новата българска история до неговото успешно реализиране през 1954 г.

Настоящият текст проследява българо-румънските преговори относно изграждане на мост над река Дунав, като се позовава преди всичко на архивни документи от Централния държавен архив. Текстът не претендира за изчерпателност, а по-скоро представя българската гледна точка в двустранните преговори по разглеждания проблем.

За да се онагледят различията по въпроса за изграждането на мост над река Дунав, съпътстващи дългогодишните българо-румънски прего-

вори, следва да се проследят някои основни моменти в тях, свързани с разминаванията в плановете между двете съседни държави.

Още в първите години след Освобождението българските правителства разработват вижданията си относно железопътната мрежа на Княжеството, като в този контекст се поставя и въпросът за свързването на българските железници с европейските чрез построяването на мост над река Дунав². Условието за осъществяването на тази идея са подчинени на клаузите на Берлинския договор, които постановяват пряка зависимост на Княжество България най-вече към австро-унгарски железопътни компании. При така поставените международни задължения, непосредствено след Освобождението, възможностите на страната за провеждане на самостоятелна железопътна политика са силно ограничени, с което идеята за строителство на мост над река Дунав придобива второстепенно значение в българската политика.

Въпреки международното положение, конкретни стъпки от българска страна за изграждане на мост над Дунав са предприети още през 1881 г. при управлението на кабинета начело с Петко Каравелов³. Българският дипломатически агент в Букурещ – Кириак Цанков – започва преговори с румънското представителство по въпроса за строеж на мост. Румънското правителство изразява съгласие за свързването на жп линиите между двете страни, но отхвърля българското предложение за евентуално надречно свързване при Русе или Видин. Позицията на Румъния определя като най-подходящ пункт Свищов – Зимнич, тъй като чрез него би си осигурила най-пряката и къса връзка до Цариград. Проявеното противопоставяне следва да се обвърже с неблагоприятните икономически последици за румънската страна, произтичащи от паралелното изграждане на жп линията Русе – Варна (на българска територия) и Черна вода – Кюстенджа (на румънска земя)⁴. Наличието на евентуален мост при Русе би предопределило намаляването на трафика по румънското жп трасе Черна вода – Кюстенджа поради стратегическите преимущества за конкурентното Русе – Варна, а това до голяма степен ще рефлектира и върху икономическото значение на пристанището Кюстенджа. В този смисъл опитът на България да наложи Русе като пункт за строителство на моста не успява, тъй като среща категоричното несъгласие на дунавския си съсед.

Още в този начален етап от преговорите се проявяват и първите различия между двете дунавски държави по отношение на месторазположението на бъдещия мост над река Дунав. Въпреки демонстрираното положително румънско отношение към идеята за мост, рядко между двете страни се стига до разговори, а когато все пак се провеждат преговори, те завършват безрезултатно.

Някои от публикациите по темата⁵ отбелязват като немаловажна преч-

ка, възпрепятстваща това начинание, и периодичното провеждане на сръбско-румънски преговори за изграждане на мост над река Дунав, датиращи от 1888, 1890, 1898 г.⁶ Те са продиктувани от румънската външнополитическа насоченост, която освен удобна жп връзка с Цариград търси и възможности за търговски контакти със Солун и Адриатическо море. Свързването на железниците със сръбските носи за Румъния значителни икономически и политически преимущества, тъй като по този начин тя си отваря пътя именно към Солун и Адриатическо море.

И в началото на ХХ в. не се стига до конкретни резултати в преговорите между България и Румъния, което потвърждава становището, че идеята за изграждане на икономически коридор отново стои на заден план в политиката и на двете страни. Въпросът за свързването на българските и румънските жп линии временно отпада от външната политика на Княжество България, за да добие актуалност през следващите години.

Съществено влияние върху последвалите българо-румънски преговори оказва и националната политика на Княжеството към непридобитите по силата на Берлинския договор територии с преобладаващо българско население. Националните интереси на България по отношение на Македония и Одринска Тракия срещат острата съпротива на всички нейни съседи⁷. Конкретните изисквания от българска страна за провеждане на реформи в тези две области я поставят в неблагоприятна международна позиция, още повече че Сърбия, Гърция и Румъния се обявяват за запазване на статуквото на Балканите. При това положение влошените отношения с Румъния възпрепятстват и двустранните контакти във връзка с изграждането на мост над река Дунав.

При съществуващите трудности едва през 1908–1909 г. при управлението на Демократическата партия с лидер Александър Малинов България отново търси пътища за подновяване на преговорите с Румъния. В състоялите се срещи, между българския дипломатически агент в Букурещ полк. Христофор Хесапчиев и румънския министър-председател Йон Братиану българското предложение за мост при Русе или Видин отново е отхвърлено от румънска страна⁸. Като основен аргумент за отказа отново се посочва опасението, че свързването на железниците при Русе би се отразило неблагоприятно върху трафика на румънското пристанище Кюстенджа. Така, за пореден път, българо-румънските преговори стигат до мъртва точка.

Дългогодишното и безрезултатно провеждане на срещи между двете съседни страни естествено привлича вниманието и на големите европейски държави. В следващите десетилетия те ще оказват съществено влияние върху всички договорености между България и Румъния непосредствено преди и по време на реализирането на Дунавския мост.

При създадалата се предвоенна ситуация българо-румънските прего-

вори от 1914 г., които правителството на В. Радославов провежда в лицето на българския представител в Букурещ – Симеон Радев⁹, приключват неуспешно, като румънската страна за пореден път демонстрира различен подход към идеята за мост, отлагайки за неопределено бъдеще строителството поради ограничения финансов ресурс. В навечерието на Първата световна война евентуалното осъществяване на проекта за мост над река Дунав вече се поставя в контекста на усложнените балкански взаимоотношения и назряващия конфликт между Антантата и Централните сили, чийто стремеж е привличане на съюзници към двата противопоставящи се блока¹⁰. В този смисъл стопанските аргументи за изграждането на мост губят своето значение за сметка и в полза на военностратегическите. За Румъния мост над Дунав би улеснил навлизането на чужди военни части на румънска територия, особено предвид очертаващия се световен военен конфликт.

В междувоенните години членството на Румъния в Малката Антанта, чиято основна задача е да създаде солидна регионална преграда срещу ревизионизма на Унгария и България, предопределя липсата на преговори между двете страни¹¹. Съюзните отношения между Югославия и Румъния допълнително възпрепятстват възможността за постигане на напредък по въпроса за големия транспортен коридор през река Дунав, тъй като отново на преден план се поставят югославско-румънските преговори за строителство на мост над Дунав, като те продължават и през 30-те години на ХХ в.¹²

Вече ясно се очертава румънската политика, която от привидна готовност за преговори еволюира във все по-резервирана позиция, за да достигне до скрито нежелание към договорно обвързване с България по този въпрос към края на 40-те години на ХХ в. – по време на конфликта Тито – Сталин (1948). Тогава обаче променените политически условия в Европа допринасят за окончателното реализиране на проекта за мост над Дунав.

Втората световна война дава нов тласък на идеята за мост над Дунав, но тя отново е изправена пред редица предизвикателства. Обвързаността на двете дунавски страни с Германия предопределя решаващата политическа и икономическа роля на Берлин по въпроса. Под егидата на Третия райх на 10 октомври 1942 г. е подписан Протокол¹³ за строителство на мост при Русе – Гюргево. Преговорите обаче са отложени за неопределено време поради военните действия, като на преден план отново изпъкват военните аспекти при наличие на евентуален мост, опасенията от провеждане на бомбардировки, както и ограничаващите се финансови ресурси на двете държави.

Изложените трудности пред реализирането на Дунавския проект доказват сблъсъка на интересите и противоречията между балканските стра-

ни и позицията на определени други европейски държави. Преодоляването на различията по въпроса е затруднено и от установеното следвоенно статукво в Европа. Въпреки това, идеята за моста придобива отново актуалност, като се стига до успешното реализиране на този проект, но вече при коренно различни политически условия.

След Втората световна война България и Румъния стават част от „социалистическия лагер“, като политическият облик на страните, интегрирани в Източния блок, се оформя окончателно чрез подписването на двустранни съюзни договори за „приятелство, сътрудничество и взаимопомощ“¹⁴. Тази съюзна обвързаност дава юридическа основа за провеждането на широко политическо, икономическо и културно сътрудничество, осъществявано под ръководството на Москва.

В рамките на социалистическата общност и посредством тясната обвързаност със СССР двустранните отношения между България и Румъния преминават на нов етап – те прерастват в съюзнически като съставна част от общия процес на по-нататъшно политическо, икономическо и културно сближение, а договорната обвързаност отразява общи интереси по редица актуални и дългосрочни проблеми. Неблагоприятното развитие на съветско-югославските отношения (конфликтът Тито – Сталин от 1948 г.) поставя за известен период Югославия извън рамките на социалистическата общност. Като следствие от това се влошават и българо-югославските отношения, което позволява на преден план да изпъкнат връзките между България и нейния северен дунавски съсед Румъния.

След 1947 г. идеята и преговорите за строеж на мост над река Дунав навлизат в нов етап¹⁵, пряко повлиян от променената политическа конюнктура. Така през юли 1947 г. се провежда среща между българската и румънската правителствена делегация в Бистрица (България), отразена във в. „Работническо дело“ с гръмкото заглавие „Дунава ще свързва навеки румънския и българския народи“¹⁶. На нея румънският министър-председател Петру Гроза открито поставя намеренията за взаимно подпомагане и всестранно сътрудничество между двете държави в полза на утвърждаването на добросъседските отношения, изказано с думите: „Дунав никога няма да раздели Румъния и България, а напротив – ще свързва навеки тези два трудолюбиви народа“¹⁷. По време на разговорите е повдигнат и въпросът за бъдещето реализиране на проект за мост над Дунав. В подписания протокол от срещата присъства договореност да се построи мост над река Дунав „в най-близко бъдеще“¹⁸ с цел улесняване на преките връзки между двете страни и транзитния превоз.

По време на конференцията в Букурещ от 16 януари 1948 г., на която е подписан Договорът за приятелство, сътрудничество и взаимопомощ между България и Румъния, е потвърдено постигнатото съгласие според предвидения в чл. 14. от гореспоменатия протокол строеж на мост над

река Дунав (между Корабия и Гиген), като определянето на точното място се възлага на смесена българо-румънска комисия¹⁹. Отново присъстват подозрения от военностратегическа гледна точка, поради което се обсъжда възможността за строеж на тунел вместо мост над Дунав²⁰.

Обявената готовност за строеж на мост от страна на Румъния обаче съвсем не кореспондира с проявените от нея действия във връзка с практическото реализиране на поетите двустранни договорености. В Решение № 4 на ЦК на БКП от 30 септември 1948 г.²¹ се съдържа Паметна бележка, изготвена от министъра на външната търговия Димитър Ганев²², която засяга проблема със забавянето и отлагането от страна на Румъния строежа на мост над Дунава. В нея се посочва, че проучвателните работи са преустановени от румънска страна, като нито една румънска институция не дава ясен отговор за причините за прекратяване на дейностите. Същевременно е изказано съмнение в необходимостта от строежа на мост на този етап поради липса на финансови средства. Колебливата румънска позиция е мотивирана с липсата на получено съгласие от страна на СССР, с което се обяснява и преустановяването на проучвателните работи. Д. Ганев завършва Паметната бележка, като посочва, че двете страни успяват да се договорят за официално двустранно уведомление до Москва²³, с което да поискат нейното съдействие в изграждането на моста. В този смисъл изложеният документ потвърждава колебливата позиция и неубедителността на Румъния относно изграждането на мост над Дунав, а това до голяма степен обяснява и защо строителните работи върху планирания още от 1947 г. мост започват чак през март 1952 г.

Едва ли обаче без пряката намеса и авторитарната позиция на Сталин пътят за построяването на моста би бил открит. От съществено значение за успешното реализиране над Дунавския проект е и помощта, предоставена от СИВ и нейните членки Полша, Унгария, Чехословакия.

На 20 юни 1954 г. новопостроеният мост над Дунава, свързващ Русе и Гюргево, е официално открит²⁴. Той е построен за 2 години и 3 месеца. На церемонията присъстват и българският, и румънският министър-председател – В. Червенков и Г. Георгиу-Деж, както и делегации на европейските страни, участващи в построяването на моста. Вестник „Работническо дело“ отразява официалното откриване със заглавие на първа страница – „Величествен строеж на дружбата и мира“²⁵. Мостът е окачествен като „рожба на нерушима дружба, продължение на живия мост в сърцата и душите на народите“²⁶, като резултат от тясното икономическо сътрудничество на няколко народнодемократични страни, които чрез реализирания проект демонстрират провежданата икономическа взаимопомощ и миролюбива политика.

Характерно в официалните изявления и на двамата министър-председатели е единството на даваните политически оценки. Изтъквайки го-

лямата заслуга на СССР, Вълко Червенков окачествява моста като „символ на сътрудничество и взаимопомощ в лагера на социализма“²⁷. Такава е позицията и на румънския министър-председател, който заявява, че мостът възплъщава утвърдилите се отношения на „братско сътрудничество и взаимопомощ“. Затова и построеният мост над Дунав неслучайно е наречен „Мост на дружбата и мира“ – изцяло в стила на реториката от втората половина на ХХ в.

Не бива да се пропуска все пак, че мостът е построен със седем месеца по-рано от предвидения срок. В този смисъл Дунавската инициатива се превръща в едно от най-успешните многостранни начинания, осъществявани с усилията на СИВ, а от търговските изгоди на моста се възползват всички източноевропейски страни. Освен това – до края на ХХ в. този „Мост на дружбата“ остава единствената пряка транспортна връзка между двете дунавски страни.

Идеята за строеж на мост над Дунава има дълга предистория, съпътстваща политиката на България от Освобождението до 1954 г. По пътя на преговорите българската страна среща редица трудности до окончателното осъществяване на Дунавския проект. Историята на моста отразява сложните обрати в балканските политически и икономически отношения, дължащи се на противоречиви интереси, ограничени финансови ресурси и разнопосочната намеса на големите европейски държави. А видно е, че и понастоящем подобни пречки възпрепятстват и придобилия актуалност строеж на Дунав мост II. Реализацията на този значим за България проект се оказва отново почти невъзможна без намесата или посредническата роля на външния фактор, но вече при променена политическа конюнктура в рамките на Европейския съюз.

БЕЛЕЖКИ

¹ Андрич, И. Мостовете. В., 1983, 239–241.

² Стателова, Е. Дипломацията на Княжество България 1879–1886. С., с. 41.

³ Стателова, Е., В. Танкова. Константин Стоилов в политическия живот на България. С., 2001, 93–102.

⁴ Саздов, Д., П. Пенчев. Дунав мост – 100 години дипломация и политика. С., 2006, 27–33.

⁵ Пак там, с. 33.

⁶ Пак там, 34–41.

⁷ Пак там, с. 45.

⁸ Пак там, 49–51.

⁹ Пак там, с. 63.

¹⁰ Марков, Г. Голямата война и българският ключ за европейския погреб. С., 1995, с. 29.

- ¹¹ *Димитров, И.* България на Балканите и в Европа. С. 1983, 5–20.
- ¹² *Кузманова, А.* Балканската политика на Румъния (1933–1939). С., 1984, 55–79.
- ¹³ *Саздов, Д., П. Пенчев.* Цит. съч., 134–151.
- ¹⁴ *Григорова, Ж.* Балканската политика на социалистическа България 1944–1970. С., 1985, с. 219.
- ¹⁵ Пак там, 211–213.
- ¹⁶ Работническо дело, № 159, 13 юли 1947.
- ¹⁷ Пак там.
- ¹⁸ *Григорова, Ж.* Цит. съч., с. 214.
- ¹⁹ Пак там, 221–222.
- ²⁰ ЦДА, ф 1, оп. 64, а.е. 87, л. 1–2.
- ²¹ Пак там, оп. 6, а.е. 547, л. 1.
- ²² Пак там, л. 3.
- ²³ Пак там, л. 2.
- ²⁴ *Григорова, Ж.* Цит. съч., с. 247.
- ²⁵ Работническо дело, № 172, 20 юни 1954.
- ²⁶ Пак там.
- ²⁷ Пак там, № 173, 21 юни 1954.

РЕГИОНАЛНИ СРЕЩИ НА БЪЛГАРИТЕ В МАКЕДОНИЯ 1953–1970 Г.

Полина Цокова

Социалистическият модел на управление в Народна република България налага тотален контрол на държавата върху търговските, транспортните и културните връзки между българите от двете страни на българо-югославската граница. По силата на вътрешноправната и международно-договорната уредба за преминаването на превозни средства, стоки и парични разплащания, за движението на хора, за културния и научно-техническият обмен се регулират всеобхватно както официалните отношения, така и роднинските, семейните и други частни контакти. Хората по произход от географската област Македония се оказват разделени на основание гражданството, което притежават като граждани на две самостоятелни държави. Въпреки наличието на редица ограничения, в определения от държавните органи като конкретни мероприятия периметър и в рамките на исторически обособения регион на Македония се осъществяват срещи на родовата памет и книжовността, фолклорната култура и празничната обредност, взаимопомощта и гостоприемството, които пренасят в съвременен облик исторически обусловилите се традиции на българско общество.

Нормализирането на българо-югославските политически контакти и разширяването на сътрудничеството в икономическата, културната и научната област очертават годините след 1953 като начало на нов период в двустранните отношения¹. През 1956 г. са разменени важни официални визити – на югославска делегация от Съюзната народна скупщина под ръководството на нейния председател М. Пияде и на българска парламентарна делегация начело с члена на Президиума на Народното събрание и първи секретар на Централния комитет (ЦК) на БКП. Конфликтна тема между двете съседни държави остава защитата от страна на ръководителите на Народна република Македония на „македонската нация“ и „македонски език“². Съпротивата срещу теорията за „македонската нация“ в името на запазването на българската народност в Македония неизменно води до образуването на политически процеси срещу българи, завършили със стотици смъртни присъди, убити са или изчезват без-

следно десетки хиляди българи, а стотици хиляди преминават през лагери и затвори или са прогонени в България или в други страни по света³. Ярък пример от края на изборния в настоящия доклад период за извършваното насилие над българското население в югославската република е осъждането и изпращането в сръбски затвор на Плиска Манасиева, арестувана в началото на 1970 г. заедно с баща си Тодор за открито манифестиране на българското им народностно чувство. Скоро след това този случай е описан в Бюлетина на Дома за политическа просвета – Благоевград⁴. Същевременно югославската политика на денационализация на българското население в Македония се съпровожда с фалшифициране на неговото историческо минало и се отрича българската национална принадлежност на видни политически и културни дейци, чиито живот и дейност са неразделна част от историята и борбите на българите в Македония⁵. Това е причината същинското изложение да съдържа примери за манифестирането на българското национално име и почитта към бележити българи преимуществено от политико-административната част от географската област Македония, включена в границите на Благоевградски окръг в Народна република България. Затова в документите, от които са почерпани примери за официалните и частните трансгранични контакти, намираме данни за поводите, които събират българите, и позволените им предели да общуват помежду си, а националните чувства, без да могат да бъдат заявени директно, прозират в радостта от срещата с българското име, държавност и култура.

Повод да се поддържат контактите между българите от двете страни на границата са мероприятията в рамките на двустранното културно сътрудничество между България и Югославия. През 1956 г. Окръжният комитет за физическа култура и спорт – Благоевград (ОКФКС) и спортната организация „Вардар“ – Скопие договарят провеждането на няколко двустранни спортни срещи. За мачовете по баскетбол и футбол през август са определени градовете Щип, Велес и Скопие, а през септември домакин е Благоевград. Заедно със състезателите от представителните отбори по футбол и баскетбол в групата от 50 души са включени представители на Окръжния комитет и Градския комитет на Българската комунистическа партия, Окръжния народен съвет – Благоевград, окръжния орган за физическа култура и спорт, държавната спортна организация „Урожай“. В този смисъл е издадено Разпореждане на Министерския съвет № 1603 от 18 август 1956 г. за взаимно гостуване на представителни отбори от Благоевград и Скопие⁶.

Във Вардарска Македония организирани посещения се осъществяват и с цел сътрудничество в областта на образованието и науката. По повод пребиваването в България през януари 1958 г. на група от 32 ученици и 8 учители директорът на Скопската гимназия „Цветан Димов“

отправя покана до колегите си от посетените училища в София, Пловдив и Димитровград. Така на разменни начала три групи от по 40 български учители и ученици гостуват в югославската република⁷.

Учени от България и НР Македония участват в научни конференции, състояли се във Вардарска и Пиринска Македония. В средновековната българска столица Охрид подобни симпозиуми се организират под ръководството на Народния музей като основна културна институция в града. Той се помещава в къщата на братя Робевци (от 1951 г.), а създаването му се разглежда от изследователите на културното развитие на Охрид като своеобразно обновяване на музейната традиция от Средновековието, когато през XV в. съществува архиепископски музей. През септември 1961 г. Охрид става домакин на XII византоложки конгрес, където присъстват много изтъкнати югославски, европейски и световни учени, вкл. и 19 български представители. Историците и археолозите от Охрид и Скопие имат възможността да разгледат българските книги, изложени за конгреса, да си създадат „добри връзки“ с членове на българската делегация и да си осигурят по-интензивен двустранен обмен на научна литература. Формулировките от доклада на съветския изкуствовед В. Н. Лазарев гласят, че Самуиловата държава е „славянска“, а зографското изкуство от нейните църкви е „славянско“ – теза, която според българите учени пренебрегва византийските извори за българския произход на Македония. Разбирането за „славянския период“ на Македония като част от българската средновековна държава е възприето и в доклада на Бл. Алексиева (Югославия). В основата на т.нар. македонска теория, говори С. Троицки (Югославия), заляга разбирането, че в Македония през IX в. са живеели „македонци“, а не български славяни, въпреки че терминът *македонци* не е бил употребяван за населението в тази област по това време. В секцията по археология Ат. Милчев определя откритата през 1958 г. църква при с. Кулата, Благоевградско, като част от българската държава, в чиито предели попадат и земите по Долна Струма⁸.

В изпълнение на програмата за културно сътрудничеството между НР България и СФР Югославия е договорено 10-дневно посещение през септември 1966 г. на проф. Томе Томески от Философския факултет в гр. Скопие. Представеният работен план, съставен на 2 април 1966 г. в Скопие, показва, че темата за средновековните градове в Македония се разработва на „македонски език“. За написването на този труд в България изследователят проявява интерес към средновековните градове и пътища, като за събирането на материали и установяването на контакти той се насочва към научни и образователни институции в България⁹. Въпреки наличието на възможности за изясняване на поддържаните позиции от представителите на научни институти в България и Югославия, югославските издания са подчинени на политическите отношения и официалната

политика по македонския въпрос. Пример за това е фактът, че към 1967 г. в СР Македония специализираните статии в подкрепа на македонистката теза за историята на българите в Македония от 1912 г. до края на Втората световна война наброяват 30¹⁰.

Творците от различни области на изкуството, по произход от Македония, със своя голям авторитет сред населението са личностите, които пленяват най-силно със своя пламенен патриотизъм. По решение на Политбюро № 167 от 1 август 1959 г. за 6 декември е предвидено тържествено честване на поета Никола Вапцаров в Банско, където реч да произнесе писателят Младен Исаев¹¹. Съвременните творци от Благоевградски окръг също са на почит. На 5 и 6 април 1968 г. в Благоевградски окръг са организирани Людмил-Стоянови дни в чест на писателя, на когото принадлежат прочувствените слова: „Родината е там, където зреят умът и волята за нов живот, и радостта ни, че живеем, шуми като разлистено дърво...“¹².

Литературното творчество, посветено на бита и борбите на българите от Македония, е важен фактор да се поддържат българският национален дух и родовата памет от двете страни на държавната граница. В края на декември 1965 г. и началото на 1966 г. в „Пиринско дело“ публикува откъси от романа на Димитър Талев¹³ „Гласовете ви чувам“. Димитър Талев заедно с Георги Караславов и Владимир Голев е сред поканените на среща и литературно четене на 5 март 1966 г. в Благоевград, където са събрани писателите, родени в окръга или писали за него, както и младите литературни творци, които живеят и работят сред трудовите хора на китния Пирински край. В словото си първият окръжен партиен ръководител Кр. Тричков подчертава, че местното патриотично българско население винаги е стояло на будна стража, защитавайки свободата на рода си. Непреходна стойност имат думите на Димитър Талев, изстрадал любовта си към Македония в перипетиите в социалистическа България – младите творци не бива да забравят духа на българите от Пиринския край, където всичко е тъй хубаво и величествено¹⁴.

По-късно, една година след смъртта му, в памет на Д. Талев Кирил Младенов представя на читателите на окръжния вестник в Пиринския край последния му роман „Гласовете ви чувам“, в който писателят е събрал над 94 образа. Авторът отбелязва, че Димитър Талев е направил от съдбата на Македония своя лична съдба, а с неговата смърт се прекъсва поредица от романи, в които се оглеждат миналото и тревогите на една част от българския народ¹⁵. Обобщението ясно говори за осъзнатата от съвременниците значимост на делото на писателя и насърчава проявите на родолюбие у македонските българи.

Официалната югославска пропаганда е безмилостна към Димитър Талев. В дух на омраза към българското име във Вардарска Македония

Талев е квалифициран като „архитенденциозен българизатор на македонското минало“¹⁶. Наред с книгите, и житейският пример на писателя, който е горд със своето българско образование в духа на най-добрите възрожденски традиции, подкрепя противодействието срещу македонизма на българите от Македония. Родом от Прилеп, той вижда в осъществената мечта на своите връстници, земяци от Вардарска Македония, да учат в Солунската българска мъжка реална гимназия предпоставка за израстването им като всеотдайни просветители и революционери. Светлината от това буйно пламтящо огнище озарява цялата страна, а духът ѝ се носи от нейните възпитаници, отдадени в служба на народа. На страниците на в. „Пиринско дело“ Д. Талев отправя пожелание към учениците на Политехническата гимназия в Благоевград, наследник на Солунската гимназия, да бъдат достойни за нейната слава със своето усърдие в работата и със своята обич и преданост към сънародниците си¹⁷.

Опровержение на пропагандните обвинения са и примерите на засвидетелстваната жажда на жителите на югославската република да се докоснат до българска книга. Вестник „Пиринско дело“ помества документалния разказ на Георги Жерев за това, как Димитър Талев открива на един от първите събори на поляните над Клисура сред хората, разглеждащи „Железният светилник“ пред българската книжарница, свои земяци. И повежда дълъг разговор за миналото и настоящето на Прилеп, за имената на хора и местности...¹⁸

Този пример е още по-въздействащ, ако се отчита забраната във Вардарска Македония свободно да се разпространява и чете българска книга. Техническите книги имат превес на изложбата на българската книга, открита в Скопие на 1 юни 1964 г. Затова като препоръка за в бъдеще представителят на Комитета за приятелство и културни връзки с чужбина (КПКВЧ) В. Балевски предлага по-широко да се застъпва художествената литература и от българска страна „да се изпраща представител на посолството, издателствата, особено на писателския съюз, а не само представител на „Разноизнос“, тъй като най-малко ролята на изложбата може да се изрази като търговска сделка“. В този момент свободната продажба на български вестници и книги в книжарниците на югославската република може да бъде само пожелание (изказано от заместник-председателя на правителството на Македония Кемал Сейфула и секретаря за културата). Възможността да се докоснат до български книги се превръща в толкова вълнуващо събитие за гражданите на Скопие, че в края на шестия ден, в 7 часа вечерта, когато изложбата е трябвало да се закрие, са се явили много посетители, които са молели тя да продължи още няколко дни¹⁹.

Възпоменателните чествания през разглеждания период, посветени на знаменити личности и паметни събития от миналото, разкриват об-

щата историческа съдба на българското население в Македония. Това са срещи на българския дух, пренесен през вековете и запечатал важни дати на националния календар в съвременния свят. По повод 100-годишнината от смъртта на Братя Миладинови (1862) и 100-годишнината от издаването на сборника „Български народни песни“ (1861) Съюзът на македонските културно-просветни дружества в България (СМКПДБ) и отделът „За работа с народните съвети и масовите организации“ на ЦК на БКП предлагат да се организира тържествено честване. Съгласно Решение на Политбюро № 234 от 10 ноември 1960 г. е създаден Комитет за честване на събитието начело с акад. Тодор Павлов и членове Борис Вапцаров, заместник-министър на просветата и културата, и Христо Калайджиев, председател на СМКПДБ. В по-големите градове и във всички училища се провеждат събрания с доклади, материали за делото на двамата български книжовници се разпространяват чрез печата, радиото, телевизията и киното. Издателство „Български писател“ публикува юбилейно издание на сборника им с народни песни²⁰.

В доклада на Тодор Павлов от декември 1961 г. се заявява категорично, че не бива да се правят отстъпки по въпросите на идеологията и историята на югославските ревизионисти, а една от насоките на отправените препоръки е да не се позволява да бъдат фалшифицирани историческите факти. Същата година във ФНР Югославия се чества шумно двадесетгодишнината от началото на антифашистката съпротива в Македония, станала повод за увеличаване на антибългарските писания в югославския печат. Продължава системната антибългарска кампания, възложена на в. „Нова Македония“. Главната цел на дейността на югославското разузнаване и пропагандна централа е включването на Благоевградски окръг във Вардарска Македония. Като резултат от тази дейност на територията на Благоевградски окръг се разпространява пропагандна литература, вкл. и брошурата „БКП и Пиринска Македония“, а с идеята за присъединяването на този български край към Югославия са свързани четири нелегални младежки групи, разкрити през 1960 г. и 1961 г. Обстоятелството, че югославяните си присвояват правото на защитници на населението в Пиринска Македония, основано на разбирането за македонския въпрос като югославски въпрос, се изтъква от българския посланик в Белград Груди Атанасов като извод от обзора за политиката на Югославия през 1962 г.²¹

В СР Македония е разработена импозантна програма за отбелязване на 1050 години от смъртта на Климент Охридски. През 1966 г. в Скопие е издадена книгата „Св. Климент Охридски“. В публикуваното пространно житие на охридския книжовник още в уводната глава изразът „светия наш отец Климент, български епископ“ е заменен с думите „нашият отец св. Климент епископ словенски“, а в глава 22, параграф 66, по повод със-

тавените от него празнични беседи, вместо „български език“ – „словенски език“, и „българин“ – със „словен“²². В сградата на Художествената галерия в Охрид е открита изложба „Славянска писменост“, представила 440 експоната, издаден е сборникът „Книга за Климент“ с текстове на св. Климент и на югославски автори²³. За целта е създадена специална комисия, чийто състав е оповестен на страниците на вестник „Нова Македония“.

В България и в чужбина тържествено се чества личността и делото на Климент Охридски. Съгласно решение на Националния комитет за честването от 16 октомври 1966 г. са разпределени конкретните задачи по съответните ведомства и организации – Народната библиотека, Комитет по култура и изкуство, Главна дирекция на радиото и телевизията, Управление „Кинематография“, Съюз на българските журналисти, Национален съвет на Отечествения фронт, Управление „Полиграфиздат“. В решението се предвижда Главното политическо управление – Министерство на народната отбрана, да проведе събрания по военните части за отбелязване на годишнината. Печатните материали за делото на Кл. Охридски са подготвени от отдел „Култура“ на КПКВЧ и са преведени на английски, френски, немски и руски език, за да се разпространяват у нас и в чужбина²⁴.

Срещи на българите в Македония са съборите за народно творчество, провеждани в Благоевградски окръг. По думите на Кирил Стефанов, художествен ръководител на ДАНПТ „Пирин“, съборите за надпяване, надсвирване и надиграване са ярък показател за непрестанните грижи на партията за народното творчество като фактор за разцвета и засилването на народността на социалистическата култура. Музикалната култура на македонските българи е представена на събора „Пирин пее“, проведен за пръв път през 1962 г. в местността Предел, и на фестивала „Родопа пее“, състоял се през 1966 г. в с. Кочан. За втория събор „Пирин пее“ през 1967 г. е предвидена и научна сесия за пиринския фолклор. На събора на 2 и 3 септември пристигат 50 хиляди души, приветствани от Кръстю Тричков, Борис Вапцаров, Коста Керемидчиев. Дружбата със Съветския съюз е олицетворена от присъствието на Ал. Пузанов, посланик на СССР. На надпяването гост от СР Македония е Благой Попов, председател на Градския събор в Скопие и член на ЦК на Съюза на македонските комунисти. Той е посрещнат на 1 септември на пункта Златарево от К. Керемидчиев и посещава същия ден промишлени предприятия в Петрич и Благоевград и Градския общински народен съвет в Благоевград²⁵.

По решение от 29 юни 1968 г. на Окръжния комитет на БКП в Благоевград Народният ансамбъл за песни и танци „Яне Сандански“ – гр. Гоце Делчев, е определен да участва във фолклорния фестивал „Среща на со-

лидарността“ в Скопие. При посещението му в СР Македония го придружава Костадин Тосов, секретар на Градския комитет (ГК) на БКП в Гоце Делчев, който отговаря по партийна линия за успешното му представяне. В хода на подготовката е предвидена предварителна среща с ансамбъла в Бюрото на ГК на БКП – Гоце Делчев. Поради малкия състав на издръжка, поеман от организаторите, и отдаваната значимост на събитието от ОК на БКП – „за да не се допусне принизяване на художественото равнище на ансамбъла“ – се командирова Александър Кокарешков от Окръжния народен съвет – Благоевград, и Димитър Кехайов от редакцията на в. „Пиринско дело“²⁶. В по-малък мащаб, съобразно административните граници на окръга, но също така интензивно се развива музикалният фолклор на територията на Гоцеделчевско. През 1964 г. в Гоце Делчев е проведен Районен фестивал на музикалните и танцовите самодейни колективи от бившата Гоцеделчевска околия²⁷.

За българите от СР Македония срещата с благоевградските артисти е една от малкото позволени по официален път възможности да се докоснат до българското изкуство. Гьоко Георгиев и Тихомир Титизов от Скопие споделят: „[...] гостите от Благоевград показаха висока танцовална класа. Те ни показаха прекрасни песни, момински чисти и майсторски овладени. Ансамбълът „Пирин“ спечели публиката на Скопие“²⁸. Гостуването на ансамбъл „Пирин“ в СР Македония през декември 1965 г. е планирано на взаимна основа и връща визитата в Благоевградски окръг на ансамбъла за песни и танци „Танец“ от Скопие. Българската трупа пристига в столицата на югославската република на 7 декември 1965 г., където за изнесените концерти е определена зала с капацитет 1800 места и са организирани приеми и срещи с видни обществени и културни дейци. Концерти са проведени също в Битоля, Охрид, Кочани, Пробищип. В Скопие зрители на фолклорния спектакъл са и строителните работници – възстановители на града след разрушителното земетресение²⁹.

Голям дял в дейността на ансамбъл „Пирин“ са безплатните концерти, изнасяни на събори на високодобивници, на гранични застави, откриване на конференции и юбилейни чествания и др. Ансамбъл „Пирин“ по традиция е участник в програмата на ежегодните събори на българо-югославската граница³⁰. Той присъства неизменно в програмите на Комитета за приятелство и културни връзки с чужбина, в чиято компетентност е възложено международното културно сътрудничество. В запазената документация за неговата дейност през 60-те години на ХХ в. се изтъква, че благоевградският ансамбъл с успехите си сред публиката на своите над 1500 концерта в страни от различни континенти си извоюва реномето на „първокласен творчески апарат“. Певците, танцьорите и инструменталистите на ансамбъла представят колоритен спектакъл, подсилен от блясъка на 300 разнообразни народни костюма³¹. За един

ден в началото на октомври (3 октомври 1965 г., 2 октомври 1966 г.) границата се отваря, за да се състои традиционният събор край с. Златарево. В програмата са включени ансамбълът от Благоевград и ансамбъл „Танец“ от Скопие, а от жители на Щип, Струмица и Благоевград е сформиран сборен отбор по борба. 10 000 българи се събират на събора на българо-югославската граница при местността Клисура през юли 1967 г. От Скопие пристигат ансамбълът на културно-просветното дружество „Коста Рацин“ и ансамбълът на скопското радио и телевизия. Наред с официалната програма, кореспонденциите в окръжния вестник „Пиринско дело“ описват трогателните срещи на братя и сестри, близки и роднини, намерили се благодарение на непрестанните съобщения по уредбата, и настъпилите часове на общи трапези – наздравници, песни и хора³².

Всеки род си прави трапеза, постлана от черги, а хората от рода от двете страни на границата трябва да успеят да намерят своите близки в „мравуняк от народ“, из „хиляди хора“. Всеки може да отиде на някоя от естрадите и да каже кое семейство от кое село търси. Но въпреки това, съборът е само 8 часа, не всеки успява да дойде навреме и често се случва близки хора да се видят едва на следващия събор... Осъществените срещи са много трогателни, прегръдки и разкази от стари времена се съчетават с песни и сълзи. И макар че никой не смее да го каже открито, всички стари хора СР Македония винаги са се чувствали българи. Пред своите роднини от Пиринския край те споделят: „[...] ние сме си една кръв, ние сме си българи“. От своя страна техните роднини от Благоевградския регион се убеждават, че Македония е България и всички нрави, обичаи и традиции на тамошните югославски граждани са български³³.

Съборите на българо-югославската граница се превръщат в срещи на българите от различни краища, останали извън държавните граници. Те са възстановени през 1956 г. с цел сближение на граничното население от двете държави. През 1958 г. съборът в Петричко, при с. Ново село, е договорен да се състои на 11 октомври³⁴. През 1959 г. Политбюро одобрява провеждането на 11 събора по границата. В предложението на Министерството на външните работи освен пропагандния ефект от популяризирането на успехите на страната в строителство на социализма се отчитат и исторически обусловили се фактори: традиционният им характер, положителното отношение на населението, живущо край границата, благотворното им влияние за създаване на приятелска атмосфера по границата. В духа на досегашния опит се посочва като цел на съборите „да се превърнат в срещи на близки хора от пограничното население и да съдействат за укрепване на дружбата и приятелството му“. В територията на Благоевградски окръг попадат съборите в местността Арнаутски гроб (насрочен за 2 август, неделя) и „Пропуска“ – между селата Златарево и Ново село³⁵.

Сред певците, инструменталистите и танцьорите от Българската концертна дирекция и придружаващите ги служители, ангажирани за програмата на събора при с. Златарево на 4 октомври 1959 г. (общо 28 души), има българи по произход от Тракия (с. Булгаркьой) и Западните покрайнини (Цариброд, Зайчар). Пиринския край на границата със Струмишко по повод събора посещават артисти и служители по произход от София, Ямбол и ямболското село Люлин, Самоков, с. Борово, Асеновградско, с. Бреница, Белослатинско, Севлиево, с. Чеканичево, Елинпелинско, Ихтиман, Попово, Димитрово³⁶. Така, въпреки ограниченията за пътувания от вътрешността на България и забраната определени категории лица да се допускат до съборите, официалното представяне на традиционната българска фолклорна култура като еманация на държавната закрила за развитието на изкуството събира българи от различни краища.

Подлагани на обстоен анализ, съборите на българо-югославската граница намират висока оценка от партийните и държавни органи в България. Те са определяни като подходяща форма за „укрепване на връзките между българското население, живущо от двете страни на границата“. Обменът на валута и продажбата на промишлени стоки със спекулативни цели, както и пропагандата на югославските власти срещу външнополитическата ориентация на България се сочат от отдел „Външна политика и международни връзки“ на ЦК на БКП и Министерство на външните работи като мотиви в предложението за намаляването на броя на съборите от 10 на 6, одобрено с Решение на Политбюро от 2 март 1961 г. Много повече обаче са преимуществата на такова мероприятие. Литературно-музикалните програми, уредените търговски обекти и медицински пунктове са възприемани като проява на социалистическия възход във всички области на живота – култура, икономика, социално дело. Дори личните разговори са разглеждани като поле за изява на българските граждани като пропагандисти спрямо близките и познатите им от Югославия – от тях се очаква да разясняват международната политика на БКП и да разобличават ревизионизма на югославските ръководители³⁷.

Благодарение на съборите, във вътрешността на СР Македония – до Струмица, Скопие и други селища, пътуват жители на Банско, Симитли, Сандански, завърнали се в България същия ден преди затварянето на границата. Подобни прояви, нарушаващи официално определения периметър на движение, са съпроводени със специални мерки от страна на органите на реда както за българските граждани, така и за нарушители от Югославия. Управленията на МВР и поделенията на Гранични войски са задължени да задържат всички югославски граждани, преминали извън района на събора на наша територия. Едва след проверка ще се решава на кои да се даде убежище и кои да бъдат върнати обратно в Югославия. Извън населените пунктове, които ще влизат в периметъра на

събора, посещения се допускат само с открити листове³⁸. Този режим се прилага целогодишно и спрямо жителите на Благоевградски окръг, които желаят да влязат в граничната зона на окръга³⁹.

По това време в помощ на пострадалия от бедствието град пребивават специалисти от различни държавни ведомства. По решение на Министерския съвет от 27 юли и 5 август 1965 г. като първоначални помощи за Скопие са отпуснати около 500 000 лева, изразходвани за строителни материали и медикаменти и за командироването на строителни и санитарни бригади. За оказване на медицинска помощ в Скопие пристигат хирурзи, терапевти, специалисти със средно медицинско образование и друг персонал. В работата си те са осигурени с необходимите линейки, подвижна автостанция за събиране на кръв, товарни автомобили и автобуси, както и с медикаменти, превързочни материали, медицински инструменти, кръвна плазма, серуми и ваксини. Съгласно Разпореждане на Министерския съвет № 577 от 5 август 1963 г. за оказване помощ на пострадалите от земетресението в гр. Скопие, граждани Държавният комитет по строителство и архитектура (ДКСА) командирова 70 души, в това число 10 инженери и архитекти, снабдени с необходимата механизация, които да се включат при разчистването и възстановяването на града и в монтирането на изпратените от България дървени къщи⁴⁰. В изпълнение на това правителствено решение в столицата на СР Македония започва работа комплексна бригада от 80 души. При висока дисциплина и чувство за отговорност, по думите на проф. инж. Георги Бранков, председател на ДКСА, те са монтирани от българските строители и монтажници за по-малко от месец. В този период са възстановени две сгради с по 45 апартамента всяка, укрепена е сградата на ТЕЦ, извършено е освидетелстване на един от пострадалите квартали. Българските специалисти са направили и научни наблюдения, фотоснимки и проучвания за последиците от земетръса, които да послужат в теорията и практиката на противоземетръсното строителство. Ръководните кадри от гр. Скопие остават много доволни от работата на бригадата и, обосновавайки се с острата нужда от висококвалифицирани специалисти, предлагат увеличаване на престоя ѝ, като за два месеца се възстановят сградите на Министерския съвет, Банката и Университета. От страна на ръководителите на град Скопие произтича и предложението за безвъзмездно предаване на имуществото на бригадата на Градското събрание, одобрено с Разпореждане на Министерския съвет № 785 от 29 октомври 1963 г. В този смисъл са и други официални свидетелства за това, как жителите на града приемат предприетото за облекчаване на положението им: „Тази помощ от наша страна беше високо оценена от ръководните югославски органи и населението на Скопие“⁴¹.

Идеята на посланика на НР България в Белград Груди Атанасов е като следващ етап да бъдат отпуснати допълнителни средства, които да

бъдат съсредоточени в един строителен обект (училище или друга сграда) и той като паметник на дружбата да напомня за оказаната помощ. Тя е възприета на съвещание в Министерския съвет от 2 октомври 1963 г. под ръководството на Живко Живков и с участието на министъра на транспорта и съобщенията, председателя на Държавния комитет за планиране, министъра на финансите, председателя на Българската народна банка. Съгласно решение на Политбюро от 22 октомври 1963 г. и Разпореждане на Министерския съвет № 828 от 19 ноември 1963 г., в Скопие започва проектирането и строителството на училищна сграда с пълно обзавеждане, вкл. и със специални кабинети. За осъществяването на този проект, което се предвижда да завърши за около две години, от различни централни ведомства още през 1963 г. предстои командироването на специалисти намясто за извършване на необходимите проучвания⁴².

* * *

Разпространението на българското фолклорно изкуство и българските книги, икономическото и научното сътрудничество, срещите и разговорите между българите от двете страни на граничната бразда придават съвременно измерение на историческите връзки между Пиринския и Вардарския дял на Македония. Макар и ограничени от забраните и студенината в официалното русло на българо-югославските отношения, споделените преживявания при досега с българската култура на Пиринския край и признанията за българския им произход пред близки от Благоевградски окръг са особено ценни. Предвид денационализаторските процеси в СР Македония, това е единственият възможен израз да се разкрие българското национално чувство на нейните граждани.

В нашето съвремие икономическите и културните връзки между Вардарския и Пиринския дял на Македония намират ново поле за изява в рамките на европейското регионално сътрудничество. Съвместните инфраструктурни проекти, промишлени, аграрни и търговски контакти, туристическите посещения и културните прояви, основани на географската и историческата близост между отделните общини, показват общата насока в бъдещето на региона. Днес Европейският съюз дава добър пример как в рамките на един регион да се съчетаят цели с ясно материално изражение като стремежа към икономически напредък и устойчиво развитие, от една страна, с грижата за културните паметници и изискванията за качество в образованието, от друга страна. Общите исторически ценности и еднаквото европейско гражданство представляват политическа еманация на възможността в демократична Европа всеки жител на Македония да има право да заяви свободно националната си принадлежност и, съобразно своите потребности и желания, да преодолее ограниченията и забраните от недалечното минало.

БЕЛЕЖКИ

¹ Григорова, Ж. Балканската политика на социалистическа България 1944–1970. С., 1985, с. 259; Калинова, Е. Българо-югославските отношения 1953–1963 г. между идеологията и прагматизма. – Във: Проблемът Изток – Запад. България и Балканите. С., 2006, с. 225.

² Лалков, М. Югославия (1918–1992). Драматичният път на една държавна идея. С., 2000, с. 209, 214.

³ Гоцев, Д. Новата националноосвободителна борба във Вардарска Македония 1944–1991 г. С., 1998, с. 46.

⁴ Държавен архив (ДА) – Благоевград, ф. 988, оп. 2, а.е. 17, л. 42–43.

⁵ Македонският въпрос. Историко-политическа справка. С., 1968, с. 5.

⁶ Централен държавен архив (ЦДА), ф. 136, оп. 23, а.е. 1536, л. 1, 19–21.

⁷ Пак там, оп. 27, а.е. 354, л. 2, 6–7.

⁸ Грунче, А. Охрид. Скопје, 1998, 104–105; Ангелов, Д. Византия. Политическа история. Стара Загора, 1994, с. 18; Конгресът на византолозите в Охрид. – ИПр, 1961, № 6, 116–122.

⁹ ЦДА, ф. 363, оп. 8, а.е. 858, л. 20–21, 42.

¹⁰ Пак там, ф.1Б, оп. 34, а.е. 56, л. 39–41.

¹¹ Пак там, оп. 6, а.е. 3974, л. 1–2.

¹² Пиринско дело, № 42, 9 апр. 1968.

¹³ Пак там, № 143, 14 дек. 1965; № 144, 16 дек. 1965; № 150, 30 дек. 1965; № 1, 4 ян. 1966.

¹⁴ Пак там, № 28, 8 март 1966. След 9 септември 1944 г. Димитър Талев преживява мъчителни изпитания в личната и професионалната си съдба. От паметта на обществото трябва да се изличат две десетилетия (1921–1944), когато с кипяща енергия писателят създава патриотични, художествени и публицистични творби, в които неуморно издига глас в защита на въжделенията на македонските българи. И след 1951 г., когато е принуден да направи публично „разказание“, макар да са издадени вече трите части на знаменитата му трилогия, за него се води секретно досие в МВР. Едва през последните шест години от живота си, когато здравето му е безвъзвратно съсипано, той получава спокойствие. – Трифонова, Цв. Тайната биография. – Във: Книга за Талев. С., 1998, 120–143.

¹⁵ Пиринско дело, № 13, 9 ноем. 1967.

¹⁶ ДА – Благоевград, ф. 988, оп. 2, а.е. 17, л. 36.

¹⁷ Пиринско дело, № 40, 24 май 1961.

¹⁸ Пак там, № 123, 22 окт. 1966.

¹⁹ ЦДА, ф. 363, оп. 8, а.е. 619, л. 1в-2.

²⁰ Пак там, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 4301, л. 3–5, 18.

²¹ Стамова, М. Македонският въпрос в българо-югославските отношения (1953–1963 г.). – Известия на държавните архиви, 74, 1997, 64–66; Архив на Министерството на вътрешните работи (АМВР), ф. 1, оп. 1, а.е. 4460, л. 5.

²² ДА – Благоевград, ф. 988, оп. 2, а.е. 17, л. 52.

²³ Грунче, А. Цит. съч., с. 106, 130.

²⁴ ЦДА, ф. 363, оп. 8, а.е. 726, л. 2, 11, 13–14.

²⁵ Пиринско дело, № 12, 28 ян. 1967; № 18, 11 февр. 1967; № 104, 5 септ. 1967.

²⁶ ДА – Благоевград, ф. 944, оп. 3, а.е. 8, л. 116.

²⁷ Пиринско дело, № 45 от 16 апр. 1964; № 59, 27 май 1965.

²⁸ ЦДА, ф. 363, оп. 8, а.е. 1347, л. 36.

²⁹ Пиринско дело, № 140, 7 дек. 1965.

³⁰ ЦДА, ф. 363, оп. 8, а.е. 726, л. 143.

³¹ Пак там, а.е. 1347, л. 26.

³² Пиринско дело, № № 113, 5 окт. 1965; № 125, 2 ноем. 1965; № 80, 11 юли 1967.

³³ Интервю, проведено на 13 юни 2007 г. в София. Интервюираният е българин, 60-годишен, с висше образование, роден и живял в България. В разглеждания период той е при-

съствал на съборите при Златарево. В Беровско, попадащо в границите на СР Македония, в миналото богатият му род е имал собствена мандра, отглеждал е „1000 кози“. В Скопие има много близки на неговия баща.

³⁴ ЦДА, ф. 136, оп. 26, а.е. 423, л. 1–4.

³⁵ Пак там, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 3882, л. 3, 36–37.

³⁶ Пак там, ф. 449, оп. 2, а.е. 4, л. 1–3.

³⁷ Пак там, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 4399, л. 3, 72–73. Данни на МВР за 1958–1960 г. неизменно сочат имена на български и югославски граждани (разузнавачи или агенти на УДБ, бивши учители емисари в Пиринския край, журналисти), използвали съборите като удобно място за срещи помежду си, размяна на писма и документи. АМВР, ф. 1, оп. 1, а.е. 4460, л. 5, 81–83; а.е. 4001 л. 34; а.е. 4270, л. 7. Подобен характер се придава и на гостувания на близки в различни градове и села в Благоевградски окръг и СР Македония. Пак там, а.е. 4001, л. 6–7.

³⁸ АМВР, ф. 1, оп. 1, а.е. 4460, л. 82–84; а.е. 3986, л. 1.

³⁹ Пак там, ф. 1, оп. 10, а.е. 200, л. 38. Макар че притежавали открити листове за гр. Петрич, Любен Георгиев и Любен Владимиров от гр. Благоевград били задържани на 22 април 1966 г. от полицейския патрул на гара Генерал Тодоров и върнати под конвой обратно, тъй като в откритите им листове били нанесени погрешно дати на раждане, различни от тези в паспортите им.

⁴⁰ ЦДА, ф. 136, оп. 37, а.е. 512, л. 1–2; а.е. 533, л. 1–3, 8. За уреждане на заплащането им е издадено специално Решение на Министерския съвет № 376 от 26 септември 1963 г. Пак там, оп. 36, а.е. 480, л. 1.

⁴¹ Пак там, а.е. 471, л. 1, 3–4; оп. 37, а.е. 728, л. 1–3, 9–10.

⁴² Пак там, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 5293, л. 2, 27–28; оп. 37, а.е. 766, л. 1–2, 7–9. Според справката, представена на вниманието на Министерския съвет от зам.-министъра на народната просвета инж. М. Чернев, в рамките на отпуснатата сума може да се построи 16-класно основно училище, което освен класните стаи да разполага с два кабинета, политехническа работилница, кухня със столова, две занимални за детска градина, централно отопление и физкултурен салон. – Пак там, оп. 37, а.е. 766, л. 6.

ДЕЙСТВИЕ „ДЕЛЕНИЕ“: МЯСТОТО НА БЪЛГАРИЯ В АМЕРИКАНСКАТА ПОЛИТИКА НА ДИФЕРЕНЦИРАН ПОДХОД (1959–1975)

Теодор Талев

Ако се опитаме да приложим формулировката на конференцията към периода на Студената война, то ключовата дума за социалнополитическия и икономическия живот в Европа ще бъде по-скоро „разделени“. Вярно е, че дори и самата външна политика на България от това време свидетелства за немалко успешни опити за дипломатическо, търговско и културно взаимодействие със страните от Запада, но като цяло глобалното противоборство на свръхсилите САЩ и СССР дава своето дълбоко отражение върху процесите на Стария континент. А и факт е – днес, когато държавите от двата противоположни лагера са вече обединени в общи структури, все още продължаваме да използваме редица изрази, съдържащи идеята, че дистанция между нас, „бившият Източен блок“, и останалите съществува, и тя съвсем не е само географска. Това показва колко трудно е всъщност да се разруши една Стена.

И понеже вече стана дума, че съдбата на Европа след Втората световна война е резултат от ходовете на „Големите“ (Вашингтон и Москва), търсеци възможност да разширят и укрепят своето влияние, образно казано, в техните ръце е и „сметалото“, с което се решават резултатите на действието „деление“, приложено към отделните зони на доминиране. Така България получава постепенно своето място в структурите, протезирани от Съветския съюз като Съвета за икономическа взаимопомощ и Организацията на Варшавския договор – институции, придаващи донякъде унифициран и обособен образ на страните от социалистическия лагер. Съединените щати обаче не приемат безусловно получените резултати. В представата на американците всяко „колелце“ от общата сума на врага – СССР, си има свое отделно значение и би могло, по-лесно или по-трудно, да бъде прехвърлено към техния собствен актив. Споменатото разбиране заляга в политиката на „диференцирания подход“ на САЩ към Източна Европа, предполагащ стимулирането на онези държави, които се опитват да проявяват самостоятелност, а понякога дори и „непослушание“ спрямо директивите на Москва. И обратно, към „верните“ на

Съветския съюз, каквато е България, се прилагат различни дискриминационни мерки, особено в икономическата сфера. Целта (тя общо взето не се увенчава със съществен успех) е чрез своеобразните „наказания“ лоялните на СССР страни да бъдат накарани да преосмислят и преоригентират действията си.

Настоящият текст има за задача да покаже, че ако се вземе под внимание американската стратегия относно социалистическия лагер, то по време на Студената война Европа се оказва разделена дори на повече от две части. Повод за подобно разсъждение дава специфичната вътрешна класификация на държавите от Изтока, направена от САЩ, която намира своя конкретен израз в отношенията на Вашингтон с всяка една от тях. Отправна точка за моите наблюдения ще бъдат главно контактите между България и Съединените щати в периода от 1959 г. (когато, след известен разрыв, дипломатическият диалог е възстановен) до 1975 г., в която се провежда заключителният етап на Общоевропейското съвещание за сигурност и съгрудничество.

Още при самото възобновяване на официалните връзки на Вашингтон със София страната ни е третирана по не особено коректен начин от американската администрация. Основание за това твърдение ми дава настойчивото желание на САЩ представителствата да бъдат на по-ниското ниво – легации, а не, както би било адекватно, с оглед на изискванията на международния протокол при поддържане на нормални контакти между равностойни партньори – на посолства. Все пак, в точка 4-та от т.нар. Меморандум за постигнато разбирателство относно възстановяването на дипломатическите отношения (24 март 1959 г.) се фиксира уговорката, че: „Правителството на Съединените щати ще бъде готово да обмисли след подходящ срок въпроса за възможно прекласиране на представителствата“¹. Същото условие обаче впоследствие ще работи изцяло в полза на американската политика. Промяната се извършва едва през 1966 г., когато е изгодно да бъде използвана за известно подобряване на образа на САЩ, доста помрачен в кулминацията на водената от тях Виетнамска война.

Показателна е историята на продължилите няколко години неуспешни сондажи относно изменението на статута на мисиите. Те започват почти веднага след възобновяването на официалните контакти, като идеята е поддържана дори от високопоставени членове на администрацията на Съединените щати. Още през ноември 1960 г. държавният секретар Хертър излиза със специален меморандум до президента Айзенхауер, в който препоръчва представителствата на САЩ в София и Букурещ да бъдат трансформирани в посолства. Мотивировката е, че така ще се демонстрира нарастването на интереса на Вашингтон към двете балкански държави, а не някакво одобрение към политиката им. Но концепцията на

Хертър е отхвърлена с формалния претекст, че подобно начинание би коствало на американския бюджет излишни средства. Анализирайки позицията на Белия дом, един от изследователите на проблема за двустранния ни диалог с Щатите – Стоян Пинтев, обобщава: „Тя още веднъж показва какво място е отредено да заема България в американската политика и след възстановяването на дипломатическите отношения между София и Вашингтон“².

Второто „наказание“, наложено на нашата страна, е, че, подобно на редица други от Източния блок, не ѝ е предоставен статутът на „най-облагодетелствана нация“, чрез който Америка регламентира стокообмена си с отделните държави. Това право ни е отнето през есента на 1951 г. (тогава Съединените щати едностранно денонсират съществуващата търговска спогодба³) и не е възстановено до самия край на Студената война, независимо от подновените дипломатически контакти на Вашингтон със София. Напротив, въпросният „статут“ ще се окаже основният разграничител между тези държави от Източна Европа, следващи по-благоприятен за САЩ курс (на дистанциране от Москва), и верните на Кремъл, които са „санкционирани“ от Щатите именно чрез въвеждането на дискриминационни икономически мерки. Ще поясня, че при липсата на клаузата на „най-облагодетелствана нация“ възможността за стопански контакти с голям пазар като американския рязко намалява – тогава налозите са много по-високи, а и съществуват строги ограничения при покупката и продажбата на някои стоки. Ето кратък пример, даден от дългогодишния ни дипломатически представител във Вашингтон Любомир Попов: „Една либра тютюн (около 450 г), внесен от България, се облагаше с 33 цента мито. Същата стока, внесена от страна, на която е предоставен статут на „най-облагодетелствана нация“, каквито бяха нашите съседи и конкуренти Югославия, Гърция и Турция, се облагаше с 13 цента мито. При това дискриминационно мито не беше възможно България въобще да продава, а тя от десетилетия беше традиционен партньор на американски тютюневи фирми“⁴.

Кои са „привилегированите“ сред страните от Източна Европа според класификацията на американците? На първо място това е Югославия, чиито обтегнати (още от втората половина на 40-те години) отношения със Съветския съюз ѝ осигуряват благосклонността на Вашингтон. Според залегналата впоследствие формулировка в доктрината на САЩ за тази част на Европа Белград се превръща в „носител на разколническо влияние върху световния комунизъм“ – схващане, което гарантира значителна военна и икономическа помощ за управлението на Тито. Нещо повече, при всеизвестните колебания на членовете на Конгреса относно целесъобразността на подобна политика спрямо Югославия, тя е отстоявана особено усърдно от представителите на Белия дом и Държавния

департамент⁵. Другият „отличник“ към началото на 60-те години е Полша. Причините за нейното толериране от Съединените щати са изтъкнати от помощник държавния секретар Уилям Тайлър. В реч пред един от подкомитетите при Камарата на представителите от 13 септември 1962 г. същият изрично хвали Варшава, отбелязвайки, че нейният режим се отличава с известен политически либерализъм, отсъствие на натиск при колективизацията на земята и по-голяма свобода пред средствата за масово осведомяване и хората на изкуството⁶.

Трябва да се отбележи, че политиката на „диференциран подход“ има много по-сериозно практическо приложение в отношенията на Съединените щати с държавите от Източна Европа, отколкото шумно прокламираните президентски доктрини като „Мирното въвличане“ от времето на Джон Кенеди или „Изграждането на мостове“ – формулирана при неговия приемник Линдън Джонсън. Споменатите концепции разглеждат твърде общо уж големите възможности на Вашингтон да търси увеличаване на влиянието си сред страните от нашия регион – нещо, което вероятно звучи добре за избирателите или за недотам посветените в проблемите на световната дипломация. Поведението на Джон Кенеди например свидетелства за съществено разминаване между предварително изказани намерения и реални действия. Ако преди встъпването си в длъжност той декларира желание за по-активен диалог с Изтока, впоследствие се придържа към установените традиции на американската външна политика, като заявява: „САЩ трябва да се стремят към засилващо се разделение сред комунистическия лагер и, съответно, да го насърчават. Да ограничават търговските си връзки с тези страни (партньорите на СССР – б. м., Т. Т).“⁷ На практика Вашингтон почти никога не прави първата крачка спрямо противниковия блок, а изчаква, за да види кои държави показват резервираност в изпълнението на съветските нареждания и едва тогава предприема съответните действия. По този начин и рискът да се влезе в открит конфликт по въпросите на Източна Европа с основния съперник – Москва, е значително по-малък. Подобно разбиране обаче продължава да бъде определящо за слабата ефективност на контактите със София, което очевидно ощетява нейните интереси. Но трябва да се отбележи и фактът, че ползите от верността ѝ към Кремъл са много по-големи и сигурни, отколкото при един рискован „завой“ в посока на американските очаквания.

Поради изброените по-горе причини България ще остане трайно на заден план в стратегията на Щатите спрямо социалистическия блок. Острите изказвания на първия секретар на ЦК на БКП, а от 1962 г. и министър-председател – Тодор Живков, както и на външния министър Иван Башев пред западните медии и на сесиите на Общото събрание на ООН срещу различните военни и обществено-икономически начинания

на САЩ значително затрудняват двустранния диалог. София стриктно се придържа към указанията на Кремъл по всички международни въпроси и по този начин се утвърждава като слабо интересен обект за Вашингтон. През 60-те години е подписан един-единствен междуправителствен документ – Финансовата спогодба от юли 1963 г., с която се уреждат някои стари задължения на България към Съединените щати. Показателен е фактът, че в словото на държавния секретар Дийн Ръск пред Икономическия клуб в Детройт от 14 септември 1964 г., което е посветено именно на контактите на САЩ с Източна Европа, за България не е казана нито дума. Както и по-рано, изтъкнато е, че Америка ще толерира страните, проявяващи тенденции към по-голяма национална независимост и предоставяне на повече права на личността. За пример в споменатото отношение са дадени Югославия, Полша и Румъния, към които донякъде се доближавали Чехословакия и Унгария⁸.

Така основният въпрос, който в онези години дипломацията ни трябва да решава в диалога си с Вашингтон – придобиването на статута на „най-облагодетелствана нация“, изглежда твърде труден за разрешаване. По същността си той е в много по-голяма степен политически, отколкото чисто икономически, а предвид състоянието на отношенията, Щатите не са склонни да направят жест на добра воля към България. От своя страна управляващите в София подхождат доста резервирано към възможностите за активизиране на научния и образователния обмен със САЩ. По брой на изпратените и приетите специалисти „във“ и „от“ Америка към 1965 г. България се оказва фактически „извън класациите“, сравнена с други източноевропейски държави. От справка на Министерството на външните работи личи, че в споменатата сфера нашите показатели са близки до нулата и са съпоставими само с албанските, което е доста стряскащо, ако се вземе под внимание прочутото с несговорчивостта си поведение на Тирана на международната сцена⁹.

Цели 7 години след възобновяване на дипломатическите контакти със САЩ, през ноември 1966 г., е взето решение представителствата да преминат в ранг на посолства. Това е инициатива на американското правителство, засягаща отношенията с България и Унгария – единствените държави, с които към конкретния момент Щатите поддържат официални връзки на по-ниското ниво – легации. Дълго време от Вашингтон умишлено забавят преговорите по проблема за статута на мисиите – поведение, показващо разбирането на тамошните власти за мястото на София (респ. на Будапеща) в Източна Европа. Очевидно България и Унгария се възприемат като страни, водещи твърде близка до съветските директиви политика, поради което целенасочено са третирани от САЩ като „втора категория“. Същевременно през есента на 1966 г., в разгара на носещата им твърде много негативи Виетнамска война, американци-

те вече са принудени да жертват собствената си идеологическа праволинейност в интерес на по-съществена цел: подобряване на своя образ пред света. Както отбелязва в специално писмо до Политбюро на ЦК на БКП външният ни министър Иван Башев, „подавайки ръка“ на ключовите съюзници на своя противник – СССР, Щатите целят да демонстрират привидна гъвкавост и желание за партниране¹⁰. Интересно е, че медиите в САЩ не посрещат с особено голям ентузиазъм новината, което подсказва за наличието на допълнителни проблеми. Образът на София изобщо не се свързва с възможностите за политическо, културно и икономическо сътрудничество, нито пък се търсят положителни моменти в това, че американската дипломация е постигнала немаловажен тактически успех. Ако „Ню Йорк Таймс“ се задоволява с хладното обобщение, че промяната в статута на представителствата засяга по-скоро атмосферата, отколкото същността на българо-американските отношения, други издания реагират изключително крайно. От „Дейли Нюз“ коментират ситуацията така: „Това (издигането на легациите в ранг на посолства – б. м., Т. Т.), според нас, се нарича близане на червените ботуши на врага – и ние изпитваме унижение и гняв, като виждаме големия президент (Линдън Джонсън – б. м., Т. Т.) от големия Тексаски щат на достойните да режисира такова представление“¹¹. Подобни оценки, макар и силно идеологизирани, са допълнително доказателство на тезата за невисокия авторитет и слабото значение на страната ни в източноевропейските планове на Съединените щати.

Нови промени в „диференцирания подход“ на Вашингтон към страните от нашия лагер настъпват през лятото на 1968 г. Те са продиктувани от интервенцията на държавите – членки от Организацията на Варшавския договор, в Чехословакия и особената позиция на Румъния при въпросното събитие. Що се отнася до българо-американския диалог, създалото се положение допълнително го усложнява и за пореден път поставя под въпрос и бездруго трудното взаимодействие в отделните обществени сектори. Конкретен пример може да бъде даден с отказа на американците да участват в Пловдивския панаир през същата, 1968 г. Но по-важното е, че техните дипломатически представители изрично предупреждават за неизбежния ефект от поведението на София върху състоянието на двустранните връзки¹². Всъщност САЩ умело използват ситуацията, за да мотивират твърдата си линия към България и неотстъпчивостта си по нашето основно искане – за статута на „най-облагодетелствана нация“.

Докато отношенията на Вашингтон с целия Източен блок навлизат в неблагоприятна фаза покрай чехословашките събития, решението на Букурещ да се дистанцира от действията на своите партньори го нарежда сред толерираните „отличници“. В годините до края на изследвания период режимът на Чаушеску започва да се радва на сериозно внимание

от американските управляващи. Румъния е посетена на два пъти от президент на Съединените щати (1969 г. – Ричард Никсън, и 1975 г. – Джералд Форд). С посредничеството на Вашингтон северната ни съседка се включва и в някои от икономическите структури на Западния свят – Международният валутен фонд и Общото споразумение за митата и търговията (ГАТТ)¹³. Страната е удостоена и със статута на „най-облагодетелствана нация“, но заплаща за него с допълнителна политическа отстъпка. Румъния приема американското условие да не създава трудности на онези свои граждани, които желаят да емигрират. Това изискване на САЩ, залегнало под формата на т.нар. поправка „Джексън – Ваник“ в Търговския им закон от края на 1974 г., се възприема от останалите страни в Източна Европа като опит за „открита намеса във вънрешните работи“, чрез който за пореден път идеята за нормален стокообмен се обрича на неуспех¹⁴.

Получената картина не се изменя особено през първата половина на 70-те години, независимо от някои положителни тенденции в диалога между Съветския съюз и Съединените щати, с които този период се характеризира. Отстъпките, направени от американците към най-верните съюзници на Москва, са само частични и могат да се тълкуват като опит за създаване на допълнителен благоприятен климат около срещите на най-високо равнище и в хода на подготовката на Съвещанието в Хелзинки. Конкретно за България можем да кажем, че се забелязва активизиране в областта на търговията и туризма, но отстъпки по въпроса за икономическата равнопоставеност Вашингтон така и не се съгласява да направи. Колкото до втория документ, подписан след възобновяването на официалните контакти, консулската спогодба от 1974 г., в този случай отново са регламентирани повече интересите на САЩ, отколкото нашите. Предвиждало се страната ни да зачита американския паспорт на лица с двойно гражданство, каквото по принцип родното законодателство тогава не признава¹⁵. Чрез подобен ход управляващите в София очевидно разчитат да постигнат компромиси с Щатите по други важни теми – очакване, което не се оправдава особено.

Гореспоменатата поправка в Търговския закон на Съединените щати, предложена от сенатора Джексън и члена на Камарата на представителите Ваник, допълнително утвърждава принципа на „диференциране“ в американския подход към Източна Европа и подсказва илюзорността на българските надежди. В този смисъл думите на държавния секретар Хенри Кисинджър, че заради новата мярка „разведряването е претърпяло един неуспех, но САЩ ще продължат да водят политика на подобряване на отношенията със социалистическите държави“¹⁶, могат да бъдат разглеждани само като дипломатична фраза, но не и като гаранция за някаква промяна в установената към нашия лагер линия на Вашингтон. Всъщност

американците демонстрират нарасналото си политическо самочувствие, тъй като приетите корекции в Търговския им закон са и пряк удар по врага – СССР също не приема наложените му условия, поради което специалната спогодба между суперсилите от 1972 г. практически се обезсмисля и Москва продължава да понася икономически загуби от дискриминациите на Вашингтон. А и, както впоследствие се оказва, действията на Джексън и Ваник са извършени с предварителната благословия на Кисинджър, въпреки формалното съжаление, с което той по-късно коментира решението на Конгреса¹⁷.

Това, че Съединените щати си позволяват отправянето на подобно предизвикателство към Съветския съюз в момент, когато противоречието по оста Изток – Запад изглеждат поне отчасти изгладени, подсказва липсата на съществени перспективи за напредък и пред българо-американските връзки. А междувремево тенденцията последните да бъдат изцяло зависими от промените в диалога между суперсилите дори се засилва. Нещо повече, в разговор с посланик Любомир Попов от 5 юни 1974 г. президентът Никсън директно заявява: „Ние сега разговаряме с руснаците. Ако се разберем с тях, ще бъде добре и за отношенията ни с Вашата страна“¹⁸. Акцентирането върху подобно условие обаче говори за скептицизъм спрямо външнополитическата самостоятелност на държавата ни и обяснява защо оставаме в „последната група“ на американската класификация, засягаща Източна Европа. Според анализ на посолството ни във Вашингтон от 1973 г., САЩ разделят отношенията си с региона на три вида: 1) „активни“ – с Полша, Югославия и Румъния; 2) междинен тип – с Унгария (недоволството от Будапеща се дължало на някои изяви на нейните представители в международната комисия, формирана по проблемите на примирието във Виетнам); 3) „неактивни“ – с Чехословакия и България, като известен „плюс“ остават само водените дискусии по отделни проектоспоразумения и по размяната на официални делегации¹⁹. Не по-оптимистична е и оценката в друг доклад на мисията ни в Щатите от август 1975 г. В него се изтъкват малките възможности за съществени подобрения в българо-американските контакти и оказалото се оправдано по-късно опасение – „САЩ по всякакъв начин ще се стараят да ги държат замразени (двустранните отношения – б. м., Т. Т.) или в бавно движение, тъй като нашата страна не е партньор от особено значение за тях. Те изхождат от предположението, че ние сме по-заинтересованата страна“²⁰. В същата връзка следва да се спомене, че от Вашингтон така и не приемат поканата за визита на президента на Съединените щати у нас, което е и своеобразна политическа оценка за режима на Живков. Най-високото ниво на представител на САЩ, посетил София, остава „помощник държавен секретар“ (Робърт Ингерсол, септември 1975 г.)²¹.

Следователно можем да обобщим, че, погледнато през призмата на политиката на САЩ, разделението в Европа съвсем не се изчерпва с оста Изток – Запад. В зоната на влияние на врага – СССР, вниманието е фокусирано върху отделни ядра, които, според собствените им проявления на вътрешната и международната сцена, са класифицирани като по-важни или, обратното, като предизвикващи слаб интерес. С оглед на придържането си към линията на Москва България се нарежда сред държавите от социалистическия лагер, ползващи се с най-ниска степен на доверие пред американците. Поради тази причина в определени обществени сфери (главно икономическата) тя не получава третиране от Вашингтон, полагащо се на един напълно равнопоставен партньор. Колкото до изводите за настоящето, вероятно следва да отбележим, че прекалената вяност към покровителя, независимо кой е той, трудно може да предизвика уважение. В противен случай съществува рискът да бъдем възприемани като „втора категория“, макар и във вече единна Европа.

БЕЛЕЖКИ

¹ *Пинтев, Ст.* Възстановяване на българо-американските дипломатически отношения 1950–1959. – Във: Сталинизмът след края на Втората световна война. С., 2005, с. 61.

² Пак там, 66–67.

³ *Баева, И., Е. Калинова.* Следвоенното десетилетие на българската външна политика (1944–1955). С., 2003, с. 220.

⁴ *Попов, Л.* Българо-американският диалог по времето на петима президенти. – Международни отношения, 2003, № 4, 144–145.

⁵ *Боев, И.* Балканите в глобалната политика на САЩ 1945–1975 г. С., 1986, 151–161.

⁶ ДА на МВнР, оп. 18 п, а.е. 75, 1–41; а.е. 123, 1–7.

⁷ Цит. по: *Вутов, П.* По моя дълг дипломатически път. С., 2004, с. 454.

⁸ ДА на МВнР, оп. 20 а, а.е. 178, 147–152.

⁹ Пак там, оп. 21, а.е. 509, 47–63.

¹⁰ Пак там, оп. 22, а.е. 446, 1–3.

¹¹ Пак там, оп. 23, а.е. 429, 1–7.

¹² Пак там, оп. 24, а.е. 476, 44–47.

¹³ *Боев, Ив.* Цит. съч., 234–244.

¹⁴ *Попов, Л.* Цит. съч., с. 157; ДА на МВнР, оп. 30, а.е. 436, 221–223.

¹⁵ *Попов, Л.* Цит. съч., с. 152.

¹⁶ Пак там, с. 157.

¹⁷ Работническо дело, 19 дек. 1974, с. 5; 16 ян. 1975, с. 6.

¹⁸ *Попов, Л.* Цит. съч., с. 153.

¹⁹ ДА на МВнР, оп. 24 п, а.е. 20, 3–26.

²⁰ Пак там, оп. 26 п, а.е. 17, 2–4.

²¹ Пак там, оп. 31, а.е. 420, 1–4.

„ЦИГАНСКИЯТ НАЦИОНАЛИЗЪМ“ (1945–1989) – РЕАЛЕН ПРОБЛЕМ ИЛИ ПРЕВАНТИВНА МЯРКА НА ВЛАСТТА?

Пламена Стоянова

Проблемът за „циганския национализъм“ все още не е разработван. Ето защо и самият термин съдържа своя въпрос: за какъв национализъм става дума и проявяван ли е сред циганското население на България? Възможно ли е да се наблюдава такава тенденция сред етнически групи – в голямата си част неграмотни, бедни и без държава-майка, към която да се стремят?

Като начало е добре да дадем определение на понятията „нация“ и „национализъм“. Според „Българска енциклопедия „А–Я“ „нацията е общност от хора, формирана се на основата на общността на територията, икономическия живот, литературния език, етническите особености на културата и народопсихологията“*.

Ако се спрем на тези изисквания за нация и се опитаме да ги приложим към циганското малцинство в България, ще установим немалко несъответствия.

На първо място общата територия не е фактор, който обединява циганите, по простата причина, че характерна черта на голяма част от тях е чергарството. То, от своя страна, много често надхвърля рамките на определена държава. За разглеждания период, например, проблеми на българските власти създават придошлите от Гърция цигани биволари и т.нар. сръбски цигани, споменавани в криминалните хроники на МВР.

Начинът на живот на българските цигани също не е обединително звено, тъй като различните занаяти и поминък определят и индивидуалността на техния бит.

Най-разпространен сред циганите е езикът романес, оттам и днешното популярно наименование – роми. Далеч не всички цигани в България обаче говорят този език. Т.нар. турски цигани смятат за свой майчин турския език, джоревците говорят само български, а влашките цигани владеят румънски. Ето защо езикът също не е обединително звено.

* Българска енциклопедия „А–Я“. 2. прераб. и разшир. изд. С., 2002, с. 773.

Що се отнася до културните им особености и традиции, то те са строго определени от групата, към която принадлежат, била тя на калайджиите, гребенарите, кошничарите и т.н.

Както става ясно, циганското малцинство в България не може да бъде определено като част от една нация. В такъв случай какво трябва да разбираме под „цигански национализъм“? Ако се обърнем отново към Енциклопедията, за национализъм ще открием следното определение: „[...] идеология и политика на нациите в подкрепа на тяхната идентичност и правото на държавност. Национализмът е съзнателно разбиране на индивида за принадлежността му към дадена нация и съзнателно отношение към национална държавата“*.

Възниква въпросът: как циганското малцинство в България се самоосъзнава, как се изразява чувството му за принадлежност и към кого? И най-вече: какво значение влагат в термина „цигански национализъм“ българските управляващи, кои от проявите на циганското малцинство са определени като „тревожни сигнали“ и какви са предприетите мерки в периода 1945–1989 г.?

Това са част от въпросите, зададени в настоящата статия, а отговорите ще се търсят в хронологията на събитията.

Когато в средата на 40-те години на ХХ в. Българската работническа партия (комунисти) (БРП (к)) навлиза в управленския живот, в духа на пропагандираното от комунизма равенство, а най-вече следвайки СССР в политиката на толерантност към малцинствата, новата власт обявява свобода на вероизповеданието, подкрепя образованието на роден език и поощрява формирането на всякакви етнически сдружения.

До началото на 50-те години турското, арменското, еврейското и циганското малцинство се възползват от различните дадени привилегии, като едновременно с това постепенно се включват и в политическия живот на страната. За търсещата широка подкрепа БРП (к) това е положителен момент и, стремяйки се да спечели симпатии, тя привлича представители от етническите среди, които да изиграят ролята на медиатори и агитатори. Такава водеща и популярна личност за циганското малцинство до края на 40-те години е Шакир Махмудов Пашев. През 1945 г. под негово ръководство е създадена „Общациганска организация за борба против фашизма и расизма и за културното издигане на циганското малцинство в България“¹. Под редакторството на Пашев започва излизането и на печатния орган на организацията, вестник „Романо еси“ („Цигански глас“). През 1947 г. с покровителството на властта и по модел на съветския театър „Ромен“ е създаден циганският театър „Рома“. Организатор

* Пак там.

отново е Пашев, който през същата година става и първият цигански депутат.

Когато през 1948 г.² е свикана първата национална циганска конференция в България, Шакир Махмудов Пашев вече е един изключително популярен цигански водач, направил много както за пропагандирането на новите порядки сред малцинството, така и за неговата еманципация. В атмосферата на етническа толерантност той съвместно проповядва колко благодарни на БРП (к) трябва да бъдат неговите сънародници за предоставените свободи, зачитането им като пълноправни граждани на страната и възможността да получат всичко, което пожелаят от живота си, работейки и стрейки нова България³.

В старанието си Пашев така се увлича, че пропуска да долови първите тревожни сигнали на промяна. В редиците на циганското малцинство вече има достатъчно подготвени и политически амбициозни хора, също желаещи да вземат участие във властта и за които авторитетът и монополизирането на ръководните функции от Пашев са сериозна пречка. В следващите няколко години тези нови лица се възползват от стеклите се политически обстоятелства и от личните грешки на Пашев, за да го изтласкат от заеманите позиции.

В края на 40-те и началото на 50-те години, въпреки демонстрираната етническа толерантност, започва масово движение сред българските турци за изселване в Турция. Този акт в разделящия се подозрителен един към друг двуполусен свят бързо напомня на управляващите в България за опасността от чуждо влияние, прокарвано чрез малцинствата, а това коренно променя отношението към тях. В докладите на Държавна сигурност се появяват първите данни за настроеността сред турците и помаците и тревожно се отбелязва, че общата психоза на изселването е увлякла голяма част от циганите, изповядващи мохамеданската религия⁴.

В тази обстановка популярността на Ш. Пашев се оказва неудобна.

Скандиранията на цигански събрания в стил „Да живеят Сталин, Тито, Димитров и другаря Шакир Пашев!“⁵ са тревожни, а статиите на „Романо еси“, в които се разказва за дейността на главния му редактор – прекалени. Прокрадат се и информации за възприемането на Пашев като „цигански цар“, а това заедно с усилията му за еманципация на сънародниците му вече е определено като „опасно“⁶.

Основната грешка на Пашев е, че се увлича – при това в момент, когато малцинствената политика търпи рязък обрат. Това може да се долови и от списвания от него вестник, където за цигани, населяващи България, е отбелязана цифрата 500 000 души⁷. По същото време засекретените данни за числеността на това малцинство от докладите на Държавна сигурност (ДС) не надхвърлят 170 000. В „Романо еси“ се появява и интересната теория за праотеца на българските цигани, някой си

Борко, с когото, според вестника, циганите трябва да се гордеят и самоопределят⁸. На властта обаче в края на 40-те и началото на 50-те години не ѝ е нужно толкова емаципирано и осъзнато циганско малцинство, нито толкова популярен цигански вожд.

През 1950 г. Държавна сигурност взема на разработка под заглавието „Дурак“, лицето Шакир Махмудов Пашев⁹. По това време той вече не е народен представител, загубил е позициите си в циганската културно-просветна организация, отстранен е от поста главен редактор на преименувания като „Нево дром“ цигански вестник и отчаяно се опитва да запази влиянието си над театър „Рома“. Единственият резултат от неговата съпротива срещу новите лидери на циганското малцинство е изключването му от БКП с обвинението за „антидържавна дейност“, „цигански национализъм“, всяване на разкол сред малцинството, финансови злоупотреби и протурски прояви, след което е изселен заедно със семейството си в с. Рогозина¹⁰. По-късно на два пъти е изпращан в Белене, а след окончателното закриване на трудовия лагер никога повече не възстановява позициите си сред управляващите среди.

Междувременно терминът „цигански национализъм“ вече навлиза в справките на ДС и въпреки признанието на инспекторите, че мрежата от агенти сред малцинството тепърва се създава поради несъществуващия по-рано интерес към него, циганите вече биват наблюдавани, шпионирани, анализирани, както всички останали несигурни и рискови елементи на българското общество¹¹.

Заедно с отстраняването на Шакир Пашев започва нов етап в политиката на Българската комунистическа партия (БКП) спрямо циганите. В началото на 50-те години е закрыта Циганската културно-просветна организация, а нейните локални структури се вливат в местните организации на ОФ. Печатният ѝ орган в. „Нево дром“ минава под покровителството на Отечествения фронт и придобива светски характер – без патетични обръщения в стил „О, неразумний юроде, поради что се срамиш да се наречеш българин? (циганин)“¹².

Централният цигански театър „Рома“ престава да бъде централен и професионален. Ръководството на Комитета за наука, изкуство и култура (КНИК), под чийто контрол е поставен театърът, сериозно обсъжда възможността той да бъде окончателно закрыт, но в крайна сметка е решено неговата дейност да зависи от комитета, който ще подбира и репертоара, и кадрите му¹³. Самият театър, остатъците от местните структури на циганската организация, в. „Нево Дром“ и циганската спортна организация „Наангле“ са заведени на разработка в ДС, която вербува свои агенти във всяка една от тези структури и следи за антибългарски прояви¹⁴. Етническото осъзнаване вече не е поощрявано, а всеобхватният контрол на БКП го поставя в строго определени рамки, в които циганите

на първо място са граждани на Народна република България и след това – цигани.

В последвалите политическите събития т.нар. турски цигани стават обект на особено внимание, тъй като, считайки себе си за турци, те увеличават „прираста на турското население“¹⁵ в страната¹⁶.

Масовата психоза за изселване в Турция увлича и голяма част от циганите, които също подават заявления и някои от тях биват одобрявани. Свидетелства за цигански семейства, получили заветния документ, се откриват в архивите на ДС, което налага логичния извод, че когато в края на 1951 г. Турция затваря границата си с аргумента, че сред изселващите се има и циганско население, за българските власти това не е изненада¹⁷.

Турчеенето сред не-турските групи, изповядващи исляма, поражда сериозни тревоги сред управляващите, които вземат мерки за интегрирането и откъсването на тези малцинства от турското влияние. Първата стъпка в това направление е направена в началото на 60-те с „доброволната“ смяна на турските лични имена и фамилии на българите мохамедани, циганите и татарите. Изисква се единствено писмена молба до съответните народни съвети, а целта е да се пресекат отрицателните тенденции на турчеене и да се засили патриотичното възпитание. Несъмнено има хора, които се възползват от тази възможност, но те не са много, тъй като в началото на 80-те години тази акция се повтаря. Преименуването едва ли е и напълно доброволно, тъй като първият редактор на „Неводром“ – Сульо Метков, напуска редакцията на вестника заради оказания върху него натиск да си смени името¹⁸.

Резултатът от подетата кампания като цяло е отрицателен. Осъзнаващите се като „турци“ цигани не сменят имената си, продължават да обрязват децата си и да ги пращат в турски училища. Турското малцинство и неговата интелигенция, които се разграничават от циганите, след този момент заострят вниманието си и започват да свързват всяка акция спрямо другите мюсюлмани като поредната стъпка за претопяването и на турското малцинство. В тази връзка е и оказваната помощ под формата на протести, петиции и застъпване за правата на циганите мюсюлмани – все неща, които едва ли са се харесали много на управляващите¹⁹.

В началото на 60-те години изкрystalизира и един друг проблем – по-виокият естествен прираст сред циганското население. Това, както и страхът на властта, че съседна Турция може да използва мюсюлманското население в България като „пета колона“²⁰, изваждат циганския въпрос от кръга на домашните теми. Становището на Т. Живков обаче, че циганският въпрос „е така да се каже вътрешен въпрос, наш въпрос“²¹, е показателно за желанието на управляващите да го поставят в тази рамка и да не разрешат неговото задълбочаване.

През лятото на 1971 г. в Лондон се провежда I световен конгрес, на

който се учредява „Романи юнион“ – световната организация на циганите. В конгреса участват делегати от цял свят, но не и от България. Единственият български представител – Димитър Големанов – учител по руски език от град Сливен, който на своя глава и със свои собствени средства заминава за Лондон, е уволнен и изключен от БКП²².

Толерантното отношение на БКП към циганското население и усилията за приобщаването му към българското общество често контрастират с мерките на властта при всеки опит за еманципация. От една страна, БКП отпуска привилегировани бройки за младежи цигани във висшите училища, а от друга, няма нужда от издигането на образовани цигани.

През 1970 г. завеждащият отдел „Малцинствен“ в Националният съвет на Отечествения фронт – Господин Колев, внася информация за VI конгрес на ОФ, засягаща изоставането на циганското население. На следващата година, без обяснение, той е изваден от Националния съвет (НС) на ОФ²³. По това време в Народното събрание единствено циганското малцинство няма свой народен представител, тъй като председателят на НС на ОФ Пенчо Кубадински, „голямото началство“, не разрешава²⁴.

През 1978 г. е публикувано решението на Секретариата на ЦК на БКП за по-нататъшното подобряване на работата сред българските цигани²⁵. Един от основните моменти в него е поощряване развитието на художествената самодейност, но след няколко месеца е закрит естрадно-драматичният състав при читалище „В. Друмев“ (кв. „Филиповци“ – София) заради включени от художествения му директор Мустафа Алиев (Мануш Романов) цигански песни в репертоара²⁶. В навечерието на „възродителния процес“ през 1984 г. циганската музика е официално забранена.

Междувременно през 1981 г. е проведено второто доброволно преименуване на циганите с арабско-турски имена и тези от смесени бракове. Общата констатация е, че всичко минава спокойно, но според архивите на ДС протести не липсват, а вниманието на властите е така засилено, че дори „профилактират“ ученик в детска педагогическа стая заради създадената от него циганска азбука, която използвал за кореспонденция със своята приятелка²⁷. Наред с това не липсват и истински протести. През 1983 г. седем групи с около 400 участници се опитват да протестират пред Държавния и Министерския съвет. ДС предотвратява 5 случая на организиране на съпротива сред местни цигански водачи²⁸. Виновниците са предадени на следствието, а потенциалните участници – „профилактирани“. Същото се случва и с авторите на заловена кореспонденция до Турция, съдържаща информация за преименуването, както и с тези, които се опитват да изпратят протестни сигнали до различни институции, вкл. и до турското посолство в София²⁹ и ООН³⁰.

Преименуването отново разпалва периодично затихващата психоза за изселването сред турското, циганското и помашкото население. Засилва

се религиозната нетърпимост и немалко цигани са осъдени заради тайно извършване на религиозния обред сюнет³¹. Голяма част от тях все по-категорично разпознават в Турция държавата-майка, а тези, които имат смелостта да агитират изселване, също са съдени³².

За българските власти тези прояви са доказателство за „подривните действия на Турската държава“, а протестите на турската интелигенция против циганското преименуване и агитацията на турци сред циганите за изселване се смятат за повече от обезпокоителни³³.

Раздвижването сред турското население има своите основания. Страхът, че след помаците, циганите и лицата от смесени бракове турците ще бъдат следващите преименувани, в крайна сметка се оказва оправдан³⁴. Още през 1983 г. ДС сигнализира за слухове сред турското малцинство за насилствена смяна на имената в някои окръзи като Кърджалийски и Пловдивски³⁵, а с всеки изминал месец градусът на психозата се покачва.

В тази обстановка вниманието на властта не се концентрира само върху турчещата се част от циганското малцинство. Под наблюдение са поставени всички групи цигани и всички организации, способни да провокират не само протурски, но и процигански настроения.

С благословията на Министерството на външните работи през 1982 г. в 6-и отдел на ДС се извеждат обектови разработки на Световната ислямска лига, Световния цигански съюз в Швейцария и прорумънската националистическа организация „Тимок“. Целта е „разкриване и сричане на подривните им замисли срещу нашата страна на основата на национализма“. Особено внимание се обръща на Световния цигански съюз, в чиито ръководни органи, с помощта на КГБ, трябва да проникне 5-о управление на ДС³⁶.

В същото време Шесто управление има за задача да следи за „враждебни планове“ в арменски и ционистки организации, което показва колко чувствителни са българските власти на тема „национализъм“ в началото на 80-те години³⁷.

Една година след забраната на циганската музика, в средата на 1985 г., за голяма изненада на завеждащия отдел „Малцинствен“ Господин Колев, е спрял и вестник „Нево дром“³⁸. Обяснението, което му дават на ухо, е, че четиримесечната пауза се дължи на „асоциации на сепаратизъм“. След личната намеса на Пенчо Кубадински обаче вестникът започва отново да излиза до 1988 г., когато окончателно спира да се издава³⁹.

След всичко казано със сигурност може да се твърди, че в документите на официалните български власти „циганският национализъм“ съществува като термин, но не и като реален проблем. Наистина има прояви, които основателно разпалват параноята на социалистическата власт, но опасенията не са отражение на реалността, а по-скоро на възможното развитие на въпроса.

Циганите нямат общо национално самосъзнание, което да води до формулиране на националистически искания, не са хомогенни, а още по-малко – последователни. Като население, нямащо държава-майка, те не са носители на чуждо влияние (с изключение на онази част от тях, която се турчее) и, верни на циганската си природа, се адаптират към държава-та-приемник. Специалното отношение на властта към тях е продиктувано както от специфичността на социалистическия обществен модел и неговите изисквания, така и от политическата ситуация вътре в страната и извън нея.

Високият естествен прираст на циганското малцинство и на тази част от него, която се турчее, според анализите на властта, може да бъде използван за интересите на чужди държави – в случая Турция. Сериозно съображение е и фактът, че въпреки постоянните опити за интеграция на циганите в българското общество, по-голямата част от тях остават в края на социалната стълбица и по този начин представляват едно голямо, трудно контролируемо население, което играе ролята на социален аутсайдер. По свой начин аутсайдер е и турското население, което създава сериозни главоболия на властите, които логично правят всичко възможно да не допуснат подобна ситуация с второто по големина малцинство в България.

Друг аспект на проблема са започналите след 1960 г. процеси на еманципация на циганите в западноевропейските държави и отстояване на гражданските права и свободи, заложен в Хартата за правата на човека. Европейският съюз, Съветът на Европа и други организации също поставят акцент върху тези проблеми, а това дава тласък на малцинствените организации и сдружения на международно ниво.

БКП има информация за организирането на циганите в европейски мащаб и готовността им за създаването на нужните структури⁴⁰. Тази информация несъмнено бърка в раната, наречена „права и свободи в България“ не само по отношение на малцинствата, а спрямо всички граждани на страната.

Така въпросът за „циганския национализъм“ се оказва част от много по-мащабни и сложни процеси. На теория той надхвърля рамките на страната, но на практика си остава „домашен проблем“ – резултат от последователната и твърда политика на управляващите, за които всяка международна циганска конференция, всяка проява на турчееие и циганско самоосъзнаване – дори и на културно ниво, са проява на антибългарска дейност и „цигански национализъм“. А всяка реакция срещу тези прояви, общо взето, е превантивна мярка срещу потенциално сериозен проблем.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ АМВР, ф. 13, оп. 1, а.е. 759, л. 50–51.
- ² Романо еси, № 10, 1948, с. 1.
- ³ Пак там, с. 2.
- ⁴ АМВР, ф. 13, оп. 1, а.е. 759, л. 67.
- ⁵ Романо еси, № 10, 1948, с. 4.
- ⁶ АМВР, ф. 13, оп. 1, а.е. 774, л. 27.
- ⁷ Романо еси, № 10, 1948, с. 4.
- ⁸ Пак там, № 9, 1948, с. 3 („Циганските тържества в Берковица“).
- ⁹ АМВР, ф. 13, оп. 1, а.е. 625, л. 10.
- ¹⁰ Пак там
- ¹¹ Пак там, а.е. 759, л. 66.
- ¹² Романо еси, № 9, 1948, с. 2, („Може би чудо?“).
- ¹³ АМВР, ф. 13, оп. 1, а.е. 759, л. 50–51.
- ¹⁴ Пак там, л. 66.
- ¹⁵ Пак там, л. 43.
- ¹⁶ Пак там, л. 45.
- ¹⁷ Пак там, л. 67.
- ¹⁸ *Колев, Г.* Един циганин в ЦК на БКП. с. 23.
- ¹⁹ АМВР, ф. 22, оп. 1, а.е. 176, л. 78.
- ²⁰ Пак там, а.е. 154, л. 11.
- ²¹ *Колев, Г.* Цит. съч., с. 79.
- ²² Пак там, с. 156
- ²³ Пак там, с. 119.
- ²⁴ Пак там, с. 193.
- ²⁵ *Марушиакова, Е., В. Попов.* Циганите в България. С., 1993, с. 91.
- ²⁶ Пак там.
- ²⁷ АМВР, ф. 22, оп. 1, а.е. 176, л. 89.
- ²⁸ Пак там, а.е. 154, л. 21.
- ²⁹ Пак там, а.е. 176, л. 147.
- ³⁰ Пак там, л. 73.
- ³¹ Пак там, л. 16.
- ³² Пак там.
- ³³ Пак там, л. 73.
- ³⁴ Пак там, л. 144.
- ³⁵ Пак там, л. 163.
- ³⁶ Пак там, а.е. 128, л. 20.
- ³⁷ Пак там, а.е. 154, л. 75.
- ³⁸ *Колев, Г.* Цит. съч., с. 29.
- ³⁹ Пак там, с. 31.
- ⁴⁰ Пак там, с. 154.

ДА СЕ РОДИШ ОТНОВО*

Децата като заложник в българо-турските двустранни отношения (1986–1988)

Деяна Кръстева

Вторият пик на Студената война през 80-те години извежда на преден план нови акценти в противопоставянето на Източния и Западния блок. Разглеждан на многобройни публични форуми, един от тях – проблемът за човешките права, влияе и върху изселническите настроения в България. След развилите се три големи изселнически кампании към Турция (1949–1951 г., 1962–1964 г., 1969–1978 г.) в страната остават многобройни членове на разделни семейства, между които и много деца, чиито родители са заминали да се установят в Турция. Подписаното споразумение от 1982 г. между държавните глави Тодор Живков и Кенан Еврен¹ е за решаване на отделните хуманитарни случаи. В следващите няколко години част от сблъсъците между българската и турската дипломация са именно по тази линия. А заложник на конфронтацията остават десетките деца, които очакват временните затишия в двустранния конфликт, за да се съберат с родителите си.

Настоящият текст разглежда събития, случили се през 1986–1988 г., които са характерни като цяло за българо-турските двустранни отношения през периода. Изграден главно на база материали от Дипломатическия архив на МВнР, той представя изключително българската гледна точка върху събитията и едва след евентуално проследяване и на турската изводите от този текст биха могли да претендират за изчерпателност.

След началото на „възродителния процес“ в България през 1984 г. в Турция не секват протестните митинги с подчертана антибългарска насоченост, организирани от изселническите дружества. В рамките на тези прояви през 1986 и 1987 г. до България са отправени и десетки заявления за предаване на разделените от родителите си деца. Членове на

* „Да се родиш отново“ (Yeniden Dorpak, 1987) – телевизионен филм в четири серии, посветен на съдбата на Айсел Йозгюр – едно от децата, на които не е разрешено да се съберат с родителите си в Турция.

ръководствата на изселническите дружества взимат участие и в церемониите, организирани при посрещането на пристигащи деца на КПП Капитан Андреево, в Одрин, Истанбул, Бурса. Тези прояви са широко отразени и в местните средства за масова информация, като обикновено статии със сходно съдържание са поместени в различни вестници или се излъчват аналогични телевизионни репортажи. Така например през пролетта на 1986 г. почти всички средства за масова информация отразяват 23 април, празник на децата в Турция, като тъжна дата за тридесет и деветте „деца турци“, които България „държи като заложници, тъй като родителите им се намират в Турция“².

Широката обществена ангажираност и подетите от изселническите организации протестни акции провокират българското правителство да изрази своята позиция по въпроса в нота от 19 август 1986 г. В нея се заявява, че България ще сътрудничи за решаването на отделни хуманитарни случаи, касаещи непълнолетни деца, разделени от своите родители.

Първите такива случаи намират решението си в началото на 1987 г. и още януари месец вестник „Едирне“ пише за превръщането на граничната гара Капъкуле в „гара на надеждите“, тъй като се очаква предаването на 14 деца от България на семействата им в Турция. Децата се очакват на 12 януари, но след като не пристигат, получилият се скандал е отразен не само в местните, но и в националните медии, а България се обвинява в „нечовешки действия“.

Като цяло близо 50% от антибългарските публикации през периода са посветени именно на въпроса за предаването на „турските деца“ от България. Анализът на Иван Иванов, втори секретар в българското посолство в Анкара, посочва, че турската държава предварително се е подготвила „да постигне максимален пропаганден ефект от тези посрещания и да покаже, че нашата страна е започнала да отстъпва от своята позиция“³. От друга страна, той отчита и, че: „По-продължителното време за предаването на децата също имаше известен положителен ефект за нас. То даде възможност по-продължително време да се задържи вниманието на турската общественост върху един хуманен жест на нашата страна“⁴.

Очакванията за положителен ефект върху турската общественост обаче скоро се оказват неоснователни. Само няколко месеца по-късно емоционалният тон на публикациите ескалира, тъй като проблемът за децата, очакващи да бъдат прехвърлени в Турция, се персонифицира в лицето на 16-годишната Ася Михайлова (за българското МВнР), или Айсел Йозгюр (за турските представителни институции и средства за масова информация).

Още в средата на 1986 г. в тримесечния си доклад Марин Маринов, вицеконсул в Генералното консулство на НР България в град Истанбул, заявява, че „от известно време широко се раздухва въпросът за Ася или Айсел [...] като напоследък публикациите по този въпрос затихнаха, но

вероятно отново ще се подемат при подходящия случай⁵.

Първите публикации по темата се появяват през лятото на 1986 г.⁶ Редица турски вестници поместват съобщения за продължаващата в Муданя гладна стачка на семейството на Селим и Фатма Йозгюр и техния 13-годишен син Мехмед по повод липсата на информация за останалата в България тяхна дъщеря Айсел⁷. На 10 юли в. „Терджуман“, определен от посолството на НР България като вестник с най-ярко изразена антибългарска линия, посвещава цяла страница на проблема за останалата в България „като заложница“ Айсел. Съобщава се и, че вестникът е инициатор на кампанията „Свобода за Айсел“, във връзка с която са интервюирани редица обществено-политически личности. На въпрос на вестника дали правителството е предприело някакви мерки по инициативата „Свобода за Айсел“ министър-председателят Тургут Йозал⁸ отговаря: „Тази драма ние ще доведем до знанието на целия свят. Няма да ги оставим на мира“. Четири дни по-късно под надслов „Айсел е един символ“ в. „Терджуман“ публикува предадения от Мехмет Чавуш⁹ списък с 28 подобни случая като този на Айсел. В същата статия се изтъква, че президентът Еврен следи отблизо кампанията за прехвърлянето на Айсел в Турция и „морално подкрепя стачкуващото семейство“. По негова молба е прекратена и гладната стачка на семейство Йозгюр в края на месеца след обещание за активно държавно и обществено съдействие по случая. И наистина няколко месеца по-късно се появяват редица публикации, съобщаващи за различни американски и английски дружества, протестиращи срещу задържането на Айсел в България в несъответствие с международните споразумения и документи, касаещи човешките права. Публикувани са доклади на Amnesty International и Helsinki Watch. Отразени са и протестните акции в Западен Берлин и в Северен Кипър. А в пресата се коментира, че „случаят с Айсел е само върхът на айсберга“¹⁰.

Турските публикации свидетелстват и за започването на нови гладни стачки от семейства, подали молби за събиране с близките си от България. В Българските тримесечни анализи на турските антибългарски пропагандни действия обаче такива не са отразени.

Тази разразила се през лятото на 1986 г. медийна кампания срещу България наистина стихва в началото на следващата година, когато в Турция пристигат първите деца, изпратени след българското обещание от 19 август 1986 г. Вицеконсулт Марин Маринов обаче излиза прав – развитието на историята тепърва предстои. И както ще се окаже, желанието на българското правителство да „задържи вниманието на турската общественост върху един хуманен жест на нашата страна“ ще изиграе лоша шега на българската дипломация, която губи време да протака проблема, вместо да търси начин за неговото разрешаване.

На 12 март 1987 г. по инициатива на община Чанкая – Анкара е организирано тържествено поставяне на табела „Свобода за Айсел“ на улицата на гърба на българското посолство. Месец по-късно в „Терджуман“ съобщава, че е готов сценарият за 4-сериен телевизионен филм за Айсел – „Да се родиш отново“, – който трябва да бъде заснет от известния режисьор Осман Седен. Случаят на Айсел се превръща от хуманитарен в политически, както по-късно многократно ще бъде изтъквано и от българското МВНР.

Междувременно в България посланикът на Турция Йомер Лютем многократно инициира срещи с оглавяващия отдел „Трети“ (Балкански държави) в българското МВНР Любомир Шопов, на които защитава изпратените от Турция ноти за събиране на членовете на разделените семейства. Той подчертава, че изпращането на седемнадесетте деца в първите месеци на 1987 г. е възприето като положителна стъпка на българското правителство, но не скрива и недоволството от забавянето на останалите случаи и даването на негативни отговори на някои от нотите¹¹. В отговор Шопов изтъква огорчението на българското МВНР, че изпращането на децата се използва за политически, враждебни антибългарски цели, което сериозно затруднява решаването на тези въпроси.

В края на март 1987 г. Лютем иска среща с българския заместник-министър на външните работи Иван Ганев, по време на която за пръв път въпросът за Айсел е поставен на по-високо равнище. Отговорът, който получава, е, че след като чрез действията на родителите на момичето случаят се е превърнал от хуманитарен в политически, българската държава не възнамерява да се занимава с него. Проблемът обаче е твърде експлоатиран в Турция, за да може българското МВНР да си затваря дълго очите за него.

В началото на септември 1987 г. Шопов отправя първите си упреци към турската политика по този въпрос. Той протестира срещу подготвянето на сериала, проследяващ съдбата на Айсел, и преименуването на улицата в близост до българското посолство, изтъквайки, че подобни действия не допринасят с нищо за решаването на хуманитарните случаи. Отговорът на Лютем е изключително емоционален, за което свидетелства стенограмата от 15 септември 1987 г.: „Разбирам, че българската страна е недоволна от именуването на улица на Айсел и от подготвянето на тези серии. Не бях запознат с това, но щом Вие казвате аз Ви вярвам. Но аз от десет месеца правя всичко възможно това момиче да бъде освободено. Поради това, че се настървиха против баща ѝ, решиха да не я пращат в Турция. Въобще що се отнася до Айсел българската страна е виновна [...] Ако се бяхте съгласили да я освободите, сега нямаше да има нито улици на нейно име, нито сериали. Инатът не е средство за решаване на такива въпроси [...] Поискахме децата да бъдат пратени до края на миналата

година, а има още над сто деца [...] Може би и Вие ще помислите върху това, че въпросът за децата прераства в нов конфликт. На практика постигаме обратен резултат на този, който очаквахме¹².

Дали наистина е въпрос на балкански инат, но българското МВнР решително отказва да се занимава конкретно с този „политизирал се“ случай. За да се успокоят силните антибългарски настроения в Турция, е даден ход на 30 нови случая и в края на септември – началото на октомври 1987 г. децата се събират с родителите си. Айсел излиза отново на преден план в двустранните отношения през декември, когато е насрочена дата за излъчването на първата серия от филма „Да се родиш отново“.

Българското МВнР сипе обвинения по адрес на Турция, че не зачита правата „на Ася“, тъй като никой не се е допитал за съгласието ѝ да се излъчват филми, базирани на нейния живот. Това е „посегателство върху нейната свобода в смисъла на съвременното разбиране за правата на човека“¹³, твърди Шопов. И отправя ултиматум към турското правителство да въздейства върху телевизията за спирането на сериала, тъй като той може да създаде „конкретни настроения у тези, които се грижат за децата и по този начин да затрудни решаването на конкретните случаи“¹⁴.

Встъпването в длъжност на новото турско правителство (след изборите от 29 ноември 1987 г.) е използвано от Лютем за пореден опит да изпрати Айсел в Турция. Този път обаче той има и силен коз – филмът, който така притеснява българското МВнР. На 23 декември той поставя за пръв път искането на генералния секретар на турското МВнР Нюзхет Кандемир Айсел да отпъгува с него за Турция преди новогодишните празници, като декларира, че посрещането ѝ ще бъде безшумно и няма да се използва за пропагандни цели. В тази среща много бързо проличава променената позиция на заместник-министъра на външните работи Иван Ганев, който заявява, че: „Що се отнася до Айсел, ние проверихме случая и у нас се създаде впечатление, че той може да бъде решен [...]“¹⁵. Разбира се, в замяна той иска незабавно спиране на сериала (първата серия е излъчена на 14 декември) и преименуване на улицата в Анкара, подчертавайки, че: „У нас повечето улици носят имена на планини, градове, велики личности, навярно и в Турция има такива“¹⁶. Излъчването и на втората серия от филма временно забавя преговорите, като българското МВнР се връща към добре познатата си стратегия да протака, този път с оправданието, че Ася е 16-годишна, следователно пълнолетна и според българското законодателство само от нея зависи дали и кога ще пътува.

С приближаването на 28 декември, посочен от Лютем като дата на неговото заминаване за Турция, срещите му в отдел „Трети“ зачестяват. До тази дата обаче до решение на проблема не се стига и Лютем е принуден да остане още два дни, а от Турция пристига очакваното потвърждение, че излъчването на сериала е спряно (28 декември) заедно с личните

уверения на турския генерален секретар, че спирането му не е временно, а перманентно. Тази информация напълно устройва българското МВнР и заместник-министърът със задоволство заявява: „Въпросът е решен, за което ще съобщим на родителите и на детето. Нека да си събере багажа и куклите“¹⁷.

Генералният секретар на турското МВнР не изпълнява нито едно от обещанията си. Пристигането на Айсел в Турция на 30 декември се превръща в основна тема на турския печат за месец януари. Във в. „Тюркие“ в продължение на седмици се отделят цели страници с цветни снимки, а в. „Сабах“ започва да публикува фото роман по сериала „Да се родиш отново“. По телевизията се излъчват интервюта с Айсел и нейното семейство и с обществени фигури. В едно от тях президентът Еврен отново определя Айсел като „символ на сънародниците в България“. Всички средства за масова информация разглеждат решаването на случая с Айсел като положителна стъпка в развитието на двустранните отношения, но не секват и настроенята, формулирани най-точно от Мехмет Чавуш в изказването му, че трябва да се продължи борбата до освобождаване на всички „Айсели“ в България. Затоплянето на отношенията между България и Турция е потвърдено и с подписването на неочакван съвместен протокол за подобряване на двустранните отношения от 23 февруари 1988 г.¹⁸

Това е последното „разведряване“ преди кризата от 1989 г., когато българо-турските отношения стигат до „ръба на войната“, както ги характеризира тогавашният турски външен министър Месут Йълмаз¹⁹. Въпреки това, остават редица въпроси: колко страшна може да бъде силата на телевизията като оръжие на националната пропаганда²⁰; как понякога историята сама избира пионките си; как от един от многото случаи темата за Айсел се превръща в „най-силен стимулатор на чувство на враждебност срещу България“²¹, според българското МВнР, а впоследствие е окончателно изгубена в рамките на „голямата“ история.

Не бива да се подценява и фактът, че колкото и своеобразен да е разгледаният случай, той си остава характерен за българо-турските отношения в годините на „възродителния процес“. Разразият се конфликт противопоставя два различни модела на водене на външна политика. Той разкрива механизмите за оказване на натиск, упражнявани от Турция върху българската държава, чрез ангажиране на широката общественост, раздухване на проблеми в медиите и посредством обещания, които е ясно, че няма да бъдат спазени. Случаят е показателен и за външнополитическата линия на България спрямо Турция. Посоченото вече желание на българското МВнР да протака проблемите в двустранните отношения, вместо да търси тяхното разрешаване, в крайна сметка води до неспособността на българската държава да овладее една проблемна ситуация и да отстоява своите позиции.

БЕЛЕЖКИ

¹ Кенан Еврен. Роден 1918 г. Завършил Военна академия през 1938 г. Гради кариера в турската армия, като се издига до началник на Генералния щаб. Избран за президент на Република Турция чрез референдум от 7 ноември 1982 г.

² АМВНР, оп. 43–17, а. е. 597, л. 87.

³ Пак там, ф. 12, оп. 44–3, а.е. 207, л. 52.

⁴ Пак там, л. 53.

⁵ Пак там, оп. 43–17, а.е. 605, л. 113.

⁶ Информацията от турската преса е цитирана на база българския преглед на турския печат, получаван от посолството на НР България в Анкара. Вж. АМВНР, оп. 43–17, а. е. 597.

⁷ Според в. „Хюрийет“ (10 юли 1986 г.) семейство Йозгюр започва гладната си стачка пред Генералното консулство на НР България в Истанбул. След молба от полицията и със съдействието на местните власти те са преместени в Муданя на площада с паметник на Ататюрк, а Селим Йозгюр е приет за член на Дружеството за култура и солидарност с балканските турци и се включва активно в неговите мероприятия.

⁸ Тургут Йозал. Роден 1927 г. Завършил Истанбулския технически университет, специализирал в САЩ. През 1983 г. създадената от него Отечествена партия печели изборите и той се издига като министър-председател.

⁹ Мехмет Чавуш. Председател на Дружеството за култура и солидарност с балканските турци (Истанбул).

¹⁰ В: „Newspot“ Turkish digest. Ankara, 25 юли 1986 г.

¹¹ АМВНР, ф. 10, оп. 44–3, а.е. 166, л. 6.

¹² Пак там, л. 92–93.

¹³ Пак там, л. 118.

¹⁴ Пак там, л. 119.

¹⁵ Пак там, л. 126.

¹⁶ Пак там, л. 140.

¹⁷ Пак там, л. 158.

¹⁸ В протокола се предвижда създаването на две смесени работни групи – една – та по икономическите въпроси и другата по проблемите в политическата и хуманитарната област. Вж.: Стоянов, В. Турското население в България между полусите на етническата политика. С., 1998.

¹⁹ Хаков, Дж. История на Турция през XX век. Анкара, 2000, с. 400.

²⁰ В отговор на „Да се родиш отново“ по екраните в България тръгва „Време разделно“, а в насоките на ЦК за Мероприятията по външно-пропагандната дейност по възродителния процес се препоръчва на ТСО „Българска кинематография“, наред с екранизирането на „Време разделно“, да предвиди в плановете си реализацията и на други силно въздействащи художествени филми с главни герои Индже войвода, Балканджи Йово и др. Вж. АМВНР, ф. 9, оп. 44–3, а.е. 172.

²¹ Вж. анализ на антибългарската пропаганда, провеждана от Турция през първото тримесечие на 1988 г. АМВНР, ф. 5, оп. 45–3, а.е. 159.

ЗАЕДНО ИЛИ ОТДЕЛНО КЪМ ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ: ИЗТОЧНА ЕВРОПА СЛЕД 1989 Г.

Искра Баева

В продължение на векове източната половина на Стария континент е била силно разделената – до края на Първата световна война живеещите тук народи са в рамките на големите империи: Руската, Хабсбургската, Германската, към които трябва да прибавим и започналата да се отдръпва от европейската територия още в началото на XIX в. Османска империя. През първите десетилетия на XX в. Източна Европа продължава да е разделена, макар и по нов начин: осемте новосъздадени държави на мястото на империите (Финландия, Естония, Латвия, Литва, Полша, Чехословакия, Унгария и Австрия) са поделени от статута си на победители и победени, а всички заедно са възприемани от Великите сили в Западна Европа като защитен пояс, предназначен да предпази същинска Европа от „азиатския болшевизъм“. Въпреки тези вътрешни и външни деления, след Втората световна война Източна Европа бързо и неочаквано се оказва обединена.

Обединителният процес може да се интерпретира като неочакван, защото в годините на войната страните и народите от Източна Европа са в различна позиция и отношения помежду си. Широко разбираната Източна Европа (пространството на изток от Берлин) е европейската територия, която е най-пряко засегната от военните действия, тъй като през нея неколккратно преминава линията на фронтвете. Населението също има твърде различна съдба – най-многобройни са окупираните и подложени на унищожителния „нов германски ред“ (чехи, поляци, украинци, белоруси, сърби), а не толкова многобройни са пасивните привърженици и убедените съюзници на Третия райх (словаци, румънци, унгарци, българи, хървати). При това между всички народи съществуват неуредени исторически, териториални и етнически спорове. Въпреки тези нови, по-стари и много стари различия, съвсем скоро след края на Втората световна война повечето народи от Източна Европа попадат в единна международна формация – Източният блок, където съжителстват в продължение на почти половин век. Но процесът на следвоенното единение не е резултат от взаимно договаряне и преодоляване на

различията, а е плод на геополитическото пренареждане на световните сили, което поставя цяла Източна Европа в сферата на влияние на новата световна сила – Съветският съюз.

Този исторически увод към проблеми, чието развитие наблюдаваме и в наши дни, се налага най-вече, за да мога да направя по-общия извод, че основното обяснение за крехкостта и нетрайността на осъщественото след войната източноевропейско единство е силовият характер на тази структура. Всъщност всестранната интеграция на Източна Европа се оказва производна от разделянето на света в хода на започналата Студена война, затова тя не успява да надживее края на войната с капитулацията на Съветския съюз в края на 80-те и началото на 90-те години на ХХ в.

Преходът на Източна Европа от съветската система на държавен социализъм към западноевропейската парламентарна система и пазарна икономика поставя под въпрос основните насоки на външната политика на „преобладащите“ страни, където основна роля играят военно-политическата Организация на Варшавския договор (ОВД) и икономическият Съвет за икономическа взаимопомощ (СИВ). Първите свободни и демократични избори в Централна Европа (проведени в рамките на една година – от юни 1989 до юни 1990 г.)¹, водят до смяна на управляващите политически екипи и до категоричното дистанциране на новите политики от източноевропейските колективни организации, създадени след Втората световна война. Новите управляващи, бивши опозиционери, печелят изборите с обещание за присъединяване на страните си (Полша, Унгария, тогава още Чехословакия) към Европа. Повсеместният за Източна Европа лозунг „да се намери и измине пътят към Европа“ звучи особено неестествено в Средна Европа, която в културно (и религиозно) отношение традиционно принадлежи към западноевропейската традиция². Общият за цяла „преобладаща“ Източна Европа лозунг за „пътуване“ или „завръщане“ в Европа показва не толкова липсата на европейско съзнание на източноевропейците, колкото факта, че понятието „Европа“ през втората половина на ХХ в. е придобило политически характеристики (съпадащи с интегрираща се Западна Европа), различни от историко-географските.

В изцяло променената вътрешнополитическа обстановка екипите на Вацлав Хавел (Чехо-Словакия), Арпад Гьонц като президент от Съюза на свободните демократи и Йозеф Антал като министър-председател от Унгарския демократичен форум (Унгария) и Лех Валенса и Тадеуш Мазовецки от „Солидарност“ (Полша) започват търсене на нови пътища и гаранции за осигуряване на националната сигурност³. Първите виждания засягат предвиденото изменение във Варшавския договор. Веднага след промените става ясно, че ОВД като източноевропейски военно-политически съюз, предназначен да балансира присъствието на НАТО в

Западна Европа, не може да продължи да съществува, защото се разпада създамата го регионална общност. В началото започва да се говори за трансформацията му от военнополитически само в политически съюз, но тази идея се оказва с кратък живот. Политическият смисъл на промените е да се прекрати Студената война, и то чрез пълната и до голяма степен безусловна (поне що се отнася до източноевропейските страни) капитулация на Източния блок. Приспособяването на военностратегическото мислене на Изтока към променената му политическа роля в света води до постепенното, еволюционно прекратяване на дейността и структурите на Варшавския договор⁴.

Първата голяма геополитическа промяна в центъра на Европа е предизвикана от обединението на най-голямата европейска нация, поделена по политически и идеологически причини в целия следвоенен период – Германия⁵. Обединението заплашва да промени твърде съществено съотношението на силите в Европа като цяло (не само в източната ѝ половина)⁶, а най-пряко засегнати и дори застрашени от обединението на Германия се чувстват средноевропейските страни. През 1990 г. те са изправени пред сериозна дилема – от една страна демократизацията при тях се изразява в стремеж да се освободят от прекалено силната прегръдка на „големия брат“, а от друга, могъществото на обединена Германия ги кара да потърсят нови гаранции за нерушимостта на следвоенните си граници.

Такива обаче вече не може да даде Варшавският договор. На 26 юни 1990 г. унгарският парламент приема резолюция, която задължава унгарското правителство да започне преговори с останалите членки за излизане на Унгария от ОВД (това става 34 години след като правителството на Имре Над на 1 ноември 1956 г. взема подобно решение, предизвикало повторната съветска интервенция в Унгария от 4 ноември 1956 г.). До голяма степен проява на втората тенденция – да се предпази Централна Европа от евентуалните реваншистки тенденции на обединена Германия, е колебанието около съдбата на Варшавския договор и неуспешният опит да се запазят част от политическите му координиращи структури, след като се ликвидира военният му характер. Този опит е обречен на неуспех поради различната степен на политически преобразования, на която се намират членките на ОВД и различните задачи, които си поставят в отношенията с останалия свят.

В обстановката на разпадащ се с нарастваща скорост Източен блок бившите негови членки започват да търсят трудния път на самостоятелна, национално ориентирана външнополитическа стратегия, с други думи, избират пътя на разделеното действие. В първия период на прехода изглежда привлекателна идеята ангажиментът в едната от двете основни военно-политически групировки на Студената война да бъде заменен с

неутралитет по примера на Швеция или Австрия. Следващата стъпка е опитът да се замени ОВД с двустранни договори между отделните източноевропейски страни, дублирани с двустранни договори с Москва⁷, както и с опити да се формират нови регионални обединения, създадени според принципа на взаимния интерес. И трите варианта са изпробвани в Централна Европа с различен резултат, но всички те вървят по посоката от разделение към различни форми на обединение.

Най-значим и нов по естеството си е опитът за създаване на нова система за регионална сигурност в Централна Европа, направен в началото на 1991 г. Опитът на трите държави, които имат сходни позиции – Полша, Чехо-Словакия и Унгария, да запазят съюзническите си отношения от Източния блок в първите месеци на прехода не се оказва успешен. Още в началото на 1990 г. на взаимни визити в Прага и Варшава са новият полски министър-председател Тадеуш Мазовецки и чехословашкият президент Вацлав Хавел. Тези посещения обаче не завършват с нищо повече от словесни изрази на приятелство. През април 1990 г. в Братислава е организирана среща на ръководителите на правителствата на трите държави – Полша, Чехо-Словакия и Унгария, но пак не се стига до споразумение, както става и при посещението на Мазовецки в Будапеща. Причините за неуспеха на тези първи преговори между новите демократични управляващи в постсоциалистическите страни от Централна Европа се дължат на размразените с разпадането на Източния блок гранични и етнически спорове. Трябва да минат още няколко месеца на интензивна подготовка, за да се стигне в края на краищата до тристранно сътрудничество⁸.

На 15 февруари 1991 г. президентите на Полша (Лех Валенса), на Чехо-Словакия (Вацлав Хавел) и министър-председателят на Унгария (Йожеф Антал) се срещат в унгарския град Вишеград в опит, за да обсъдят нова форма на регионално сътрудничество. Там те подписват „Договор за сътрудничество за интегрирането към Европа“. Във връзка с тази среща Лех Валенса заявява: „Нашите страни вървят по различни пъщица по доста въпроси. Но ще бъде безполезно всяка сама да се старее да се върне в Европа. Този скок ще трябва да направим, помагайки си една на друга.“ Това стратегически-обединително изказване на Валенса обаче контрастира с позицията на Хавел, който предлага новата граница на „Европа“ да съвпада с източните граници на бившата Хабсбургска империя⁹.

Проблемите, които съпътстват отношенията между трите най-близки по икономическо развитие и политически проблеми централноевропейски постсоциалистически страни, са не по-малко от общността на техните интереси. Противоречията проличават, когато на тристранната среща от април 1990 г. се оказва невъзможно да се споразумеят по такъв далечен от политиката въпрос като създаването на средноевропейски

университет – къде да бъде разположен¹⁰. Въпреки това, обективната необходимост от взаимна подкрепа в защитата на националните, политическите и икономическите си интереси пред лицето на външните опасности и от Изток (Русия), и от Запад (обединена Германия) ги карат да търсят и намират различни форми на сътрудничество.

Втората форма на регионално сътрудничество, но на доста по-различна основа от Вишеградската, е т. нар. Пентагонална група. Голямата разлика е в това, че Пентагоналната група се опитва да обедини страни, пребивавали в годините на Студената война в различни системи. В първоначалния си вариант тя включва три постсоциалистически страни – членуващите във Варшавския договор Унгария и Чехословакия, както и необвързаната Югославия, две западноевропейски – учредителката на Европейския съюз Италия и неутралната Австрия. Едва след Вишеградския компромис Полша получава покана да се присъедини към Пентагоналната група, което става през юли 1991 г. и групата е прекръстена на Хексагонална. Изглежда като че ли още в първите години на прехода е създадено смесено регионално обединение, с помощта на което може по-лесно да се преодолее разделението от Студената война и да бъде осигурена по-безболезнената трансформация на постсоциалистическите страни от Централна Европа в общеевропейските структури.

Историческото развитие обаче тласка събитията в различна посока. В началото на 90-те години Югославия от страна, осъществяваща връзката между двата блока, се превръща в източник на напрежение за Балканите и Източна Европа. Националните противоречия между югославските републики и вътре в тях водят страната към разпадане и тя не само отпада от Хексагоналната група, но и поставя под въпрос изобщо нейната жизнеспособност. В тази централно-източноевропейска констелация ясно се проявява опитът да се избегне наследството от следвоенното блоково разделение и да се потърси връщане към някои модели от по-далечното минало – Дунавската федерация, Римските протоколи от 20-те и 30-те години на XX в. или дори към наследството на старата австро-унгарска общност от XIX в. Надеждите за организирано връщане назад към по-широките държавни или междудържавни обединения се оказват нереалистични. Вместо към обединение, източноевропейските страни са изправени пред разединение – една след друга всички източноевропейски федерации се разпадат. Чехословакия го прави според собствената си традиция – по пътя на преговорите и организирано, докато Югославия, на свой ред традиционно – чрез изключително продължителна и кръвопролитна война.

Проблемите и противоречията в Централна Европа се оказват повече, отколкото изглеждат на пръв поглед, затова и двете регионални групи не успяват да изиграят ролята на мотор за координирана интеграция на

Централна Европа към европейските институции. Тяхното безсилие се проявява и в това, че се налага развитието на тези организации в друга посока – Централноевропейската инициатива (ЦЕИ)¹¹, Централноевропейската спогодба за свободна търговия (ЦЕФТА)¹² и Пактът за сътрудничество. Всички те вече предпочитат да заложат на икономическите характеристики на сътрудничеството.

Един възможен отговор на въпроса как най-добре да се осъществи геополитическата преориентация на източноевропейските страни дава още в навечерието на „големите промени“ през лятото на 1988 г. Збигнев Бжежински. На конференция, проведена във Варшава и демонстрираща преодоляването на следвоенното противопоставяне, той съветва централноевропейските държави да търсят по-едри, междудържавни обединения, с които ще им бъде по-лесно да намерят място сред вървящите към обединение западноевропейски държави. Тогава Бжежински съветва полските политици да установят по-близки връзки с чехословашките, унгарските с австрийските, а българските – с гръците, и т. н.¹³ Някои от съветите и предсказанията на Бжежински по отношение на скоростта и посоките на промените не се сбъдват¹⁴, но съветът към малките и слаби в икономическо отношение източноевропейски държави при прехода си от едната система (Източният блок) към другата (западноевропейската) да не се отказват от колективни действия се оказва напълно верен.

Проблемът с обединението и разделението на бившите съюзнички от Източния блок има и конкретни измерения в отношението на гражданите на Западна Европа към гражданите от Източна Европа, опитали се индивидуално да се „интегрират“ в западното общество. Изчерпаният ентузиазъм от идеята за „обединение“ проличава само година след разрушаването на Берлинската стена, когато се ражда и подигравателното наименование „Осита“, което гражданите на ФРГ дават на бившите граждани на ГДР. В още по-голяма степен отрицателното отношение е валидно за гражданите на другите бивши социалистически страни, които се опитват да потърсят личните си облаги от края на Студената война – най-вече поляците и румънците¹⁵. Нещо повече, към разделението между гражданите на Източна и Западна Европа се прибавят и новопоявилите си ограничения за движение на хора от Изток на Запад.

Правото за свободно придвижване на гражданите на Европа е важен елемент от Заключителния акт от Хелзинки (1 август 1975 г.) и в продължение на десетилетие и половина то е използвано, за да бъдат атакувани заради затворения си характер страните от Източния блок. Но след рушването на блока през 1990 г. най-неочаквано бариери пред свободното движение на хора започват да издигат страните от по-богатия Запад, за да спрат нарастващия брой прииждащи бедни източноевропейци. Ликвидираните през 80-те години визови ограничения се възстановяват ведна-

га след началото на прехода. Ето няколко примера от България: още на 13 ноември 1989 г. Кралство Норвегия и Република Австрия едностранно частично прекратяват действието на спогодбата за безвизов режим; Кралство Швеция денонсира, а Кралство Дания едностранно прекратява за неопределен срок действието на сключените между правителствата на тези страни и правителството на НР България спогодби за прекратяване на визовия режим. На 30 ноември 1989 г. и Република Финландия едностранно прекратява безвизовия режим¹⁶. По същия начин са наложени ограничения за гражданите и на другите постсоциалистически държави, като при това тенденцията е колкото по-напреднала е една държава по пътя на промените, толкова по-строги са ограниченията за движение на нейните граждани на Запад. Разбираемо е, че причините не са политически или идеологически, а чисто икономически, но това не променя общия извод, че свободното движение на хора е било част от Студената война и с края ѝ престава да се спазва.

Тържествената реч на германския президент Рихард фон Вайцекер по случай обединението на Германия (3 октомври 1990 г.) съдържа важни обещания за източноевропейците: „Ние ще издигнем гласа си за конструктивна и обща Източна политика¹⁷ [...] Всички граници на Германия ще станат мостове към нашите съседи.“¹⁸ В момента, в който ги произнася обаче, те не само не са реалност, а нараства тенденцията за издигане на нова, този път невидима стена между Изтока и Запада. В името на истинското обединение на континента е необходимо да се преодолее новото разделение, предизвикано от страха от бедните пришълци и опасенията за привилегиите на Запада. За това обаче е необходимо немалко време. Няколко години минават преди повечето бивши социалистически страни една по една да бъдат асоциирани към общоевропейските институции, а почти 15 са необходими, за да бъдат приети като пълноправни членки на Европейския съюз първите осем от тях (Полша, Унгария, Чехия, Словакия, Литва, Латвия, Естония и Словения) на 1 май 2004 г. За темата на изложението най-важният момент е, че в хода на дългия преговорен процес Европейският съюз предпочита да бъде оформен блок от източноевропейски държави, с които да води преговори – това е т.нар. пето разширяване на ЕС. Към него принадлежат и балканските България и Румъния, независимо че присъединяването им се забавя до 1 януари 2007 г.

За източноевропейските държави (чийто брой бързо нараства с разпадането на всички федерации в региона – СССР, ЧССР и СФРЮ, през целия период на прехода продължават да съществуват сериозни външни опасности, които мотивират, но и затрудняват опитите им за съгрудничество. На първо място сред тях трябва да се постави непредсказуемостта на политическото развитие в бившия Съветски съюз, трансформирал се в Руска федерация. Двамата опита за консервативен преврат в нача-

лото на 90-те години¹⁹, икономическият и политическият хаос през втората половина на 90-те години (по време на двата президентски мандата на импулсивния Борис Елцин)²⁰ и новата централизация, осъществена в началото на ХХІ в. от неговия наследник Владимир Путин²¹, както и засилващата се роля на енергийните източници, носят косвени опасности за цяла Източна Европа.

Съществуват обаче и достатъчно много фактори, действащи в посока на разделението. На първо място между тях бих поставила промяната на границите, добила етно-религиозна окраска. Такава е основната причина за разпадането на федеративната държава на чехи и словаци, етнически са и противоречията, които съществуват между четирите държави в Централна Европа, от една страна, и между тях и външни за региона сили от рода на Германия, Австрия и Румъния, от друга. Наличието на повече от половин милион етнически унгарци в Словакия, на три пъти повече унгарци в Румъния, в републиките на бивша Югославия, възроденият спор за судетските германци или за германците от Померания и западните полски земи, както и други нерешени гранични или малцинствени въпроси затрудняват отношенията между страните от Централна Европа. Подобна роля играят противоречията и на Балканите: споровете около характера и държавните символи на Македония, мюсюлманските и албанските малцинства, както и сръбските малцинства в пост-югославските републики.

Тези противоречия мотивират страните от Източна Европа да потърсят и друга форма на гаранции – военно-политически. До началото на 1991 г. в разпадането на Варшавския договор ръководителите на източноевропейските държави виждат възможност за край на блоковата структура в Европа чрез постепенното отмиране и на НАТО. Тази идея е свързана и с възможността широк пояс в Източна Европа да бъде зает от неутрални държави. Но илюзиите във възможността да се деполитизира и неутрализира Европа бързо демонстрират утопичността си. Реалностите са други. За разлика от източните блокови структури западните се запазват и даже разширяват сферата си на действие – първата и единствена (засега) война, водена от НАТО, е след края на Студената война и се води на територия, която е била извън полето на интереси на този военно-политически съюз²². Затова източноевропейските държави бързо се отказват от идеите за неутралитет и се преориентират към членство в НАТО.

Пръв заявява промененото отношение на бивша социалистическа Европа към НАТО чехословашкият президент Вацлав Хавел, който на 21 март 1991 г. посещава щаба на НАТО в Брюксел. Той определя Западния съюз като „единствена действаща демократична структура за сигурност на континента днес“. Хавел е и първият източноевропейец, който заявява желанието на страните от Източна Европа да получат „асоциирано член-

ство“ в НАТО, въпреки нереалността на това пожелание във външнополитическите реалности на 1991 г. Тази декларация се оказва първата стъпка в дългия път, по който тръгват всички страни от бившия Източен блок (без Русия и Беларус). Още през 1991 г. намерение да се присъедини към НАТО изразява и Унгария.

Споровете за геополитическото бъдеще на Източна Европа се водят само в първия период от прехода, сиреч през първата половина на 90-те години. Оттам-нататък става дума вече само за условията и продължителността на тяхната интеграция в НАТО и ЕС. И отново възниква въпросът за тактиката: дали това ще става със съвестните усилия на бившите източноевропейски съюзници или на принципа на конкуренцията помежду им. Погледнато ретроспективно, през изминалите 18 години от прехода можем да намерим действия и в едната посока – на обединение и съгрудничество, на основата на общата близка история, но и на разделение и съперничество, често пък на основата на близката и по-далечната история. Другият извод, който трябва да направя, е, че ролята на интегратор на региона в повечето случаи играят не вътрешните, а външните фактори – на първо място Европейският съюз, но не е за пренебрегване и източноевропейската политика на САЩ²³.

¹ Първите избори са проведени на 4–18 юни 1989 г. в Полша, следват тези в ГДР – на 18 март 1990 г., унгарските – на 25 март–25 април 1990 г., румънските – на 20 май 1990 г., чехословашките – на 8–9 юни 1990 г. и българските – на 10–17 юни 1989 г. *East, R. Revolutions in Eastern Europe*. Pinter Publishers. London and New York, 1992, p. 32, 51, 76, 98, 124, 145.

² Още през април 1987 г. започва организираната от американска страна (House of the American Academy of Arts and Sciences, Cambridge) кампания за „разделянето“ на Източна Европа, централно място в което заема изграждането на новия облик на Централна Европа. Резултат от тази кампания става сборникът с 12 статии на източноевропейски и западни изследователи, посветени на Централна Европа. *Daedalus. Journal of the American Academy of Arts and Sciences*. Winter, 1990. Vol. 191, No 1, Eastern Europe... Central Europe... Europe.

³ Обобщение и оценка на новите стратегии за национална сигурност е направена от български екип още в началото на 90-те години. *Рангелов, А., В. Рачев, И. Баева*. Централна Европа – концепции за национална сигурност. – *Международни отношения*, 1994, № 5, 90–100.

⁴ Традиционните срещи на Политическия консултативен комитет на Варшавския договор продължават да се провеждат и през 1990 г., но обсъжданията се насочват не към бъдещето на организацията, а към механизмите за приключването на дейността ѝ, което официално е оповестено в средата на 1991 г.

⁵ Българската гледна точка за външнополитическите условия на обединението на Германия може да се намери у: *Кюлюмова-Бояджиева, Е.* Развъзката 1989–1990. Обединението на Германия, Европа и великите сили. С., 1999.

⁶ То предизвиква реакцията и на британската министър-председателка Маргарет Тачър. В разговор, публикуван в американското списание *New Perspectives Quarterly* М. Тачър заявява: „За разлика от Джордж Буш винаги съм била против обединението на Германия. Причината е очевидна – то би я направило доминираща нация в Европейската общност. Германците са силни и ефективни. Би се получила една германска Европа. Но обединението беше

осъществено, наистина без консултации с останалата част от Европа... Сега имам чувството, че вие (Горбачов) сте подпомогнали обединението. Казвате, че е било неизбежно, но не беше така. Политическите лидери не са, за да приемат реалностите. Мисля, че задачата ни е да променяме неизбежното – разбира се, от любов към свободата“. Цит. по: Новият световен ред. Световни лидери за планетата и нейното бъдеще. С., 1999, 85.

⁷ Дори и такива страни с дълбоки исторически противоречия и сложни отношения в следвоенния период като Полша и Русия подписват нов договор за дружба и добросъседски сътрудничество на 22 май 1992 г. *Roszkowski, W.* Historia Polski 1914-1994. Warszawa, 1995, s. 423.

⁸ Пак там, с. 408.

⁹ Цит по: *Рангелов, А., В. Рачев, И. Баева.* Централна Европа – концепции за национална сигурност.

¹⁰ В крайна сметка след различни опити за решения Централноевропейския университет се установява в столицата на Унгария – Будапеща.

¹¹ Хексагоналната група се трансформира в ЦЕИ през юли 1992 г., когато са приети откъснатите се от Югославия Босна и Херцеговина, Хърватия и Словения. През януари 1993 г. в ЦЕИ влизат разделителите се Чехия и Словения, а през юли 1993 г. – още Македония, Албания, Беларус, България, Молдова, Румъния и Украйна. Съюзна република Югославия става член на ЦЕИ през ноември 2000 г.

¹² Спогодбата ЦЕФТА е подписана на 21 декември 1992 г. от Полша, Унгария и Чехо-Словакия, за да се либерализира търговията помежду им като подготовка за влизането им в Европейската общност. По-късно в спогодбата влизат Словения (1995), Румъния (1997) и България (1999), но с влизането си в Европейския съюз те напускат ЦЕФТА.

¹³ *Polityka*, 28 Iulies 1988.

¹⁴ Пак тогава Бжежински предлага своите предвиждания в шест точки: „1. Ролята на Източна Европа е важна, защото от липсата на съгласие по този въпрос започва „студената война“; 2. Системата не действа добре в обществено-икономическата област, за което свидетелства сравнението на източноевропейските страни с Австрия и Испания; 3. Икономическите промени трябва да се съпровождат с политически; 4. Тенденциите, проявили се в Източна Европа, са потенциално опасни за стабилността на отношенията Изток–Запад. [...] Смятам, че Източна Европа постепенно се движи към потенциално класическо предреволюционно положение. Това значи, че икономическото положение се влошава, а политическото положение става все по-несигурно; 5. Избухването на революция в Източна Европа не е в ничий интерес... последиците могат да са много негативни за отношенията Изток–Запад. [...] Не смятам, че революционното избухване в Източна Европа ще бъде конструктивен елемент в отношенията Изток – Запад; 6. В интерес на всички е мирната, но дълбока промяна в Източна Европа, тя не бива да е дестабилизираща, затова съм против разпускането на НАТО и ОВД. Тези организации не трябва да са идеологически, а геополитически, да пазят териториалната стабилност, а ОВД с трайността си ще осигури стабилни рамки за съществените политически промени. Политическата еволюция на Източна Европа не бива да застрашава съветските интереси. Ако това стане, тя ще престане да бъде обект на американо-съветски спорове“. Цит. по: *Баева, И.* Централна Европа – а сега какво? – Ново време, 1992, № 3, 16–17.

¹⁵ В супермаркетите на Западен Берлин дори се появяват надписи: „Полските граждани могат да купуват само по един кашон.“, които показват може би оправдана, но безспорна дискриминация. *Garton Ash, T.* History of the Present. Essays, Sketches and Despatches from Europe in the 1990s. Penguin Books, 2000, p. 62.

¹⁶ Външната политика на България след 10. XI. 1989 г. С., 1997, с. 29.

¹⁷ Под понятието „Източна политика“ в Германия се разбира повратът във външната политика, който заменя непризнаването на следвоенните източни граници с отваряне към източните съседни. Тази политика е лансирана и наложена във ФРГ от канцлера социалдемократ Вили Брандт в края на 60-те и началото на 70-те години. *Брандт, В.* Спомени. С., 1992.

¹⁸ *Garton Ash, T.* Цит. съч., с. 63.

¹⁹ Става дума за по-скоро пародийния опит за преврат, осъществен от дейци от комунистическо време, от 19 до 21 август 1991 г. Пародийният му характер не пречи за утвърждаване на властта на Борис Елцин. (*Горбачов, М. С. Августовският преврат. С., 1992*). Като втори опит за преврат може да се интерпретира бунтът на парламента от октомври 1993 г., който е смазан от Елцин с войска. *Елцин, Б. Записки президента. М., 1994*.

²⁰ *Елцин, Б. Среднощни дневници. С., 2000*.

²¹ Още в началото на първия си президентски мандат Владимир Путин очертава параметрите на политиката си в книга-интервю. От първо лице. Разговори с Владимир Путин. С., 2000.

²² Става дума за войната от 1999 г. срещу СР Югославия, която войските на НАТО водят заради предполагаемия план за етническо прочистване на Косово от албанското косоварско население. Далият повод за войната план „Подкова“ се оказва фалшификат (германският външен министър от онова време Йошка Фишер в спомените си обвинява за разпространяването на фалшификата българската външна министърка Надежда Михайлова, но тя пък декларира, че не съжалява за това), което се разбира постфактум, когато войната вече е приключила.

²³ Разширението на ЕС на изток дава възможност на САЩ да засилят своите позиции в Европа, тъй като онези източноевропейски страни, които са се чувствали застрашени от Русия (Съветският съюз), търсят защита по-скоро от САЩ, отколкото от ЕС. Става дума преди всичко за Полша, Унгария, Румъния, Естония, Латвия. На проамериканските чувства на тези народи се дължи както и широкото участие на източноевропейците в Коалицията на желаещите, която легитимира войната срещу Ирак през 2003 г., така и разполагането на елементи от спорния американски ракетен щит.